ग्यारीबाल्डी

६

★

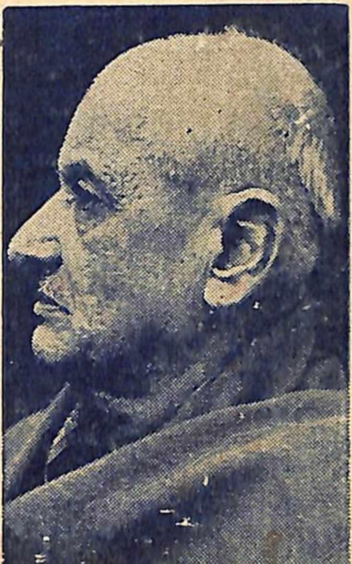

न. चिं. केळकर

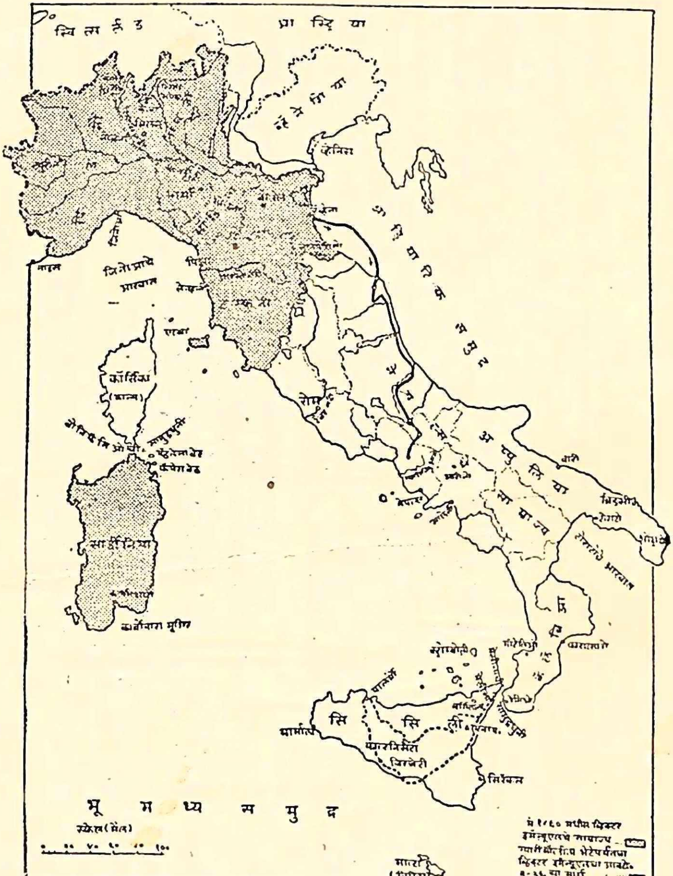

इटली

इटालियन वीर ग्यारीबाल्डी

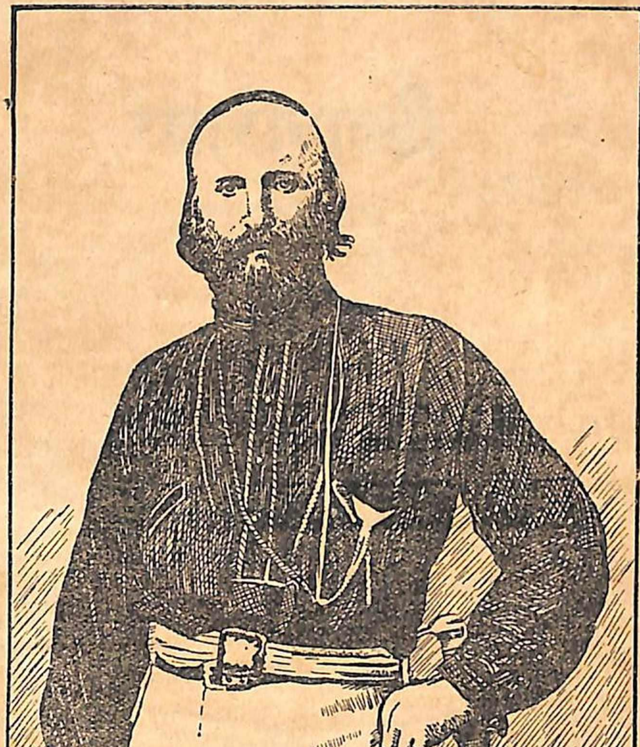

जन्म : २२ जुलाई, १८०७ ::: मृत्यु २ जून १८८२

मध्यप्रांत-वऱ्हाडच्या हायस्कूल सर्टिफिकेट परीक्षेकरितां
मराठी विषयांतील टेक्स्ट म्हणून मंजूर.

ग्यारीबाल्डी

लेखक

नरसिंह चिंतामण केळकर

चौथी आवृत्ति

शके १८६५] किमत १॥ रुपया [सन १९४३

– मुद्रक व प्रकाशक –

वि. गं. केतकर, लोकसंग्रह छापखाना, ६२४, सदाशिव पेठ, पुणें २.

पहिल्या आवृत्तीची प्रस्तावना

इतिहासवाचनापासून जे अनेक फायदे आहेत त्यांमध्यें राष्ट्राच्या घडामोडींच्या स्थूल अवलोकनानें मनुष्यमात्रास जो एक प्रकारचा धडा मिळतो तो माझ्या मतें सर्वांत अत्यंत मौल्यवान् असा फायदा आहे. अशा तऱ्हेनें स्थूल अवलोकन करणारास हें तेव्हांच दिसून येईल कीं, जगांतील राष्ट्रांची घडामोड नित्य चालू आहे, व ह्या घडामोडीपासून उत्कर्षाचे स्थितींत असलेल्या राष्ट्रांनीं ज्याप्रमाणें पुढें मागें आपणांस अपकर्ष येण्याचा संभव आहे हें जरूर ध्यानांत बाळगिलें पाहिजे, त्याचप्रमाणें अपकर्षाचे स्थितींत असणाऱ्या राष्ट्रांनींहि पुढें मागें आपला उत्कर्ष खचित होईल अशी सदाशा निरंतर हृदयांत बाळगण्यास हरकत नाहीं. भरभराटींत असणाऱ्या ज्या राष्ट्रांना आपल्या शहाणपणाची घमेंड असेल त्यांनीं मागील इतिहासाकडे वळून ग्रीसची स्थिति पाहावी; ज्याला पराक्रमाचा अभिमान असेल त्यानें रोमचा इतिहास ध्यानांत आणावा; अंगच्या शौर्यावर वाटेल तें करूं असा ज्यांचा बाणा असेल त्यांनीं स्पार्टाकडे पाहावें; धर्माभिमान अंगीं असला म्हणजे अशक्य असें कांहींच नाहीं असें ज्यांस वाटत असेल त्यांनीं मुसलमानी राष्ट्राकडे नजर द्यावी; म्हणजे सर्व प्रकारच्या उद्दाम वृत्ति जागच्या जागींच जिरतील. दुसरे पक्षीं जीं राष्ट्रें नष्टदशेला येऊन पोंचलीं असतील व ज्यांच्यांतील विचारी देशभक्तांचीं मनें वेळोवेळीं निराशेनें व्यापून जात असतील त्यांनींहि मागील इतिहासाकडे पाहिलें म्हणजे आपत्तीच्या अंधेऱ्या रात्रीनंतर ऐश्वर्यसूर्य खचित केव्हांना केव्हां तरी उगवला पाहिजे असें त्यांस कळून येईल. आतां मृतराष्ट्रांचा पुनर्जन्म होण्यास कांहीं नियम आहेत व त्यांचे उदय एकाच कालछेदानें होतील असें नाहीं. परिस्थितीचे मानानें ती कालावधि बदलेल. तथापि, त्यास नियम नाहींत असें होत नाहीं. फार तर राष्ट्रांचा उदय धूमकेतूंच्या उदयासारखा आहे इतकेंच म्हणतां येईल. परंतु धूमकेतुसुद्धां नियमबद्धच आहेत. पुरीं हजार वर्षें दुःखांत व पारतंत्र्यांत काढल्यावर पूर्वींचे रोमचा म्हणजे हल्लींचे इटली या राष्ट्राचा अभ्युदय

झाला. ग्रीसला हजाराचे ठिकाणीं दीड हजार वर्षे घालवावीं लागलीं. परंतु शेवटीं त्यांचें पारतंत्र्य जाऊन त्यांना सुस्थिति प्राप्त झालीच. वठलेल्या झाडांसमुद्धां पाणी घालीत राहिलें असतां क्वचित् अंकुर फुटतात. मग राष्ट्रें हीं तर काय मनुष्यप्राण्यांचींच बनलेलीं आहेत !

स्वराष्ट्र कितीहि जीर्णदशेस आलें असलें तरी त्याचा उद्धार पुढें मागें होणारच आहे हें ध्यानांत वागविणें हें प्रत्येक मनुष्याचें कर्तव्य आहे. मात्र एक गोष्ट विशेष महत्त्वाची असून अवश्य ध्यानांत धरली पाहिजे; ती ही कीं, हें कर्तव्य येथेंच संपत नाहीं. राष्ट्रांच्या उदयाचे नियम काय आहेत व स्वराष्ट्राचा उदय होण्यास त्यांतील कोणते उपाय विशेषतः योजिले पाहिजेत या गोष्टीचा विचार करणें हें त्या कर्तव्यांत प्रमुखत्वानें येतें. म्हणजे "नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण" या नियमाप्रमाणें चढ-उतार आपोआप ईश्वरी संकेताप्रमाणें होत असतातच, मग आपणाकडे त्याचें काय आहे, अशा तऱ्हेचा केवळ दैववादाचा अनुवाद न करतां ज्यानें त्यानें असें मनांत बाळगिलें पाहिजे कीं, नियति-चक्र फिरविण्यास झालें तरी थोडीबहुत शक्ति लागतेच; ती शक्ति प्रचलित करणें हें अंशतः कोणासहि शक्य आहे. ही शक्ति **आपण** अंशमानानें तरी व्हावें अशी आकांक्षा प्रत्येक मनुष्याच्या हृदयांत असली पाहिजे. राष्ट्रोत्कर्षाच्या निरनिराळ्या पायऱ्या म्हणजे निरनिराळ्या काळीं त्या राष्ट्रांत उत्पन्न होणाऱ्या असामान्य व्यक्ति याच होत, व अशा पायऱ्यांपैकीं **आपण** एक व्हावें ही महत्त्वाकांक्षा ज्या देशांतील लोकांच्या मनांत प्रादुर्भूत होईल याच देशाला नियति-चक्राची अनुकूल अशी कलाटणी मिळून उत्तम दशा पुढें मागें येईल.

सुप्रसिद्ध देशभक्त ग्यारीबाल्डी हा इटली देशाच्या उत्कर्षास कारणीभूत झालेली अशी एक असामान्य व्यक्ति होय; व त्याचें जीवनचरित्र हा इटलीच्या चालू शतकांतील इतिहासाचा एक महत्त्वाचा भाग आहे यांत शंका नाहीं. ग्यारीबाल्डीचे तरुणपणीं इटली स्वतंत्र होण्याची बिलकुल आशा दिसत नव्हती; तथापि त्याचे मरणापूर्वीं तोच इटली स्वतंत्र झालेला पाहण्याचे त्याचे सुदैवांत होतें. परंतु ग्यारीबाल्डीनें स्वार्थत्याग करून जीवाची आशा न धरितां केवळ स्वदेशभक्तीचे प्रेरणेनें जीं महत्कृत्यें केलीं तीं तो जर न करता तर स्वदेश स्वतंत्र झालेला पाहण्याचे त्याचे नशिबीं खचित येतेंना. अवघ्या राष्ट्राच्या घडामोडींत एकटी एक व्यक्ति काय करूं

शकते याचें ग्यारीवाल्डीचें चरित्र हें एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे अशी माझी खात्री आहे; व माझ्या देशबांधवांस हें चरित्र वाचल्यापासून बराच बोध होईल असा मला भरंवसा वाटल्यावरून हें लहानसें पुस्तक मी लोकांस सादर केलें आहे.

पुणें
ता. २० ऑक्टोबर १९०१ } न. चिं. केळकर

अनुक्रमणिका

भाग	विषय	पृष्ठ
१	जन्मवृत्तान्त	१
२	स्वदेशाभिमानाचा संचार	५
३	गुप्त मंडळ्या, बंडाळी व छळ	११
४	मॅझिनीचा वृत्तान्त	२१
५	देशकार्याचा ओनामा	२७
६	दक्षिण अमेरिकेंतील पराक्रम व विवाह ...	३२
७	मातृभूमीची भेट	४५
८	स्वातंत्र्याचें घनघोर युद्ध	५२
९	दुर्दैवाचा कळस	६३
१०	वीराचा वानप्रस्थाश्रम	७०
११	मुत्सद्दीपणाचा विजय	७५
१२	स्वातंत्र्याकरितां दुसरें युद्ध	८२
१३	राजकारणाचें नवीन धोरण	९०
१४	नेपल्सवरील स्वारी	९६
१५	देशाच्या एकीकरणाचा प्रारंभ	१०४
१६	शांततेंतील सुखें व उद्योग	१०८
१७	रोमवरील स्वारी	११५
१८	इंग्लंडची सफर	१२३
१९	ऑस्ट्रियाशीं तिसरी लढाई	१२६
२०	रोमवर अखेरचा धाडसी प्रयत्न	१३०
२१	ग्यारीबाल्डीची फरान्सला मदत ...	१३७
२२	अखेरचे दिवस	१३९
परिशिष्ट		
	शपथ	१४३

ग्यारीबाल्डी

भाग १ ला

जन्मवृत्तान्त

क्रियासिद्धिः सत्वे भवति महतां नोपकरणे

—भोजप्रबंध

दैवायत्तं कुले जन्म, मदायत्तं च पौरुषं

—वेणीसंहार

फ्रान्स व इटली या दोन देशांच्या सरहद्दीवर भूमध्य समुद्राला लागून असलेल्या आल्प्स पर्वताच्या एका भागाचे पायथ्याशीं नाईस या नांवाचें एक शहर हल्लीं वसलेलें आहे. एकोणिसाव्या शतकाचे प्रारंभीं नाईस हें निव्वळ खेडें होतें; तथापि त्याची रचना फारच निसर्गरमणीय होती. एका बाजूस लांबच लांब डोंगर गेलेले असून, दुरून आल्प्स पर्वताचीं बर्फानें आच्छादिलेलीं पांढरीं शुभ्र शिखरें स्वच्छ दिसत. त्याच्या पलीकडे माउंट ओबॅनो नांवाचा बळकट तटबंदीचा व शेंदीडशें वर्षे लढायांमध्यें झुंजलेला असा भव्य डोंगरी किल्ला एका उंच व तुटलेल्या कड्यावर उभा होता. त्याच्या भयाण छायेंत हें लहानसें खेडें गडप होऊन जात असे. दुसऱ्या बाजूस पाहिलें तर भूमध्य समुद्राच्या सुंदर निळ्या लाटा या खेड्यांतील घरांच्या पायऱ्यांवर आपटत. निवांत वेळीं किनाऱ्यावरील अवघ्या इमारतींच्या ओळींचें प्रतिबिंब समुद्राच्या स्वच्छ पाण्यांत पडत असे. तिसऱ्या बाजूस पाहावें तर आल्प्स पर्वतांमधून निघालेला एक मोठा ओढा या गांवाचे कडेनें खळखळ वाहत जाऊन समुद्राला मिळालेला होता. या खेड्यांत चालू शतकाचे आरंभीं कोळी लोकांची बरीच वस्ती असे. त्यांनीं होड्या बाळगाव्या, समुद्रांत जाऊन मासे धरून आणावे, व त्यावर आपली उपजीविका करावी. इतर कोणी याहून बऱ्या स्थितींत होते, त्यांचीही पण

उपजीविका समुद्रावरच चाले; म्हणजे कोणी परक्यांच्या जहाजावर नोकरी पत्करून खलाशाचें किंवा तांडेलाचें काम करीत व कोणी स्वतःच्या मालकीचीं जहाजें ठेवून व्यापार करीत.

अशा या खेडेगांवांत या शतकाचे प्रारंभीं डोमेनिको ग्यारीबाल्डी व त्याची बायको रोझा असें एक सुखी जोडपें राहत असे. डोमेनिको हा घरचें जहाज ठेवून व्यापार करी व रोझा गृहप्रपंच मोठ्या नीटनेटकेपणानें करून नवऱ्याला सुख देई. डोमेनिको व रोझा दोघेंहि स्वभावानें सज्जन व प्रेमळ अशीं होतीं. ग्यारीबाल्डी हें नांव फार जुनाट आहे; तें इतकें कीं, सुमारें दोन हजार वर्षांपूर्वी रोम येथील प्रजासत्ताक राज्याचे वेळच्या कित्येक वरिष्ठ प्रतीच्या कुळांतून ग्यारीबाल्डी हें उपनांव प्रचलित असलेलें आढळतें. परंतु खुद्द डोमेनिको ग्यारीबाल्डीचे घराण्यांत या जुन्या नांवापेक्षां दुसरें कोणतेंहि ऐश्वर्य उरलेलें नव्हतें. डोमेनिकोचा आजा पुरा दरिद्री होता, व त्याच्या बापानें जे काय दोन पैसे मिळविले होते ते त्याचे त्यानेंच मूर्खपणानें सट्ट्याचे व्यापारधंदे व चैनबाजी करून उडवूनहि टाकिले होते. पुढें डोमेनिको वयांत आला, तेव्हां घरची अगदीं गरिबी असल्यामुळें प्रथम प्रथम त्याला निव्वळ कोळ्याचा म्हणजे मासेमाऱ्याचा धंदा करावा लागला. परंतु कोणताहि धंदा नेकीनें व मेहनतीनें केला असतां तो बहुधा सफल होतो; त्याप्रमाणें डोमेनिकोला असल्या हलक्या धंद्यांतहि चार पैसे मिळाले. नंतर त्यानें आपल्या मालकीचें एक जहाज घेऊन व्यापार चालविला. तथापि एकंदरीनें पाहतां, डोमेनिकोची घरची स्थिति गरीबीचीच होती म्हटलें तरी चालेल.

अशा या सुशील, सात्त्विक, धर्मभोळ्या, व गरीबशा जोडप्यास इ. स. १८०७ सालचे जुलई महिन्याचे २२ व्या तारखेस एक मुलगा झाला. त्याचें नांव जोसेफ. रोझा हिची आपल्या मुलांवर फारच ममता असे. जोसेफला तर ती अगदीं जीव कीं प्राण करी. आपला जोसेफ पुढें अचाट पराक्रमानें जगाला थक्क करून सोडील, व इटलीचा उद्धार करून पृथ्वीवरील स्वदेशभक्त मालिकेंतील शिरोमणि किंबहुना अवतारी पुरुष अशी कीर्ति मिळवील, हें त्या बिचारीच्या स्वप्नांतहि कधीं आलें नसेल. पण असें आलें असतें तरी काय? मुलगा म्हणून जोसेफवर तिचें जें प्रेम होतें तें वाढण्याला, त्या तिच्या हृदयांत वावच नव्हता!

जोसेफचा बाळपणीं विद्याभ्यास फारसा झाला नाहीं. घरचें वळण तिकडे नव्हतेंच, व मुलालाहि जातीनें विद्याभ्यासाची फारशी गोडी नव्हती. तथापि इतर मुलांप्रमाणें आपल्या बाळपणीं त्यानें फारशी उगाच उनाडकी केली नाहीं. सृष्टिसौंदर्याच्या अभिरुचीचें मात्र त्याला बाळकडूच होतें म्हटलें तरी चालेल. केव्हांहि फुरसत सांपडली कीं, त्यानें उठून उंच डोंगरावर जावें व तेथें एकांतवासांत सृष्टिसौंदर्य पाहात तासाचे तास घालवावे. त्याला प्रवासाची गोडी केव्हां व कशी लागली असेल ती असो. प्रवास म्हटला कीं, याचा पाय नेहमीं पुढें असावयाचा. त्यांतून समुद्रावरचा प्रवास म्हटला म्हणजे तर त्याला अगदीं दुधांत साखर पडल्यासारखें वाटे. जोसेफ हा बाळपणापासून किंचित् हूड व साहसप्रिय असा होता. पाण्याचें भय म्हणून कसें तें त्याला ठाऊकच नव्हतें. आपल्या इकडे मुलाला कित्त्यावर घालतात, तसा डोमेनिकोनें जोसेफला लहानपणींच होडीवर घातला होता. परोपकारीपणाचाहि त्याचा अंकुर जन्मसिद्धच होता. यामुळें अगदीं बाळपणापासून त्याचे हातून परोपकाराप्रीत्यर्थ साहसाचीं कृत्यें घडलीं. जोसेफ हा केवळ आठ वर्षांचा असतां त्यानें पाण्यांत पडलेली परटीण वर काढली अशी गोष्ट कित्येकांस खरी वाटत नाहीं. परंतु पुढें १२ व्याच वर्षी तो एकदां होडींत बसून समुद्रावर मौजेनें चालला असतां अकस्मात् वारा सुटून दुसऱ्या एका होडींतील माणसें होडी उलटून पाण्यांत पडलीं; हें पाहतांच जोसेफनें उडी टाकून त्यांपैकीं कांहींचे प्राण वांचविले, ही गोष्ट मात्र महशूर असून तिजबद्दल कोणाचाहि वाद नाहीं. जोसेफ ग्यारीबाल्डी आपल्यास 'जलमाणूस' असें म्हणवून घेई; व खरोखर त्याची सर्व तालीम व कसरत जहाजावर म्हणजे डोलकाठ्यांचें खांबांवर व अवजारांच्या दोरांवरच तयार झाली होती. समुद्रपर्यटणासंबंधानें एक गोष्ट त्याच्या चरित्रांत व खुद्द त्यानें लिहिलेल्या आत्मवृत्तांतांतहि नमूद केलेली आढळते. ती अशी :—लहानपणीं शाळेंत शिकत असतां जोसेफला समुद्रावर सफर करण्याची एक दिवस हुक्की आली. लागलीच त्यानें आपले दोन सोबती बरोबर घेतले, व प्रवासाची सामग्री एका लहानशा फडक्यांत बांधून घेऊन हे तिघे प्रवासी बंदरांत जाऊन एका कोळ्याच्या होडीवर चढले. होडी बंदरांतून काढून त्या स्वाऱ्या बाहेर समुद्रावर तर गेल्याच, मग पुढें शेंपन्नास कोसांची सफर करावयाचा त्यांचा बेत होता कीं काय न कळे! पण कर्मधर्मसंयोगानें एका गृहस्थानें ह्या सफरीची वर्दी

जोसेफच्या बापाला दिली तेव्हां लागलीच त्यानें त्यांच्या मागोमाग एक होडी पाठवून त्यांना पकडून परत आणिलें !

ग्यारीबाल्डी हा घोड्यावर बसायला व तरवार खेळायला फार चांगलें शिकला होता; व बहुधा त्याचा करमणुकीचा सर्व वेळ मर्दुमकीचे खेळ खेळण्यांत जाई. आईबाप शाळेला जा म्हणत, त्यांची आज्ञा मोडावयाची नाहीं येवढ्याकरितांच तो शाळेला जाई व थोडाबहुत अभ्यासहि करी. परंतु आईबापांचें मनांत तरी त्यानें पुष्कळ अभ्यास करुन विद्वान् व्हावें असें कोठें होतें ? त्या वेळची परिस्थितीच अशी चमत्कारिक होती कीं, विद्वत्तेला सरकारदरबारांत फारसा मान नव्हता. शिवाय धर्मोपदेशक लोक साऱ्या देशभर पसरलेले असत. चांगलासा शिकलां सवरलेला मुलगा पाहिला कीं, 'संसारांत पडून काय करावयाचें ? राजकीय कारभारांत कशाला मन घालतोस ? मठवास पत्करून धर्माचें अध्ययन व पोपच्या धर्माचा प्रसार करायला चल आमच्याबरोबर ' असा बुद्धिवाद ते करीत. यामुळें मुलानें शिकून सवरून चार पैसे मिळवावे व राज्यकारभारांत मान्यता संपादावी अशी महत्त्वाकांक्षा असलेल्या आईबापांना, मुलांना शिक्षण देऊन त्यांना मोकळें सोडणें फारच धोक्याचें वाटूं लागलें होतें. इकडे सरकारकडून शिक्षणाला उत्तेजन म्हणावें तर तेंहि यथायथाच. त्या काळच्या जुलमी राजांच्या मनानें, शिक्षणाचे योगानें तरुण लोक स्वातंत्र्यप्रिय व बंडखोर होतात अशी दहशत घेतली होती. अनुभवावरून पाहतां त्यांची ती भीति अगदींच निरर्थक होती असें म्हणतां येत नाहीं. कांहींहि असलें तरी, त्या काळीं सरकारनें शिक्षणावर कडक अम्मल व दाब ठेवला होता एवढेंच खरें. या सर्व कारणांमुळें शिक्षणासंबंधानें सर्वत्र अनास्था माजलेली होती. या बाह्य कारणांची स्वाभाविक मनःप्रवृत्तींत भर पडून जोसेफच्या दप्तराला लवकरच गांठ लागली ! तरी पण त्याचें वाचन तेथेंच संपलें असें झालें नाहीं. फावल्या वेळीं आपल्या आवडीचीं पुस्तकें मिळवून तो वाची. कांहीं कांहीं शिक्षकांशीं त्याचा स्नेह जमला होता, त्यांजपासून तो स्वदेशाचे जुने इतिहास घेऊन त्यांचीं पारायणें करी. देशभक्तांचीं मनें प्रायः बाळपणींच स्वदेशाच्या जुन्या इतिहासाकडे आपोआप वेधतात, व त्या इतिहास-वाचनाचे योगानें त्यांचे मनांतील स्वातंत्र्यप्रियतेच्या अंकुराला अधिकच पुष्टि मिळते, हा नियम जगाचे इतिहासांत पुष्कळ ठिकाणीं पाहण्यांत आलेला आहे. जोसेफ

ग्यारीबाल्डीचीहि गोष्ट अशीच होती. आधींच शिक्षण थोडें व कनिष्ठ प्रतीचें, शिक्षकवर्गांत स्वदेशभक्तांचा अभाव व स्वातंत्र्यप्रियतेचें बीज करपवून टाकण्यासारखी जुलमी अधिकाराची प्रखरता. अशा परिस्थितींत असूनसुद्धां ग्यारीबाल्डीचें मन स्वभावतःच कोणी न शिकवतां न सवरतां स्वदेशाच्या जुन्या इतिहासाकडे वेधलें, ही गोष्ट ध्यानांत धरण्यासारखी आहे. इटलीचा जुना इतिहास वाचावा, त्याचेंच मनन करावें, स्वदेशाचें गतवैभव आठवून वाईट वाटून डोळ्यांतून पाणी काढावें, व त्या डोळ्यांतील पाण्यानेंच मनांतील स्वदेशप्रीतिरूपी वल्लीला पुष्टि मिळावी, हा क्रम जोसेफ ग्यारीबाल्डीच्या बाळपणापासून चाललेला होता. जुन्या इतिहासांत नांवाजलेलीं व आपल्या पूर्वजांनीं पराक्रम करून चिरस्मरणीय करून ठेवलेलीं स्थळें तो प्रसंगाप्रसंगानें पाहून येत असे. इतिहासांत प्रख्यात असलेलें, सर्व जगाची एक वेळ राजधानी होऊन बसलेलें, व विद्या आणि कला यांचे योगानें नेहमींच जगद्वंद्य होऊन राहिलेलें रोम शहर, जुलमी पोपच्या व फरेंच राजाच्या ताब्यांत गेलेलें पाहून त्या वेळीं जोसेफ ग्यारीबाल्डीचे मनांत कालवाकालव होऊन जात असे. तात्पर्य, ग्यारीबाल्डीच्या मनाची शिक्षणाची स्थिति अशी होती हें ध्यानांत आणलें म्हणजे त्याच्या आयुष्यांतील पुढील सर्व वर्तनक्रम समजतो.

वयांत येऊन कांहीं तरी स्वतंत्र धंदा करण्याएवढा झाल्यावरोबर जोसेफनें दर्यावर सफरी करण्यास प्रारंभ केला. तारुण्यांत जो धंदा करावा त्यावर प्रेम बसतें. ग्यारीबाल्डीला तर या सफरी म्हणजे जसें कांहीं आनंदाचें निधानच वाटत असे. त्या वेळीं त्याचे दृष्टीनें सर्व जगांत शूर माणूस म्हणजे जहाजाचा तांडेल. जहाज म्हणजे जशी काय त्याची आवडती वायकोच, प्राणाहून प्यारी ! सगळ्या संगीतांत नावाड्यांचें गाणें म्हणजे अगदीं गोड. फार काय, पण खलाशी म्हणजे आकाशांतला देव, निदान देवदूत, असें त्याला वाटत होतें. मुलगा लहान पडला आणि सफरीचें काम फार धोक्याचें; यास्तव ग्यारीबाल्डीचा बाप त्याच्याबरोबर प्रथम प्रथम जात असे. परंतु लवकरच तो स्वतंत्रपणें समुद्रावर जाऊं लागला. ग्यारीबाल्डी हा सुमारें २२ वर्षांचा झाला, त्या वेळीं त्यानें कॉरटेसी नांवाच्या एका जहाजावर दुय्यम कप्तानाची नोकरी धरली. नोकरी करीत असतां पहिल्या पहिल्या सफरींत तर त्याजवर पुष्कळच संकटें आलीं. भूमध्य समुद्रांत तो एक वेळ प्रवास करीत असतां फार जोराचें वादळ झालें. त्याच्या बरोबरचें दुसरें एक जहाज खडकावर

आपटून फुटलेंहि. खुद्द त्याचें जहाज मात्र मोठ्या शर्थीनें वांचलें. ग्यारीबाल्डीच्या ब-याच सफरी भूमध्य समुद्रांत, काळ्या समुद्रांत, व विशेषतः ग्रीस देशाच्या किना-याकडे झाल्या. त्या काळीं या समुद्रावर चांचे लोकांचा फारच सुळसुळाट असे. त्यांच्या तावडींत ग्यारीबाल्डी हा तीन वेळां सांपडला होता. पहिल्या खेपेस तर त्याची फारच दुर्दशा झाली. एके दिवशीं माटापानचे भूशिरापाशीं असतांना चांचे लोकांची अकस्मात् गांठ पडून, त्यांनीं ग्यारीबाल्डीचें जहाजच्या जहाज लुटलें. पोटांत भूक पेटली आहे, पायांत बूटसुद्धां राहिला नाहीं, अशा स्थितींत तो एकदांचा कसा तरी जमिनीला लागला. नंतर सुदैवानें एका इंग्लिश सद्गृहस्थाची व त्याची गांठ पडली. त्याचे साहाय्यानें ग्यारीबाल्डी फिरून नाईस गांवीं परत आला. असे प्रसंग एक का दोन म्हणून सांगावे ! टक्केटोणपे खाऊनच माणसास शहाणपण येतें म्हणतात, त्याप्रमाणें ग्यारीबाल्डीनें लहानपणच्या सफरींत अनेक संकटें सोसलीं खरीं, परंतु त्यामुळें त्याच्या अंगीं साहस, धैर्य व शहाणपण हे गुण चांगलेच आले. त्याहूनहि विशेष फायदा असा झाला कीं, त्याचे अंगीं स्वातंत्र्यप्रियतेचें एक प्रकारचें वारेंहि खेळूं लागलें. अशा रीतीनें आपल्या वयाचीं पहिलीं २५–२६ वर्षें ग्यारीबाल्डीनें बाळपणच्या लीला व तरुणपणचे स्वेच्छाचार करण्यांत घालविलीं. या संथ व निर्मळ आयुष्याच्या प्रवाहांत पुढें त्याचेच हातून घडून येणाऱ्या प्रचंड देशकार्याची छाया पूर्वी कधींहि पडली नव्हती. उन्हाळ्यांतील एकादे दिवशीं सायंकाळीं प्रचंड वादळ व्हावयाचें असून त्याची सामग्री हळुहळू दिवसभर जमत असते, तथापि प्रातःकाळच्या स्वच्छ आभाळांत त्याचा मागमूस तरी दिसतो काय ? किंवा आपल्या मुखाजवळ प्रतिसमुद्राचें स्वरूप धारण करून व शेंकडों प्रवाह-बाहूंनीं समुद्राला कवटाळून, आपल्या ओघाच्या जोरानें खारें पाणी कित्येक कोसपर्यंत मागें हटविणाऱ्या सिंधु नदाचें किंवा गंगा नदीचें पात्र जर उगमाजवळच पाहिलें, तर त्यांच्या मुखाजवळच्या पराक्रमाची कोणास कधीं तरी कल्पना येईल काय ? ग्यारीबाल्डीच्या बाळपणचीहि गोष्ट अशीच होती.

भाग २ रा

स्वदेशाभिमानाचा संचार

एकेनापि सुपुत्रेण सिंही स्वपिति निर्भयं ।
सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति रासभी ॥ १ ॥

—सुभाषित

स्वदेशभक्ति अंगीं येण्याला शिक्षण मिळावें लागतें असें कित्येकांचें मत आहे, परंतु हें अगदीं चुकीचें म्हणावें लागतें. स्वातंत्र्यप्रियता किंवा स्वदेशभक्ति हे गुण अंगीं उपजतच असावे लागतात. हे गुण जातीचेच असतील तर शिक्षणाच्या योगानें त्यांना उज्ज्वलता किंवा दीप्ति येईल, परंतु ते नसतील तर कितीहि शिक्षण दिलें तरी तें अळवावरच्या पाण्यासारखें व्यर्थ होय. एवढेंच नव्हे, तर स्वार्थपरायण व स्वदेशप्रीतीशून्य माणसाचें शिक्षण हें, माकडाच्या हातांतील कोलतीप्रमाणें, केवळ देशाच्या नाशास व अनर्थास कारणीभूत होतें. दुसऱ्या पक्षीं पाहतां शिक्षणाचा गंधहि नसतां कित्येक महात्मे केवळ आपल्या देशभक्तीचे जोरावरच नांवारूपास येऊन, विद्वत्तेनें कधीं साध्य न होणारीं अशीं कृत्यें त्यांनीं केल्याचीं उदाहरणें जगाच्या इतिहासांत किती तरी सांपडतील ? ग्यारीबाल्डीचें चरित्रहि अशाच उदाहरणांपैकीं एक नमुनेदार प्रमुख उदाहरण म्हणून मनन करण्यासारखें आहे.

आपल्या वयाचे २६–२७ व्या वर्षांपर्यंत ग्यारीबाल्डीला स्वदेश खरोखर कोणत्या स्थितींत आहे व ही स्थिति सुधारण्याला काय उपाय योजिले पाहिजेत याची कल्पनाहि नव्हती. तथापि एका गोष्टीबद्दल त्याची पुरी खात्री होऊन राहिली होती. ती ही कीं, आपला देश परकीयांच्या म्हणजे ऑस्ट्रियन लोकांच्या ताब्यांत गेलेला असून त्याचें पूर्वीचें सर्व वैभव नष्ट झालेलें आहे. जिकडे पाहवी तिकडे बेबंदशाही माजलेली. राज्याबाहेर समुद्रावर जावें तर दुष्ट जुलमी चांचे लोक प्रवाशांना खुशाल लुबाडून घेऊन अनन्वित कृत्यें करीत, व प्रजेच्या संरक्षणाचा पत्कर घेतलेल्या राज्यकर्त्यांच्या हातून त्यांचा मुळींच प्रतिकार होत नसे. राज्यांत पाहावें तर रयतेच्या तोंडावर तेज नाहीं. झाडावर रोग पडावा तसा प्रकार पारतंत्र्यानें प्रजेचा झालेला.

राज्याधिकाऱ्यांच्या करड्या अंमलामुळें शहरांना व खेड्यांना तुरुंगांचें स्वरूप आलें होतें. अज्ञानाचा अंधःकार चहूंकडे दाट पसरला होता. अभिमानाचा तर मागमूसहि नाहीं; व स्वदेशप्रीतीची एकादी ठिणगी कोठें कधीं लकाकलीच, तर आसमंतात् दाही दिशांना माजलेल्या औदासीन्यरूपी अंधकाराचे योगानें निराशा ही मात्र एकाद्या भुयाराप्रमाणें भयाण दिसे. जुलमी राजांच्या कडक अंमलामुळें वर्तमानपत्रें सर्रास चालत नसत. विचारस्वातंत्र्य तर अगदींच नव्हतें. यामुळें जिकडे पाहावें तिकडे अज्ञान व भ्रम माजलेला. लोकमत बनण्यास चांगलीं साधनें मुळींच नव्हतीं. तथापि आगीवर माती लोटली असतां फार तर ज्वाला दबतात पण धूर येतच असतो, आणि अंतर्यामीं निखारे पिचत असतात हें मात्र तो दर्शवितो. त्याचप्रमाणें मुद्रणस्वातंत्र्य नष्ट झालें होतें तरी त्या स्थितीमध्येंहि, किंचित् विचार करणाऱ्या माणसाला असें तेव्हांच कळून येत असे कीं, प्रजा व राज्यकर्ते यांजमध्यें पराकाष्ठेचा वेबनाव झालेला असून तो क्षणोक्षणीं कमी न होतां उलटा वाढतच जात आहे. राजांनीं मनस्वितेनें व अधिकारमदानें धुंद होऊन कडक कायदे करावे व त्यांचा अंमल सक्तीनें चालवावा; आणि इकडे प्रजेच्या मनांत असंतोष अधिकाधिक धुमसत जाऊन नाईलाजास्तव बेफामपणानें बंडें करण्यास त्यांनीं प्रवृत्त व्हावें, अशा तऱ्हेची लोकस्थिति लपवून कशी लपणार ? प्रख्यात इंग्लिश कवि लॉर्ड बायरन यानें इटलीसंबंधीं खालील उद्गार काढले आहेत :—" काय सांगावें ? या हतभागी देशावर हल्लीं जो जुलूम चाललेला आहे त्याचें नुसतें वर्णन करण्यास कोण समर्थ आहे ? आज हजारों लोक या जुलमी राजांनीं पकडून तुरुंगांत टाकले आहेत. हजारों देशोधडीला लाविले आहेत. आणि हजारों, त्यांच्यावर कोणत्याहि तऱ्हेचा आरोप न ठेवितां किंवा कोणत्याहि रीतीनें त्यांचा इन्साफ न करतां, बंदींत टाकले आहेत ! मोठमोठीं कुळें व घराणीं सफई उध्वस्त झालेलीं आहेत ! कोण हे नीच राजे ! त्यांचा एकदां नाश तरी होऊं द्या, कीं पहा इटली देश फिरून पूर्वीप्रमाणें तरतरीत व टवटवीत होईल ! ज्या या हतभागी देशानें आजपर्यंत दुःखाचे व निराशेचे सुस्कारे टाकीत कैक शतकें घालविलीं त्याचा उद्धार करायला आज जी काय किंमत पडेल ती थोडी आहे ! या देशाच्या दुर्दैवी प्रजेनें एक हजार वर्षेंपर्यंत आशातंतूवर आपला जीव धरून ठेविला. मग आम्हांलाहि तशीच सदाशा कां वाटूं नये ? इटली देशाचें नष्ट स्वातंत्र्य

व वैभव फिरून मिळवून देणें हा केवढा स्तुत्य व उदात्त हेतु आहे! अवघ्या इतिहासाच्या नीरस कथानकांत गोड काव्य असें काय तें एवढेंच आहे असें मी समजतों!"

देशाची ही शोचनीय स्थिति हळुहळू ग्यारीबाल्डीस समजूं लागली व तिजबद्दल त्याच्या मनांत अत्यंत क्रोधहि येऊं लागला! परंतु त्या क्रोधाला बाहेर पडण्यास कोठेंहि वाव मिळेना; व स्वदेशाच्या स्थितीबद्दल खरी माहिती मिळविण्याचें काम त्याजकडून अहोरात्र चाललेलें असल्यामुळें, त्याच्या मनांतील क्रोधाग्नीला दिवसेंदिवस अधिकाधिक पुष्टीच मिळत चालली होती. यासंबंधानें खुद्द ग्यारीबाल्डीनें खालील उद्गार आपल्या 'आत्मचरित्रां'त लिहून ठेविले आहेत: "अगदीं बाळपणापासूनच स्वदेशप्रीति माझ्या हृदयांत बेफाम वाढली होती. देशांत येऊन जुलूम करणारे जे परकीय राजे त्यांच्याविषयीं पराकाष्ठेचा क्रोधाग्नि माझ्या हृदयांत अगदीं जळजळत असे. अशा स्थितींत माझ्या देशाची मुक्तता करण्याकरितां कांहीं गुप्त कट चाललेले होते त्यांजमध्यें शिरावें अशी माझ्या मनांत नेहमीं उत्कंठा लागलेली होती. तो हेतु सिद्धीस नेण्यास प्रथम इटलीच्या भावी स्वातंत्र्याविषयीं जें जें काय कोठें लिहिलेलें असेल तें तें सर्व हुडकून काढून वाचण्याचा, व त्याचप्रमाणें ज्या स्वदेशबांधवांनीं या महत्कृत्यास आपलें जीवित अर्पण केलें होतें अशांची ओळख व मैत्री संपादण्याचा दीर्घ उद्योग मीं चालविला. या मार्गांत असतां एके प्रसंगीं मी 'टॅगन् रॉक'कडे जहाजांतून सफरीस गेलों होतों. तिकडे जिनोआ येथील एका स्वदेशाभिमानी पुरुषाची व माझी अवचित् गांठ पडली. त्यानें स्वदेशमुक्ततेविषयीं कांहीं लोकांचे गुप्त प्रयत्न कोठपर्यंत आले होते तें मला सांगितलें. तें ऐकतांच मला झालेला आनंद माझ्या हृदयांत मावेना. आपल्या देशाची सोडवणूक करण्याकरितां कंबर बांधून तयार झालेला असा एक माझा देशबांधव मला आज मिळाला, या विचारानें मला जो हर्ष झाला त्याच्यापुढें एक सबंध नवीन जगच्या जग हुडकून काढलेल्या कोलंबसाचा हर्ष तुच्छ आहे असें मला वाटलें!" पुढें लवकरच दुसऱ्या एका प्रसंगीं बॅरॉल्ट या नांवाच्या एका बाणेदार व शूर देशभक्ताची व ग्यारीबाल्डीची गांठ कॉन्स्टॅन्टिनोपलला जातांना वाटेंत जहाजावर अवचित् पडली. दोघांचेहि मनांत स्वदेशाविषयीं सारखीच प्रेरणा झाली असल्यामुळें त्यांची तेव्हांच परस्परांशीं मैत्री जमली. आजपर्यंत ग्यारीबाल्डीचे मनांत

फक्त इटलीपुरत्याच कल्पना होत्या. परंतु बॅरॉल्ट यानें निरनिराळें इतिहास सांगितल्यामुळें त्याचे मनांत इटलीमधीलच काय परंतु जगाचे पाठीवर सर्व ठिकाणीं असणाऱ्या जुलमाबद्दल अत्यंत तिटकारा व द्वेष उत्पन्न झाला. आपल्या देशापुरतें लढण्याचें काम एकादा यःकश्चित् पगारी शिपाईहि करितो. परंतु जो खरा वीर म्हणून असेल त्यानें पृथ्वीवर कोठेंहि अन्याय अगर जुलूम चालला असेल त्याविरुद्ध लढण्यास तेथें धांव घेतली पाहिजे असें त्याला वाटूं लागलें. आजपर्यंत जहाज म्हणजे निव्वळ व्यापाराचें किंवा सफरीचें साधन इतकीच त्याची कल्पना होती. ती विस्तृत होऊन त्याला तेंच जहाज म्हणजे मनुष्यकृत अन्यायांविरुद्ध खुद्द ईश्वराची हुकमतच अवतरली आहे कीं काय असें वाटूं लागलें. न्यायाची संस्थापना करणारी ईश्वराची तरवार हातांत धरून पृथ्वीवर अवतरणारा असा एक देवदूतच मी आहें असेंहि त्याला भासूं लागलें. आजपर्यंत केवळ व्यापाराच्या दृष्टीनें पृथ्वीचें तो निरीक्षण करीत असे, तेव्हां त्याची नजर अगदीं कोती होती. परंतु जुलूम व अन्याय यांजवर मोहीम करण्याचा निश्चय मनांत झाल्यावरोबर त्याची तीच दृष्टि जणूं काय एकदम फांकली. आजपर्यंत कधींहि न पाहिलेलीं दूरदूरचीं क्षितिजें, एवढेंच काय, परंतु भविष्यकाळीं स्वदेशांत घडून येणारे जे अनेक चमत्कारिक युद्धप्रसंग, तेहि धुक्यांतून पाहिल्याप्रमाणें आपणास अंधुक अंधुक दिसूं लागले कीं काय असेंहि त्याला वाटूं लागलें. कर्मधर्मसंयोगानें त्याच्यासारख्या मनःप्रवृत्तीचे सोबतीहि त्याला लवकरच भेटले. पंढरीच्या वारीला जाण्याचा मनांत निश्चय करून वारकरी अगदीं एकटा जरी दूरच्या प्रवासाला निघाला तरी थोड्याच वेळानें वाटेंत त्याला पुष्कळ सोबती भेटूं लागतात; व माळेनें माळ पाहिली कीं मैत्री जमलीच! तोच प्रकार देशभक्तांचा आहे. स्वदेशप्रीतीची खूण जरी सप्तपाताळाइतक्या खोल हृदयांत गुप्त राहिली असली, तरी दूर दूर निराळ्या असणाऱ्या देशभक्तांचीं हृदयें लोहचुंबकाप्रमाणें ओढ घेऊन एकमेकांस ओळखून काढतात. ग्यारीबाल्डीचीदेखील अशीच स्थिति झाली. जगाचे इतिहास सांगणाऱ्या बॅरॉल्टनें खुद्द इटली देशांतच एक मॅझिनी नांवाचा देशभक्त वास्तव्य करीत आहे असें ग्यारीबाल्डीला सांगितलें होतें, व त्याचें मन अदृष्टपूर्व मॅझिनीकडे एकदम इतकें ओढवलें होतें कीं त्यास केव्हां एकदांचा पाहीन असें त्याला झालें होतें. वास्तव तो लवकरच त्याच्या शोधाकरितां

मार्सेलिसला निघून गेला. दोघांचीहि गांठ पडली, व त्यांच्या पहिल्याच भेटींत त्यांनीं एकमेकांची मैत्री संपादिली. येवढेंच नव्हे तर, पुढें देशोद्धाराचे कामीं दोघांनीं मिळून काय काय करावयाचें याबद्दलचे बेतहि त्यांनीं ठरवून टाकले. पुढें ग्यारिबाल्डी हा मॅझिनीचे लेख मनःपूर्वक वाचूं लागला; तेव्हां त्याला त्यांत अस्सल स्वदेशाभिमान व स्वदेशप्रीति थबथबून भरलेली असल्याचें दिसून आलें!! मॅझिनीची भाषा अत्यंत आवेशयुक्त व जोरदार असे. यामुळें ते लेख म्हणजे प्रत्यक्ष ईश्वरानें पृथ्वीवर अवतरून सांगितलेलें शुभवर्तमानच कीं काय, असें त्याला वाटूं लागलें. ग्यारीबाल्डीच्या पुढील सर्व आयुष्याच्या क्रमाचा पाया तारुण्याच्या या थोड्या दिवसांतच रचला गेला. आपल्या हतभागी देशाकरितां लढाई करण्यास प्रवृत्त झालेला असा इटलींत मीं एकटा एकच नसून माझ्याप्रमाणें इतरहि कांहीं लोक तयार आहेत, असें पाहतांच ग्यारीबाल्डीचे हृदयांतील प्रेरणेस अधिकच दीप्ति आली. सर्व राष्ट्राची एकवटलेली मनोवृत्ति व जोर हीं आपल्या मनगटांत आलीं कीं काय, असें त्याला वाटूं लागलें. मॅझिनीसारख्या लेखकाचे लेख वाचून त्याची अंतर्दृष्टि विशाल व सतेज झाली, व स्वदेशाची मुक्तता करण्याकरितां अवतार घेतल्याप्रमाणें त्याचे अंगांत संचार झाला. असो. मॅझिनी हा कोण होता, मॅझिनी आणि ग्यारीबाल्डी यांच्यासारख्या मनःप्रवृत्तीचे लोक त्या वेळीं इटलींत आणखी कोण कोण होते, त्यांनीं पारतंत्र्याच्या बळकट किल्ल्याचे तटबंदीखालीं गुप्तपणें सुरुंग कसे लाविले, व पुढें सुमारें पन्नास वर्षेपर्यंत इटली देश संयुक्त व स्वतंत्र करण्याकरितां तिच्या सुपुत्रांनीं जें निकराचें तुंबळ रण लवकरच माजविलें त्याची पहिली सरबत्ती कशी उडाली, याचा वृत्तान्त पुढील एक दोन भागांत संक्षिप्तपणें सांगण्याचा विचार आहे.

भाग तिसरा

गुप्त मंडळ्या, बंडाळी व छळ

प्रजापीडनसंतापात्समुद्भूतो हुताशनः ।
राज्ञांकुलं श्रियंप्राणान् न दग्ध्वा न विनिवर्तते ॥

वॉटर्लूचे लढाईंत नेपोलियन बोनापार्टाचा पराभव करून, युरोपांतील सर्व राष्ट्रांनीं युद्धांतील लूट वांटून घेऊन, पुढें युरोपांत शांतता राख-

ण्यास काय उपाय करावा याचा विचार करण्याकरितां व्हिएन्ना येथें एक सभा भरविली. त्या सभेंत झालेल्या तहाच्या योगानें इटली देश कायमचा ऑस्ट्रियाचे ताब्यांत गेला. या वेळीं इटली या नांवाखालीं मोडणाऱ्या प्रदेशाचें क्षेत्रफळ पुरें एक लक्ष चौरसमैलसुद्धां नव्हतें. म्हणजे या वेळचा इटली देश हिंदुस्थानांतील हल्लींचा मध्यप्रांत, किंवा हैदराबादच्या निजामचें राज्य, यापेक्षां फार तर किंचित् मोठा होता. या वेळीं त्याची लोकसंख्या पुरी दोन कोटी म्हणजे हल्लींच्या पंजाबच्या लोकसंख्येइतकीहि नव्हती. असें असतां इटली देशाचे त्या वेळीं १० भाग झालेले असून त्यांवर तितकीं निरनिराळीं स्वतंत्र राज्यें होतीं. परंतु बहुतेक राजे ऑस्ट्रिया किंवा फरान्स यांच्या मदतीच्या जोरावर व त्यांच्या हुकमतीनें कळसूत्री बाहुल्यांप्रमाणें नाचून प्रजेवर जुलूम करीत होते. कांहीं आपल्याच तंत्रानें राज्य चालवीत असत; परंतु ते कमी जुलमी होते असें मात्र नाहीं. अवघा इटली देश इतक्या नीच स्थितीला आला होता कीं, त्यामध्यें अज्ञानाचा अंधःकार अमावास्येप्रमाणें जिकडे तिकडे पडला होता. आळस, भ्याडपणा, लांचलुचपत, धर्मभोळेपणा, कलह, हेवादावा व असत्यप्रियता इत्यादि अनेक दुर्गुण केवळ परकीयांच्या कडक अंमलाखालीं अनेक वर्षें गेल्यामुळें सर्व देशभर भरून राहिले होते. दोन तीन शतकेंपर्यंत इटली देशावर निरनिराळे परकी राजे होऊन गेल्यामुळें, लोकांच्या अंगीं आधींच असलेल्या दुर्गुणांत पारतंत्र्याच्या विशेष दुर्गुणांची भर पडली होती. प्रजेला राज्यकारभारामध्यें बिलकुल अधिकार नसल्यामुळें तिचें सर्व लक्ष दुर्गुणांचें परिपोषण करण्याकडे लागलें होतें. वास्तविक इटलीमध्यें या सुमारास कांहीं वर्षेंपर्यंत जितकी शांतता होती तितकी शांतता त्यापूर्वीं कित्येक शतकेंपर्यंतहि नव्हती हें खरें. परंतु ती शांतता हितकारक नसून केवळ परकीय व स्वदेशी जुलमी राजे यांचे कडक अंमलामुळें व लोकांचे अंगीं आलेल्या क्षीणतेमुळें उत्पन्न झालेली होती. म्हणून ज्याप्रमाणें अष्टौप्रहर दाट सावली पडत असलेल्या दलदलीचे जागीं केवळ कर्दमच माजतो, व तेथें विषारी वनस्पति व कृमीच उत्पन्न होतात, चांगल्या जातीचें झाड पोसत नाहीं, त्याचप्रमाणें इटली देशामध्यें या काळच्या अशा प्रकारच्या शांततेमुळें दुर्गुणांची वाढ मात्र पराकाष्ठेची होऊन लोक हीन, दीन, निस्तेज व निंद्य होऊन राहिले होते. परंतु अशी स्थिति असतांहि इटलीमध्यें पुढें कांहीं मुत्सद्दी, व कांहीं देशभक्त असे

निपजले कीं, त्यांनीं आपल्या उद्योगानें व उदाहरणानें सर्व इटली देशाचें रूपचें रूप वदलून टाकलें. जेथें स्वतंत्रतेला कोठेंहि थारा मिळत नव्हता, दुर्गुणांचें दाट जंगल माजून राहिलें होतें, व स्वदेशप्रेमाचा झरा पार आटून गेला होता, अशा शुष्क व रुक्ष वनाचा त्यांनीं थोडक्याच काळांत असा सुंदर बगीचा बनवून दिला कीं, त्या ठिकाणीं शक्ति, नीति, शांति, संपत्ति, विद्वत्ता, रसिकता वगैरे आपल्या सर्व सख्यांसह स्वतंत्रतादेवी परत येऊन तिनें कालांतरानें तें आपलें क्रीडास्थान केलें. म्हणूनच 'इटलीचें पुनरुज्जीवन' हा युरोपखंडाचे इतिहासांतील भाग एकाद्या कादंबरींतील अद्भुत व रमणीय कथानकाप्रमाणें मनोवेधक झाला आहे. हा कथाभाग कसा घडून आला, याचें मूळ बीज कोठें आहे, असें हुडकीत गेलों असतां आपणांस असें दिसून येईल कीं, ज्या गोष्टीमुळें इटली देशाची दुर्दशा झाली होती त्याच गोष्टीमधून इटलीचें पुनरुज्जीवन होण्याचेंहि कारण निघालें होतें. इटली देशास परकीयांच्या जुलमानें दुर्दशा प्राप्त झाली; पण त्याच जुलमावर पुष्ट झालेला जो इटलीच्या कांहीं सुपुत्रांचा द्वेषाग्नि त्यानेंच पुढें त्या परकीयांचा बळी घेतला. ऑस्ट्रिया व फरान्स यांचे साहाय्यावर इटलींतील स्वदेशी राजांच्या जुलमाचीं पहलीं कांहीं वर्षे कोठें कांहीं गडवड न होतां निवांतपणें गेलीं खरीं, परंतु पुढें लवकरच लोकांचे मनांत असंतोष व अस्वस्थता हीं उत्पन्न झालीं. दहा लोकांचे मनांत एकच विचार आल्यावर ते तो एकमेकांपाशीं व्यक्त करणारच. मग त्यांच्या तोंडांस कुलुपें घातलीं किंवा त्यांस भक्कम तुरुंगांत निरनिराळ्या खोल्यांमध्यें विडचा घालून ठेविलें, तरी ते विचार एकमेकांस कळल्याशिवाय कधींहि राहात नाहींत. ज्या वेळीं विचार व्यक्त करण्याचीं इतर सर्व बाह्य द्वारें बंद होतात, त्या वेळीं मानवी प्राण्यांच्या मनामध्यें परस्पर गुप्त भाषण करण्याची जी एक शक्ति आहे ती प्रकट होते. समाजांत किंचित् अस्वस्थता उत्पन्न होतांच जुलमी राजांनीं इटालियन लोकांच्या पारतंत्र्याच्या दोऱ्या अधिकच आंखडण्यास सुरुवात केली. या शतकाचे प्रारंभीं इटली देशांत मुद्रणस्वातंत्र्य फारच थोडें होतें; व जें काय थोडें होतें तें सुद्धां लोकांत असंतोषाचीं चिन्हें दिसूं लागतांच या राजांनीं एकदम हिरावून घेतलें. परंतु याचा परिणाम राजांच्या इच्छेप्रमाणें न होतां, त्याचे योगानें असंतोष मात्र उलट अधिकच फैलावूं लागला. जिकडे तिकडे गुप्त पत्रव्यवहार, वर्तमानपत्रांचा गुप्त प्रसार,

व गुप्त मंडळ्या सुरू झाल्या. लहान मोठीं बंडें होऊं लागलीं, व प्रत्येक बंडागणिक राजांचा जुलूम दसपट वाढूं लागला. होतां होतां दोन दिवस बंडवाल्यांचे तर दोन दिवस राजांचे व पुन्हा दोन दिवस बंडवाल्यांचे, अशा क्रमानें सर्व इटली देशाचे लोक बंडखोर बनले. शेवटीं लोकपक्षाला किंचित् अनुकूल असलेल्या एका राजानें पुढें सरसावून व त्यांचें पुढारीपण घेऊन इटली देश परकीयांचे जुलमापासून सोडविला, व स्वराज्य स्थापित केलें.

वर ज्या गुप्त मंडळ्या म्हणून सांगितल्या त्यांपैकीं प्रमुख म्हटली म्हणजे "कारबोनेरी" या नांवाची गुप्त मंडळी ही होय. नेपोलियन बोनापार्टनें ज्या वेळीं इटली देश जिंकून आपल्या सरदारांच्या स्वाधीन केला त्या वेळेपासूनच ही मंडळी अस्तित्वांत आलेली होती. या मंडळीचा उत्पादक, निदान मुख्य पुरस्कर्ता, मालघेला या नांवाचा एक इटालियन देशभक्त होता. इ. स. १८१५ सालीं व्हिएन्नाच्या तहानें इटली ऑस्ट्रियाचे ताब्यांत गेल्याबरोबर ऑस्ट्रियन अधिकाऱ्यांनीं मालघेलास पकडून सार्डीनियन सरकारच्या स्वाधीन केलें व त्यांनीं त्यास तुरुंगांत टाकिलें. तथापि कारबोनेरी मंडळीचा पंथ इतका वाढला कीं, इटलींतील सर्व भागांत हजारों कारबोनेरी कटवाले थोडक्याच काळांत उत्पन्न झाले. या मंडळीचा नाश करण्याकरितां प्रिन्स ऑफ क्यानोझा या नांवाच्या पोलिसखात्याच्या मुख्य अधिकाऱ्यानें दुसरी एक मंडळी उलट स्थापन केली. तिजमध्यें सर्व तऱ्हेचे बदमाष, उडाणटप्पू, दरोडेखोर व तुरुंगवास भोगून बाहेर पडलेले अपराधी सामील केले. सरकारकडून त्यांस बंदुका वगैरे सामानहि पुरविण्यांत आलें. अर्थात् अशा लोकांचे हातीं काम गेल्यामुळें, कारबोनेरी पक्ष नाहींसा करण्याच्या मिषानें या बदमाषांच्या सैन्यानें नाहीं नाहीं ते भयंकर अत्याचार केले. परंतु त्या योगानें कारबोनेरी मंडळीचा नाश न होतां उलट तिचे अनुयायी लोकांत जास्तच एकी झाली ! आपल्यासंबंधानें ते अधिक गुप्तपणा राखूं लागले. हळुहळू या मंडळीचा प्रसार वाढत चालला. प्रथम पिडमांट, नंतर नेपल्स, व पुढें पोपच्या राज्यांत सर्वत्र त्यांचा शिरकाव होऊन तेथून सर्व इटलीभर त्यांचा फैलाव झाला. या मंडळीच्या निशाणाची खूण जंबिया ही होती, व तिचा सभासद होण्यास एक प्रकारचा विधि करावा लागत असे. कारबोनेरी पंथाची लोकप्रियता लवकरच इतकी वाढली कीं, सरकारी

लष्करांतील कित्येक पलटणींच्या पलटणींनीं तो पंथ स्वीकारला, व वाटेल तेव्हां उघड बंड करण्यास त्यांच्या मनाची तयारी झालेली होती.

कारबोनेरी पक्षाचें पहिलें बंड नेपल्समध्यें झालें. या बंडवाल्यांविरुद्ध नेपल्सच्या राजानें दोन सरदारांच्या हाताखालीं सैन्य देऊन पाठविलें. हें सैन्य व कारबोनेरी लोक समोरासमोर आले मात्र, पण या सैन्यानें कारबोनेरी पक्षाच्या निशाणावरची खूण पाहतांच त्यांचेविरुद्ध लढण्याचें नाकारिलें. इतकेंच नव्हे तर उलट त्यांनाच जाऊन मिळण्याची त्यांची उत्कट इच्छा दिसूं लागली. तेव्हां त्या सरदारांस मुकाट्यानें सैन्य परतवून नेपल्सला नेणें भाग पडलें. शेवटीं फर्डीनंड राजास कारबोनेरी मंडळीचें म्हणणें कबूल करावें लागलें. १८२० सालच्या जुलई महिन्याचे १३ वे तारखेस फर्डीनंड राजानें देवाच्या मंदिरांत जाऊन, शपथ घेऊन, कारबोनेरी मंडळीचे म्हणण्याप्रमाणें प्रजेच्यातर्फे एक पार्लमेंट नेमून तिचा अधिकार कबूल केला. फार काय, फर्डीनंड व त्याची प्रजा यांमध्यें असाही तह झाला कीं, राजानें प्रजेची परवानगी घेतल्याशिवाय संस्थानच्या बाहेरहि जाऊं नये. येथून इटलींतील धामधुमीस खरी सुरुवात झाली.

यानंतरचें बंड म्हटलें म्हणजे सिसिलीमध्यें झालें. या बंडास प्रेरणा करण्यासहि कारबोनेरी मंडळीच अप्रत्यक्ष रीतीनें कारणीभूत झाली. अशीं हीं दोन बंडें एकामागून एक होतांच युरोपांतील प्रमुख राष्ट्रें बरींच घाबरलीं. ही बंडाची लाट आतां युरोपभर पसरून सर्व ठिकाणीं राजसत्ता बुडवून टाकते कीं काय अशी त्यांस भीति पडून, लेब्यांक येथें त्यांनीं आपली एक सभा भरविली. या सभेस आलेल्या प्रतिनिधींपैकीं ऑस्ट्रियाचा राजा प्रमुख असून, प्रशिया, रशिया वगैरे राष्ट्रांचेहि प्रतिनिधी आले होते. सभेकडून नेपल्सचा राजा फर्डीनंड यासहि आमंत्रण गेलें होतें; परंतु वर सांगितल्याप्रमाणें प्रजेची परवानगी घेतल्याशिवाय राज्याची सीमा सोडून राजानें जावयाचें नाहीं असा करार झाला असल्यामुळें त्याला जातां येईना. तेव्हां आपण सभेस गेलों असतां प्रजेला पूर्वीं दिलेले अधिकार कायमच करूं, असें वचन लोकांस देऊन त्यानें सभेस जाण्याची एकदांची परवानगी मिळविली. परंतु सभेस गेल्यावर फर्डीनंडची बुद्धि फिरली व त्यानें इतर राष्ट्रांचें म्हणणें निमूटपणें कबूल केलें. सभेमध्यें असें ठरलें कीं, ऑस्ट्रियन सैन्य मदतीला घेऊन फर्डीनंड राजानें नेपल्स व सिसिली येथील बंडें मोडावीं

व नंतर कांहीं दिवस शांतता राखण्याकरितां तें सैन्य आपल्या राज्यांत ठेवून घ्यावें. या ठरावाप्रमाणें फर्डीनंड हा ५०,००० ऑस्ट्रियन सैन्य घेऊन आपल्या प्रजेवर चालून आला! इकडे नेपल्समध्यें कारबोनेरी मंडळीच्या खटपटीमुळें पार्लमेंटनें लढाईशिवाय शरण जावयाचें नाहीं असा ठराव करून, पूर्वींच्या बंडांत पुढारी असलेला सरदार पेपी यास ८,००० सैन्यानिशीं फर्डीनंडचे तोंडावर पाठविलें. दोन्ही सैन्यांची लढाई झाली, व त्यांत पेपीचा पराभव होऊन त्याचें सैन्य वाट फुटेल तिकडे पळालें.

फर्डीनंड पुन्हा एकवार सत्ताधीश झाल्यावर त्यानें बंडवाल्यांवर व विशेषतः कारबोनेरी मंडळीवर फारच भयंकर सूड घेतला. पहिली गोष्ट म्हणजे त्यानें लष्करी कायदा एकदम सुरू केला व बंडवाल्यांचे इनसाफ करण्यास एक स्वतंत्र कोर्ट नेमलें. या कोर्टानें १८२० सालचें बंडच काय, परंतु १७९३ सालापासून प्रजेनें जास्त अधिकार मिळविण्याकरितां जी जी म्हणून बंडाळी केली होती त्या सर्वांत सामील असलेले व नसलेलेहि लोक संशयावरून धरून आणले व त्यांना भराभर शिक्षा ठोठावल्या.

फांशी, तुरुंग, हद्दपारी या घोर शिक्षांचा वाटेल तसा सरसकट उपयोग करून अशा रीतीनें सुमारें एक हजार लोक या कोर्टानें खपविले. शेंकडों अधिकाऱ्यांना त्यांचे अधिकार काढून घेऊन हांकून दिलें. या इतक्या लोकांपैकीं फारच थोडे लोक खरोखर बंडांत सामील होते. बाकीच्यांचा अपराध म्हटला म्हणजे त्यांचा लोकसत्तेकडे साधारणतः कल होता एवढाच काय तो. इतरांपेक्षां कारबोनेरी मंडळीवर राग विशेष म्हणून कित्येक कारबोनेरी लोकांना गाढवावर बसवून त्यांच्या धिंडका काढल्या; तर कित्येकांस खिळे लावलेल्या चावकांनीं फोडून काढलें! त्या क्रूर छळवादाचे प्रकार एक का दोन म्हणून वर्णावे! परंतु या अशा भयंकर दिवसांतच निस्सीम देशभक्तीचीं व स्वार्थत्यागाचीं कांहीं उदात्त उदाहरणें दिसून आलीं. त्यांचे योगानें समाजांत कांहीं वेळ जी भीति व निराशा उत्पन्न झाली होती ती नाहींशी होऊन उलट तिचे ठिकाणीं स्वदेशाकरितां हालअपेष्टा सोसण्यांत जी एक प्रकारची मौज असते तिचीच गोडी लोकांना लागून राहिली. याचा परिणाम असा झाला कीं, निरनिराळ्या ठिकाणीं पुन्हा भराभर बंडें सुरू झालीं.

नेपल्स येथील बंडाच्या पाठोपाठ पिडमांट येथें एक बंड झालें. त्या वेळीं

पिडमांट येथें पहिला व्हिक्टर-ए-मॅन्युएल राजा राज्य करीत होता. या वेळच्या इटलींतील सर्व संस्थानांमध्यें पिडमांट येथील राज्य कमी जुलमी होतें. या राज्यांत दोन पक्ष होते. एकामध्यें उदार तत्त्वांवर राज्य चालावें असें म्हणणारी स्वातंत्र्यप्रिय मंडळी होती व दुसऱ्या पक्षामध्यें लष्करी कामगार, थोर घराण्यांतील उमराव, वगैरे अधिकारप्रिय लोक होते. परंतु दोन्हीहि पक्षांना पिडमांटच्या राजानें ऑस्ट्रियाच्या तंत्रानें चालावें ही गोष्ट नापसंत होती. त्यांनीं राज्यपद्धतीच्या तत्त्वांचा एक नवीन मसुदा तयार केला. त्याचें धोरण राजपद नाहींसें करावें असें नसून फक्त कनिष्ठ व श्रेष्ठ वर्गाच्या प्रजाजनांस कांहीं अधिक सत्ता असावी इतकेंच होतें. व्हिक्टर-एं-मॅन्युएल यास तें मुळींच संमत नव्हतें; तथापि त्यानें प्रजेवर एकदम शस्त्र धरलें नाहीं. लोक कांहीं केल्या ऐकेनात, तेव्हां मुकाट्यानें राज्य सोडून तो चालता झाला. त्याचे मागून त्याचा वारस चार्लस फेलिक्स हा गादीवर बसावयाचा, परंतु तो पिडमांट येथें त्या वेळीं हजर नव्हता. त्याचे गैरहजेरींत त्याचा जवळचा नातलग चार्लस आलबर्ट हा रीजंट या नात्यानें काम पाहात होता. त्यानें अॅलेक्झांड्रिया व ट्यूरीन येथें बंडें होतांच लोकांच्या मागण्या एकदम कबूल करून त्याप्रमाणें द्वाही फिरविली. परंतु चार्लस फेलिक्स यास तें करणें मुळींच आवडलें नाहीं. शिवाय लोकसत्तेची बंडाळी मोडण्याकरितां ऑस्ट्रिया त्यास हवी ती मदत करण्यास तयार होताच. तसेंच इटलीमध्यें शांतता राखण्याकरितां रशियानेंहि एक लाख सैन्य सज्ज केलें असून तें इटलीकडे यावयास निघालें अशीहि बातमी पसरली होती. यामुळें पिडमांट येथील बंडवाल्यांची बरीच निराशा झाली. तथापि कारबोनेरी पंथाचीं तत्त्वें वरिष्ठ प्रतीचे लोक व तरुण कामदार यांजमध्यें फारच पसरलेलीं होतीं. पिडमांट येथील मोठमोठ्या कुलीन स्त्रियाहि कारबोनेरी मंडळीस सामील झाल्या असून काळीं, निळीं, तांबडीं अशीं निरनिराळ्या प्रकारचीं निशाणें कारबोनेरी पक्षाचे वतीनें त्यांनीं उभारलीं. बंडामुळें लोकांचे अंगांत संचारलेला त्वेष व अभिमान अद्याप जागृत होता. यामुळें बंडवाल्यांनीं आपलें सैन्य तर ऑस्ट्रियाचे तोंडावर पाठविलेंच, परंतु राजाचें लष्कर आपल्यास सामील होईल अशी जी त्यांस आशा होती ती अगदीं आयत्या वेळीं खोटी ठरल्यामुळें त्यांचा लढाईंत पुरा मोड झाला. बंडवाल्यांचे पुढारी समुद्रावर वाट सांपडेल तिकडे पळून गेले.

यामुळें चार्लस फेलिक्स यास त्यांजवर सूड घेण्याची आपली तृषा प्रत्यक्ष शमवितां आली नाहीं; तथापि सर्व बंडवाल्यांना त्यांचे गैरहजेरींत फांशीची शिक्षा देऊन आपल्या हुकुमाचीं भेंडोळीच्या भेंडोळीं त्यानें चोहोंकडे पाठविलीं.

यानंतर कांहीं दिवसांनीं पोपच्या संस्थानांत एक बंड झालें. त्याचाहि लवकरच मोड झाला. पार्मा येथेंहि एक बंड झालें; परंतु त्यासंबंधानें कांहीं विशेष लिहिण्यासारखें नाहीं. यानंतरचें बंड मॉडिना-या संस्थानांत झालें तें मात्र थोडेसें ध्यानांत ठेवण्यासारखें आहे. या वेळीं म्हणजे १८३० ते ३१ चे सुमारास मॉडिना येथें फरान्सिस या नांवाचा ड्यूक राज्य करीत होता. त्यानें वेळोवेळीं आपल्या भाषणांनीं नवीन उदार तत्त्वावर राज्य करण्याची पद्धति आपणास पसंत आहे असें लोकांस दर्शविलें होतें. त्यावर भरंवसा ठेवून सीरोमेनॉट्टी या नांवाच्या एका देशभक्तानें फरान्सिसच्या मदतीनें बंड करून सर्व इटली काबीज करण्याचा व मॉडिनाच्या छत्राखालीं स्वदेशी साम्राज्य करण्याचा धाडसी बेत केला; परंतु फरान्सिसचें बोलणें निव्वळ दिखाऊ असल्यामुळें मेनॉट्टीचे बंडाचा बेत राजाला कळला. हें बंड कांहीं अवधीनें व्हावयाचें होतें; परंतु फरान्सिसनें आपल्या गुप्त हेरांकडून बातमी काढून बंडाची पुरी तयारी होण्याचे आधींच एके दिवशीं संध्याकाळीं मेनॉट्टीच्या घरास वेढा देऊन त्यास एकदम पकडलें. लोक बिथरलेले होते यामुळें फरान्सिस हा स्वतः भयानें पळून गेला. मात्र त्यानें सीरोमेनॉट्टीस आपल्या बरोबर कैद करून घेऊन ऑस्ट्रियाचे स्वाधीन केलें. इकडे सहा हजार ऑस्ट्रियन फौज मॉडिनावर चालून आली त्यामुळें बंडवाले जिकडे तिकडे पळून गेले. जे सांपडले त्यांस धरून शिपायांनीं तुरुंगांत टाकलें. इतकें झाल्यावर फरान्सिस हा मॉडिनास परत आला. परत आल्यावर सीरोमेनॉट्टीस त्यानें फांशी दिलें. मेनॉट्टी हा त्या काळीं कट्टा देशभक्त म्हणून नांवाजलेला होता. त्याचे वधामुळें लोकांना फार हळहळ वाटली. मेनॉट्टीनें फरान्सिसचा पूर्वीं एक वेळ प्राण वांचविलेला होता. असें असतांहि फरान्सिसनें त्याचा फार अपमान व हाल केले. इतकेंच काय, परंतु मरणाचे दिवशीं सकाळीं मेनॉट्टीनें आपल्या बायकोस शेवटल्या निरोपाचें एक पत्र लिहिलें होतें तेंहि त्या नीचानें वाटेंत पकडून अडकवून ठेविलें, कां तर त्या पत्रांत हे शब्द होते म्हणूनः "प्रिये, मी तर चाललोंच. परंतु माझ्या पश्चात् माझीं मुलें मोठीं झाल्यावर मी आपल्या देशावर किती प्रीति करीत होतों हें त्यांना तूं सांग!"

अशा रीतीनें कारबोनेरी मंडळीच्या प्रसारामुळें व शिकवणीमुळें इटलींत जीं लहान मोठीं बंडें झालीं त्या सर्वांचा ऑस्ट्रियानें आपल्या सैन्यांचे जोरावर मोड केला. या बंडाच्या संबंधानें एक गोष्ट दिसून येते. ती ही कीं, कनिष्ठ प्रतीची प्रजा म्हणजे शेतकरी, उदमी, व साधारणतः सर्व अशिक्षित लोक या बंडापासून अलिप्त असत. बंडवाले म्हटले म्हणजे बहुतेक सुशिक्षित लोक असत. निदान पुढारी तरी सुशिक्षितांशिवाय दुसरे कोणी नव्हते. वास्तविक ही गोष्ट युरोपच्या इतिहासांतील सामान्य नियमास अनुसरूनच होती. कोणत्याहि देशांत ज्या कांहीं राजकीय चळवळी घडून येतात, त्यांस मध्यम प्रतीच्या व शिक्षण पावलेल्या अशा लोकांचा जो एक वर्ग असतो तोच प्रायः कारणीभूत होतो. श्रीमंत लोक बहुधा नेहमींच राज्यक्रांतीच्या विरुद्ध असतात. याचें कारण असें आहे कीं, तिजमुळें होणाऱ्या स्थित्यंतरानें त्यांस आपलें नुकसान होण्याची फार भीति वाटते. दुसऱ्या पक्षीं अगदीं गरीब व कनिष्ठ वर्गाचे प्रजाजनहि राज्यक्रांतीला फारसे अनुकूल असत नाहींत. याचें कारण असें आहे कीं, राज्यक्रांतीचें खरें स्वरूप काय व ती झाली असतां आपली स्थिति कशी सुधारेल, याची त्यांस चांगलीशी कल्पना नसते. अशा रीतीनें अति श्रीमान् व अति गरीब लोक, यांचेकडून राज्यक्रांतीची प्रथम चळवळ कधींहि होत नाहीं. सर्व राज्यक्रांत्या मध्यम स्थितींतील सुशिक्षित लोकांकडूनच प्रथम घडून येतात. निदान त्यांच्या मूळ कल्पना तरी मध्यम वर्गांतील लोकांच्याच डोक्यांतून निघतात; व त्या कल्पना सिद्ध होण्यास जी एक शक्ति, जो एक जोम किंवा त्वेष राष्ट्राच्या अंगीं यावा लागतो, तो सर्व तेच उत्पन्न करतात.

वरील बंडांसंबंधानें दुसरी एक गोष्ट ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे, ती ही कीं, त्या बंडांत प्रत्यक्ष यश आलें नसल्यामुळें तीं करणाऱ्या लोकांस तत्कालीन शिष्ट लोकांनीं मूर्खांत काढलें. ऑस्ट्रियाचा पाय इटलीमध्यें जो एक वेळ घुसला होता तो केवळ या बंडांमुळें कायमचाच घुसणार असेंच प्रथम प्रथम कांहीं वेळ लोकांस वाटलें. आपली शक्ति ती काय, आपण मूठभर माणसें, आपणांत एकी नाहीं, परक्यांचें साहाय्य व शत्रु अति प्रबळ, असें असतां अकालीं लहानसहान बंड करण्यास प्रवृत्त होणें म्हणजे आपल्या गळ्याशीं आधींच बसलेला दास्यत्वाचा फांस अधिक घट्ट करून घेणें होय, असें पुष्कळांचें त्या वेळीं म्हणणें होतें. तथापि आधीं सर्वांची एकी करून व

सर्व राष्ट्र सुशिक्षित करून मग कोणतीहि गोष्ट करूं असें म्हणणाऱ्यास ती गोष्ट करण्याची वेळ कधींच येत नाहीं हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. लहानसहान बंडें करण्यानें इटलींतील बंडवाल्यांचें व त्यांच्या अनुषंगानें इतर कांहीं लोकांचें जन्माचें नुकसान झालें हें खरें. परंतु इटली स्वतंत्र करण्यासारखें महत्कार्य अशा रीतीनें कांहीं थोड्या लोकांनीं स्वार्थत्याग केल्याशिवाय कधींहि साधलें नसतें. एकादी भव्य इमारत बांधावयाची असतां तिचें काम चारहि अंगांनीं एकदम सुरू करूं, म्हणजे पाया, भिंती, गच्च्या, शिखरें हीं सर्व एकदम बांधावयास लागूं असें म्हणणें हा निव्वळ वेडेपणाच होय. एकाद्या इमारतीच्या भव्यतेस किंवा सौंदर्यास घुमट किंवा शिखरें जितकीं अवश्य आहेत तितक्या कदाचित् पायऱ्या नसतात, परंतु त्या पायऱ्याच शिखरांच्या आधीं घडवाव्या लागतात. राष्ट्रोत्कर्षाचे वेळीं पहिल्या पिढींत जे लोक जन्माला येतात त्यांना आपलीं शिरकमलें वाहून त्यांच्याच योगानें या पायऱ्या रचाव्या लागतात. राष्ट्रोदयाचे कामीं या पायऱ्या घडविणारांनीं जरी तत्कालीन लोकांच्या दृष्टीनें फारसा बहुमानाचा भाग उचललेला नसतो तरी तोच खरोखर अतिशय महत्त्वाचा असतो व अशा प्रकारच्या विचारांनींच त्या वेळचे इटलींतील देशभक्त प्रवृत्त झाले होते असें दिसतें. इ. स. १८२० पासून १८४० पर्यंत इटलीमध्यें लहानसहान बंडें झालीं तीं बहुधा निष्फळच झालीं. तथापि त्यांचे योगानें राष्ट्रामध्यें एक तऱ्हेचा त्वेष उत्पन्न झाला त्याचेंच फळ इटली देशाचें स्वातंत्र्य हें होय.

असो. येथवर ज्या बंडखोर चळवळींचा निर्देश केला त्या सर्वांचें आदिकरण कारबोनेरी नांवाची गुप्त मंडळी व तिनें दिलेलें लोकक्षिक्षण हें होय. या गुप्त मंडळीस प्रत्यक्ष यश आलें नाहीं. कारबोनेरी मंडळीचें काम दहा वीस वर्षें झाल्यानंतर '**तरुण इटली**' या नांवाची दुसरी एक गुप्त मंडळी तिच्या जागीं अधिष्ठित झाली. ही मंडळी पहिल्याहून अधिक तेजस्वी व कर्तृत्ववान् असून तिला पहिलीपेक्षां यशहि अधिक आलें. या मंडळीचा मूळ उत्पादक मॅझिनी होता, त्याचा वृत्तान्त पुढील भागांत दिला आहे.

भाग ४ था
मॅझिनीचा वृत्तान्त

न तच्छस्त्रैर्न नागेंद्रैः न हयैर्न च पत्तिभिः ।
कार्यं संसिद्धिमभ्येति यथा बुद्ध्या प्रसाधितम् ॥

— पंचतंत्रम्

जोसेफ मॅझिनी हा जिनोआ येथें १८०५ या सालीं जन्मास आला. त्याचा बाप गिआकोमो मॅझिनी हा एक प्रसिद्ध वैद्य व शारीर शास्त्राचा अध्यापक होता. त्याची आई मेराया ही अत्यंत रूपवती, बुद्धिवान् व प्रेमळ स्त्री होती. मॅझिनी बाळपणीं फार नाजूक व अशक्त असे. तो इतका कीं, एक दोन वर्षांचा होईपर्यंत त्याला उभेंसुद्धां राहतां येत नसे. तो सुमारें सहा वर्षांचा झाला तेव्हां कोठें त्यास कोणाचा हात न धरतां ताठपणें चालतां येऊं लागलें. मॅझिनी हा शरीरानें जितका अशक्त तितकाच बुद्धीनें प्रबळ होता. बाळपणापासून अन्यायाचा याला संताप असे व कोणाचीहि गरिबी पाहिली कीं त्याचें कोंवळें मन अतिशय द्रवत असे. जन्मतःच तो मानव जातीचा व जुलमाचा शत्रु होता म्हटलें तरी चालेल. वास्तविक घराबाहेर तो फारसा पडत नसल्यामुळें आपत्ति व दारिद्र्य यांचें दुःख कसें असतें याची कल्पना त्यास येण्यासारखी नव्हती. परंतु ममता हा त्याचा उपजत गुणच होता. कोणीहि अनाथ, दुबळा, निराश्रित, पंगू किंवा रोगग्रस्त मनुष्य त्यानें पाहिला म्हणजे त्याचे गळ्यास जाऊन मिठीच मारावी, त्याला कुरवाळावें व 'कांहीं तरी त्याला दे, कांहीं तरी दे, तो किती गरीब आहे पहा ग' असें म्हणून आपल्या आईच्या मागें हट्ट घेऊन लागावें. लहानपणापासून त्याचा स्वभाव गंभीर व विचारी असे. पोरांचे खेळ त्याला मुळींच आवडत नसत. केव्हांहि कोणी तुला काय हवें म्हणून विचारलें असतां, नेहमीं 'पुस्तक द्या' असें त्यानें म्हणावें. तो अवघ्या पांच वर्षांचा असतां त्याचे बिछान्यावर जिकडे तिकडे पुस्तकें पडलेलीं असत व कधीं पुस्तकें वाचीत तर कधीं नकाशावर आडवा पडून भूगोल शिकत असलेला तो दिसे. ही त्याची वृत्ति पाहून पुढें हा कोणी मोठा पुरुष निपजणार अशी पुष्कळ जणांनीं त्याच्या आईची खातरजमा केली होती.

मॅझिनी सुमारें तेरा वर्षांचा झाल्यावर त्याला त्याच्या बापानें जिनोआ येथील विद्यालयांत शिकावयास पाठविलें. विद्यालयांत शिकत असतां त्याचा वाचनाचा व्यासंग दांडगा असे. आपल्या नीतिमत्तेनें व दानतीनें त्यानें शिक्षकवर्गाचे मनावर मोठा दाब ठेविला होता. शिकत असल्यापासूनच त्याचे मनांत स्वदेशाविषयींचे विचार नेहमीं घोळत असत. सभोंवतीं समवयस्क विद्यार्थी निष्काळजीपणानें हंसून खेळून आयुष्याचा काळ सुखानें घालवीत असतां मॅझिनी हा मात्र उदास, विचारमग्न व एकांतवासप्रिय असा असे. स्वदेश परकीयांचे ताब्यांत असल्यामुळें तो मृतप्राय आहे अशी उग्र कल्पना मनांत बाळगून तो एकाद्या सुतकी मनुष्याप्रमाणें अंगावर नेहमीं काळा पोषाख घाली. अशी ही त्याची वृत्ति पाहून त्याच्या आईस वाईट वाटे व एकाद्या दिवशीं हा कदाचित् आत्महत्या करील कीं काय अशीहि तिला भीति पडे. सर्व विषयांत मॅझिनीला इतिहास व तत्त्वज्ञान हे विषय फार आवडत. विद्यालयांत पांच वर्षें घालविल्यावर मॅझिनीनें वकिलीची परीक्षा दिली; परंतु वकिली करून संपत्ति मिळविण्याचा विचार त्याचे मनांत कधींहि आला नाहीं. त्या काळीं इटलीमध्यें असा नियम असे कीं, प्रत्येक नवीन वकिलानें दोन वर्षेंपर्यंत गरीब लोकांचीं कामें फुकट चालविलींच पाहिजेत. मॅझिनीला तर स्वभावतःच गरीब लोकांच्या उपयोगीं पडणें हें अत्यंत प्रिय होतें. त्यामुळें सर्व जिनोआमध्यें जो म्हणून कोणी गरीब पक्षकार असे तो एकदम मॅझिनीकडे धांव घेई.

मागें कारबोनेरी म्हणून जी एक गुप्त मंडळी सांगण्यांत आलेली आहे, तिजमध्यें मॅझिनी लवकरच सामील झाला. कारबोनेरी मंडळीचे कांहीं विधि नवीन मनुष्यास तींत प्रथम सामील होतांना आचरावे लागत. मॅझिनी यास ते मुळींच आवडत नसत. तथापि आपल्यास त्यांच्या विधीशीं काय करावयाचें आहे, स्वदेश मुक्त करण्याचा त्यांचा व आपला हेतु एकच आहे एवढें बस्स आहे, असें म्हणून तो आपल्या मनाचें समाधान करून घेई. परंतु पुढें पुढें कारबोनेरी मंडळीचीं मतें, निदान त्यांची काम करण्याची रीति, त्यास पसंत पडेनाशी झाली. कांहीं दिवस गेल्यानंतर १८३० सालीं फरान्स देशामध्यें जी राज्यक्रांति झाली त्या वेळीं कारबोनेरी मंडळीच्यातर्फें त्याजकडे कांहीं महत्त्वाचें काम सोंपविण्यांत आलें होतें; परंतु याच सुमारास एका गुप्त पोलिसानें त्यास पकडून

सरकारच्या स्वाधीन केलें. मॅझिनीस कैद केलें त्या वेळेस त्याचा व इतर कांहीं लोकांचा बंडाशीं संबंध दाखविण्यासारखे त्याचेपाशीं कांहीं कागदपत्र होते, ते त्यानें शिताफीनें एकदम नाहींसे करून टाकले व तो पोलिसच्या स्वाधीन झाला. पुढें कांहीं एक चौकशी वगैरे न करतां सरकारनें मॅझिनीला सॅव्होना येथील किल्ल्यांत तुरुंगांत टाकलें. ही बातमी कळतांच मॅझिनीचा बाप जिनोआ येथील गव्हर्नराकडे गेला व तुरुंगांत टाकण्याइतका आपल्या मुलाचा काय अपराध झाला हें कळविण्यांत यावें, असा त्यानें अर्ज केला. त्याचा त्याला असा जबाब मिळाला कीं, 'तुमचा मुलगा तरुण व बुद्धिमान् आहे. त्याला रात्रीं बेरात्रीं एकट्यानें सहल करणें फार आवडतें. जे तरुण बुद्धिमान् आपल्या मनांत काय चाललें आहे हें बाहेर कळूं देत नाहींत ते सरकारास मुळींच आवडत नाहींत. या कारणास्तव तुमच्या मुलास बंदींत टाकण्यांत आलें आहे.' असो. तुरुंगवासांत असतांहि त्यानें आपल्या स्नेह्यांशीं गुप्त रीतीनें पत्रव्यवहार चालविला होता. त्यावरून त्याला असें कळून आलें कीं, आपणास कैदेंत टाकल्यामुळें कारबोनेरी मंडळीला फार दहशत वसलेली आहे. हें पाहतांच त्या मंडळीच्या भित्रेपणाचा त्याला तिटकारा आला व ज्यामध्यें अद्याप थोडासा जीव उरला आहे अशा लोकांसच हातीं धरून एक नवीन मंडळी स्थापन केली पाहिजे असा त्यानें निश्चय केला. अशा रीतीनें '**तरुण इटली**' या नांवाच्या प्रसिद्ध गुप्त मंडळीचा जन्म एका अंधाऱ्या व भयाण तुरुंगांत झाला.

मॅझिनीला आपल्या हेतुसिद्धीच्या मार्गांत किती प्रचंड अडचणी होत्या हें माहीत होतें. तसेंच जें कार्य आपण आरंभणार त्या कार्याची सिद्धि आपल्या जन्मांत आपल्या डोळ्यांदेखत होणें शक्य नाहीं हेंहि त्याला दिसत नव्हतें असें नाहीं. परंतु त्याच्या विचारांत स्वार्थपरायणतेचा लवलेशहि नव्हता; याचमुळें त्याचे अंगीं आरंभिलेलें कार्य सिद्धीस नेण्याची उमेद आली व त्याचे मार्गांत निराशेची छाया कधींहि पडली नाहीं असें म्हटलें पाहिजे. नवीन मंडळीची रचना कशी असावी, व ती उभारण्यास कोणत्या प्रकारचें साहाय्य घ्यावें, क्रांतिप्रवर्तक इतर संस्था व लोक युरोपांतील निरनिराळ्या देशांत जे आगाऊच उत्पन्न झाले होते त्यांच्याशीं या नव्या मंडळीचा संबंध कोणत्या रीतीनें जुळवावा, वगैरे सर्व गोष्टींचा पुरा विचार तुरुंगाच्या एकांतवासांत मॅझिनीनें केला. विचारांतीं त्यानें असें

ठरविलें कीं, गुप्तपणा राहिल्याशिवाय आपल्या मंडळीचा निभाव लागणार नाहीं. तरी पण कोणत्याहि मनुष्यास मंडळीचा सभासद करण्यापूर्वी व त्याजकडून गुप्तपणा राखण्याची शपथ घेण्यापूर्वी, मंडळीचे खरे हेतु त्याला कळविलेच पाहिजेत. ज्यास मंडळींत यावयाचें असेल त्यानें उघड्या डोळ्यांनीं व आपल्या पायांनीं चालत यावें ! तसेंच जो कोणी मंडळींत येणार त्याजकडून स्वदेश स्वतंत्र करण्याचा मी प्रयत्न करीन, व सर्व इटलीमध्यें एकी करून प्रजासत्ताक राज्याचें छत्र उभारण्याचा प्रयत्न करीन, अशी शपथ घ्यावयाची असेंहि त्यानें ठरविलें. वरिष्ठ प्रतीच्या लोकांवर मॅझिनीचा बिलकुल विश्वास नव्हता. कधीं कांहीं झालें, तर तें मध्यम व कनिष्ठ लोकांचे हातूनच होईल. आज ते जरी मुग्ध आहेत, तथापि त्यांच्या हृदयांत स्वातंत्र्य-प्रियतेचें बीज खास रुजलें आहे, व 'तरुण इटली' मंडळीच्या सभासदां-कडून त्याजवर उपदेशामृताचें सिंचन केलें असतां त्याला हटकून अंकुर फुटेल असा त्याचा विश्वास होता. इटली देश मृत नसून केवळ निद्रिस्त आहे असें मॅझिनीचें मन त्यास सांगत होतें. मोठमोठ्या राज्यक्रांत्या किंवा उलाढाली होतात त्या समाजांतल्या व समाजावर प्रीति करणाऱ्या लोकां-कडूनच होतात. त्यांना प्रथमतः आपला निश्चय व विश्वास यांच्या जोरावरच कामाची सुरुवात करावी लागते. श्रीमान्, संपन्न व वजनदार लोक नंतर येऊन त्यांत मिळतात, याकरितां एकदम कामासच सुरुवात केली पाहिजे असें मॅझिनीनें ठरविलें.

तुरुंगवासांत सहा महिने काढल्यावर मॅझिनीची सुटका झाली. त्यानें स्वदेशांत राहूं नये या शर्तीवर त्यास मोकळें करण्यांत आलें होतें. अशा रीतीनें स्वदेशांत राहण्याची मनाई झाल्यामुळें मॅझिनी फरान्समध्यें निघून गेला. त्या वेळीं फरान्समध्यें लुई फिलीप बादशहा राज्य करीत होता. त्यानें इटलींतून हद्दपार झालेलें कोणीहि लोक आपल्या देशांत राहूं द्यावयाचे नाहींत, असा हुकूम फर्माविला होता. त्यामुळें मॅझिनीस गुप्तपणें मार्सेलिस येथें जावें लागलें. तेथें जातांच त्यानें 'तरुण इटली' नांवाची गुप्त मंडळी जमविण्याचा उद्योग आरंभिला. या मंडळीची निशाणी म्हणजे 'सायप्रेस' नांवाच्या झाडाची डहाळी असे. हीच निशाणी असण्याचें कारण कीं, सायप्रेस हें झाड दुःखभावसूचक मानलेलें आहे. या खुणेनें स्वदेश स्वतंत्र करण्याकरितां ज्यांनीं आजपर्यंत आपले प्राण खर्ची घातले, त्यांची आठवण ती निशाणी पाहून आपोआप व्हावी.

या मंडळीचें कार्य झपाट्यानें व्हावें व लोकसत्तेच्या मूळ तत्त्वांचा समाजांत जलद प्रसार व्हावा, याकरितां 'तरुण इटली' नांवाचें त्यानें एक वर्तमानपत्र काढलें. या वर्तमानपत्रामध्यें इटलीनें परकीयांचा अंमल झुगारून द्यावा व संयुक्त व स्वतंत्र लोकसत्ताक राज्य स्थापावें हे विचार व इतर धर्मनीति व राजकीय तत्त्वज्ञान यांचीं तत्त्वें शिकविलीं जात. अर्थात् हें वर्तमानपत्र इटली देशांत वाटूं देऊं नये असा अधिकाऱ्यांचा हुकूम होता. परंतु जितका त्याच्या प्रसारावर प्रतिबंध अधिक, तितका त्याचा प्रसार अधिक होऊं लागला. मार्सेलिस शहरांतून प्रथम जवळच्या अशा दोन तीन किनाऱ्यांवरील शहरांत या वर्तमानपत्राचे अंक लोक गुप्तपणें नेत व तेथून गुप्त छापखान्यांचे द्वारें त्याचा फैलाव इटलीच्या या कोपऱ्यापासून तों त्या कोपऱ्यापर्यंत होई. हें वर्तमानपत्र वाचण्याची गोडी लोकांस इतकी लागून राहिली होती कीं, तें वाचण्याकरितां लोक हाल सोसण्यास व क्वचित् प्राण देण्यासहि तयार होत. क्रमाक्रमानें इटलींतील लोक मॅझिनीच्या गुप्त मंडळीस येऊन मिळूं लागले. ज्या द्वारानें त्याच्या वर्तमानपत्राच्या हजारों प्रती गुप्तपणें पसरल्या जात, त्याच द्वारानें तयार झालेल्या देशभक्तांचीं नवीं नवीं हजारों नांवें 'तरुण इटली'च्या मंडळीचे सभासद होण्यास हातीं येऊं लागलीं. हें पाहून मॅझिनीस आनंद झाला. परंतु त्याचें त्याला बिलकुल आश्चर्य वाटलें नाहीं. कारण त्याची खटपटहि अशीच कांहीं विलक्षण चालू होती. वर्तमानपत्राला ऑफीस नाहीं, लिहिण्यास मदतनीस नाहीं, पत्र छापून काढण्यास हाताखालीं चाकर नाहींत, अशा स्थितीमुळें मॅझिनीला अहोरात्र काम करावें लागे. वर्तमानपत्रांतील लेख लिहिणें व इतर पत्रव्यवहार करणें, पत्र छापून निघालें म्हणजे त्याच्या घडया घालून त्याचे गठ्ठे बांधणें, कोणी प्रवासी आला असतां त्याला भेटून हकीकत विचारून घेणें, इत्यादि बहुतेक कामें त्याचीं त्यालाच करावीं लागत. शिवाय तो अगदीं दरिद्रावस्थेला आला होता. तथापि पुढें आपल्या राष्ट्राचा भाग्योदय होणार या विचारानें तो नेहमीं हंसतमुख व आनंदी असे. कृतघ्न व शंकेखोर माणसें, निंदक लोक, आपल्याच तटांतील कलहप्रिय लोक, व तसेंच पूर्वीचा मित्रभाव सोडून बनलेले शत्रु, इत्यादि शेंकडों प्रकारच्या माणसांकडून त्याला त्रास होत असे; तथापि केवळ कर्तव्यावर लक्ष देऊन त्यानें आपला क्रम चालू ठेविला होता. यामुळें 'तरुण इटली मंडळी' स्थापून एक वर्ष होतें न होतें तोंच तिचें महत्त्व सर्व

इटलीमध्यें अतिशय वाढलें. ही मंडळी स्थापन करणारे लोक अप्रसिद्ध, गरीब, व तरुण असतां इतक्या थोड्याच काळांत तिचें इतकें महत्त्व वाढलें कीं, इटलींतील सातहि संस्थानांतील राजे तिला भिऊन तिच्या सभासदांचा छळ करूं लागले. येवढ्याच गोष्टीवरून तिचा पाया भक्कम व उदात्त तत्त्वांवर रचिला होता हें सिद्ध होतें.

असो. मॅझिनीचें वर्तमानपत्र लोकांना जितकें प्रिय तितकेंच अधिकाऱ्यांना अप्रिय झालें होतें. त्यांनीं त्या वर्तमानपत्राचा प्रसार बंद करण्याकरितां अनेक खटपटी केल्या. जो कोणी त्या वर्तमानपत्राचे अंक धरून देईल त्यास बक्षिसें दिलीं जात व ज्या कोणावर त्यांचा प्रसार केल्याचा आरोप शाबीत होई, त्यास जबर शिक्षा देत. येवढेंच काय, पण त्या वर्तमानपत्राची नालस्ती किंवा त्यास प्रतिबंध करण्याचा प्रयत्न न करणें हें एक गुन्ह्याचें नवीन सदरच काढलेलें असून, तो करणारास दोन वर्षांची शिक्षा व दंड होई, व त्या अपराधाची बातमी देणारास त्यांतील निम्में बक्षिस मिळे. या व यासंबंधीं इतर अपराधांची चौकशी करण्याकरितां लष्करी अधिकाऱ्यांची एक न्यायसभाहि नेमली होती. या न्यायसभेपुढें मॅझिनीचें वर्तमानपत्र वाचल्याचा ज्यांवर आरोप असेल त्यांस आणीत व ज्यांवर तो शाबीत होई त्यांस पाठीमागून गोळी घालून ठार मारीत. इतकेंहि करून मॅझिनीच्या वर्तमानपत्राचा प्रसार बंद होत नाहीं असें पाहून, इटलींतील राजांनीं फरान्सच्या लुई फिलीप राजास मॅझिनीला पकडण्याची विनंति केली. तेव्हां फिलिपच्या हुकुमावरून मॅझिनीला पकडण्यास पोलिस सुटले. परंतु दोन वर्षेपर्यंत त्याचा त्यांस पत्ताच लागला नाहीं. एका जागेहून दुसरीकडे , दुसरीहून तिसरीकडे, असें करून मॅझिनीनें आपल्या राहण्याचें ठिकाण दोन वर्षेपर्यंत गुप्त राखिलें. शेवटीं एके दिवशीं अशी मौज झाली कीं, मॅझिनी अमुक एका घरांत आहे असें कळतांच, पोलिसांनीं त्या घरास वेढा दिला. तेव्हां मॅझिनीसारखाच किंचित् दिसणारा त्याचा एक स्नेही होता तो मीच मॅझिनी, असें सांगून पोलिसाचे स्वाधीन झाला. इकडे दुतर्फा उभे राहिलेल्या पोलिसांच्या रांगेंतून खरा मॅझिनी खुशाल सावकाश चालता झाला व सुरक्षित बाहेर पडून स्वित्झर्लंड देशास पळून गेला.

यापुढें मॅझिनी इटलींत नव्हता, तथापि '**तरुण इटली**' मंडळीचें काम बंद पडलें नाहीं. याचें कारण असें कीं, तें काम अमुक एकानेंच करण्याचें

असें नव्हतें. स्वदेशाभिमान एकाद्या समाजांत एकदां जागृत झाला म्हणजे मग तो वणव्यासारखा चरत जातो. मॅझिनी जरी जाग्यावर नव्हता, तथापि त्याच्या शिकवणीनें इटलींतील तरुण मंडळीच्या मनांत जें एक स्वदेशप्रीतीचें बीज रुजलें, तें एकसारखें वाढतच गेलें.

इकडे स्वित्सर्लंडमध्यें गेल्याबरोबर मॅझिनीच्याभोंवतीं जर्मनी, फरान्स, इटली, व पोलंड इत्यादि देशांतून हद्दपार केलेली मंडळी बरीच येऊन मिळाली. 'तरुण इटली' मंडळीच्या नमुन्यावर '**तरुण युरोप**' या नांवाची एक नवीन मंडळी त्यांनीं काढली. ही मंडळी काढण्यांत मॅझिनीचा मुख्य हेतु असा होता कीं, राजकीय जुलुमाविरुद्ध सर्व युरोपखंडांत लोकमत जागृत करावें व जसजशी ही मंडळी हद्दपार होऊन एका देशाहून दुसऱ्या देशांत व दुसऱ्याहून तिसऱ्या देशांत आसरा घेण्यास जातील, तसतसा लोकसत्तेच्या उदार तत्त्वांचा प्रसार सर्व युरोपखंडभर व्हावा. मॅझिनीचा हा प्रचंड हेतु अखेर शेवटास गेला हें यानंतर घडून आलेल्या इतिहासावरून सिद्ध होतें.

असो. येथवर सांगितलेल्या हकीकतीवरून इटलीमध्यें लोकमताची जागृति कशी झाली व ती होण्यास मॅझिनीसारखे लोकशिक्षक व त्यांनीं स्थापिलेल्या मंडळया कशा उपयोगी पडल्या हें कळून येईल. मॅझिनीचें वर्तमानपत्र वाचून व त्यानें स्थापन केलेल्या मंडळयांतील प्रमुख देशभक्तांचीं संभाषणें ऐकल्यानें ग्यारीबाल्डीचे मनाची पक्की तयारी होऊन राहिली होती. परंतु त्याच्या हृदयांत जो त्वेष व उत्साह उसळलेला होता, तो कृतीचे रूपानें बाहेर पडण्यास प्रथम कोणतें कारण झालें याची हकीकत पुढील भागीं येईल.

भाग ५ वा

देशकार्याचा ओनामा

विघ्नैः पुनःपुनरपि प्रतिहन्यमाना ।
प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति ॥

ग्यारीबाल्डीच्या खऱ्या चरित्रास इसवी सन १८३४ या सालीं सुरुवात झाली. त्या वेळीं तो अवघा २७ वर्षांचे वयाचा होता. या वेळीं

इटलीमध्यें, 'बंडवाल्यांचे दोन दिवस संपून राजांचे दोन दिवस' आले होते. पिडमांट येथें एक लहानसें बंड झालें. त्याचा चार्लस आलबर्ट राजानें मोड करून त्यांत सामील असलेल्या व नसलेल्याहि लोकांस जबर शिक्षा देण्याचें काम या वेळीं चालविलें होतें. या धामधुमींत पुष्कळ लोकांचा छळ झाला व पुष्कळ लोक सैरावैरा देशांतून पळत सुटले. हें पाहून ग्यारीबाल्डीचे मनास अत्यंत चेव येऊन त्याचे हात देशसेवा करण्यास फुरफुरू लागले होते.

इतक्यांत त्याला एक संधि मिळाली ती अशी :--स्वदेश मुक्त करण्याची बडबड आजपर्यंत पुष्कळ झाली, आतां हातून प्रत्यक्ष कांहीं तरी झालेंच पाहिजे, असे विचार मनांत सारखे घोळत राहून लोकांस चैन पडेनासें झालें होतें. आतां यापुढें लोकांस धीर निघत नाहीं असें पाहून १८३३ सालचे सप्टेंबर महिन्यामध्यें मॅझिनीच्या सल्ल्यानें इटालियन लोकांनीं एक बंडाचा कट केला. पोलंड देशामध्यें स्वतंत्रता मिळविण्याबद्दल ज्या खटपटी झाल्या त्यांमध्यें, रॅमॅरीनो म्हणून प्रमुखपणानें काम केलेला असा एक वीर हद्दपार होऊन या वेळीं इटलीमध्यें आलेला होता. त्याला या बंडामध्यें पुढारी करण्याचें ठरविलें होतें. ग्यारीबाल्डीकडेहि मॅझिनीनें कांहीं कार्यभाग सोंपविलेला होता व तो त्यानें मोठ्या आनंदानें पत्करला.

परंतु रॅमॅरीनोचे हातून व्हावी तितकी झटपट न झाल्यामुळें उघडपणें बंड करण्याचें काम पुढील सालापर्यंत भिजत पडलें. पण त्याचेपूर्वींच अधिकाऱ्यांना बंडाची गुप्त बातमी लागली व ते आपली तयारी करून सावधपणें वाट पाहात बसले. इकडे पिडमांटवर स्वारी करण्याचा बंडवाल्यांचा निश्चय झाला. प्रथमतः 'सॅन ज्युलियानो' नांवाचें एक लहानसें खेडें होतें तें हस्तगत करून घेण्याचें ठरलें. बंडवाल्यांच्या दोन टोळ्या करून दोन दिशांकडून दोन्ही टोळ्यांनीं एकदम हल्ला करावा असाहि बेत ठरला होता. परंतु जलमार्गानें येणाऱ्या टोळीस किंचित् उशीर झाल्यामुळें रॅमॅरीनो यानें दुसराच एक रस्ता धरला. आपण कोठें जात आहों, हें त्याचें त्यासच पुरतें ठाऊक नव्हतें. त्या वेळीं थंडी म्हणजे मी म्हणत होती व रस्ते खडबडीत असल्यामुळें प्रवासास फार अडचण होऊं लागली. बंडवाल्यांच्या टोळींत बहुतेक अननुभविक, परंतु केव्हां एकदां लढाई करूं, असें म्हणणारे उल्लू तरणेबांड लोक भरलेले होते. त्यांना उशीराचा कंटाळा येऊन ते अगदीं उतावीळ झाले. आपण बंड करण्यास निघालों हें वास्तविक सर्व देशाचेंच

कार्य, तेव्हां आपणांस पाहतांच ठिकठिकाणचे लोक आपलें अभिनंदन व आदर करून आपणांस मिळतील अशी या तरुण बंडवाल्यांची अपेक्षा होती. पण प्रत्यक्ष पाहावें तर प्रकार अगदीं वेगळाच झाला. कोणीहि सामोरें येईना किंवा तुम्ही कोठले, कोण, कोठें जातां, असें एका शब्दानेंहि विचारीना. तेव्हां त्यांची बरीच निराशा झाली. मॅझिनी व रॅमॅरीनो यांचें आपसांत भांडण जुंपलें. इतक्यांत एकाएकीं एक बंदुकीचा आवाज चुकून झाला. तो होतांच मॅझिनी बेशुद्धच पडला. रॅमॅरीनोलाहि काय करावें हें सुचेना व तो आपल्या टोळीनिशीं मागें फिरला. अशा रीतीनें हें बंड जेथल्या तेथेंच विझलें.

ग्यारीबाल्डीची नेमणूक या बंडाचे कामीं युरीडाईस नांवाच्या जहाजावर झालेली होती. त्यानें जहाजावरील लोकांचें मन बंडास अनुकूल करण्याची खटपट खूप जोरानें चालविली. इतक्यांत जिनोआ येथेंहि बंड होणार आहे असें कळतांच तो आपले कांहीं स्नेही जहाजावर ठेवून जिनोआस गेला. पण तेथें पाहतो तों कोठेंच कांहीं नाहीं. बंडाची बातमी आधींच फुटून कांहीं लोकांस कैदहि करण्यांत आलें होतें. बरें, परत निघून यावें तर भोंवतीं सैन्याचा गराडा पडत चालला होता. तेव्हां जलदी करून तो एका बागवानिणीच्या घरीं गेला व तिला त्यानें आपली स्थिति उघड करून सांगितली. तेव्हां तिनें ग्यारीबाल्डीला शेतकऱ्याचा एक पेहराव दिला. तो अंगावर घालून त्यानें जिनोआ शहर सोडलें. जातांना वाटेंत बागांतून लपत छपत, कोठें भिंतीवर चढून तर कोठें डोंगराचे कडेकडेनें चालून तो एकदांचा हमरस्त्यास येऊन मिळाला. आणि नंतर कांहीं दिवस उपास काढीत तर कांहीं दिवस नुसतीं रानांतील फळें खात खात, हाल काढीत दहा दिवसांनीं नाईस शहरीं जाऊन पोंहोचला. त्या वेळीं त्याची इतकी दुर्दशा झाली होती कीं त्याच्या मावशीनें त्याला प्रथम न ओळखतां कोणी भिकारी आला आहे असें समजून दारांतूनच त्यास हुसकून दिलें. परंतु नाईस येथें तो फार दिवस थांबला नाहीं. आपल्या आईची एक वेळ भेट घेऊन तो इटली सोडून निघून गेला.

नाईस सोडल्यावर वाटेंत एक नदी लागली. तिला पावसानें मोठा पूर आला होता तरी ग्यारीबाल्डी नदींत उडी टाकून पोहून पार गेला. त्याच्या बरोबरच्या दोघां स्नेह्यांस मात्र पोहून जाण्याचें धाडस होईना, तेव्हां पैल-

तीरावरून ग्यारीबाल्डीनें त्यांस रामराम ठोकला व फरान्सच्या अधिकाऱ्यांची एक छावणी होती तेथें गेला. आपण कोठले, कोण व जिनोआहून कां आलों हें त्यानें त्यांस मोकळ्या मनानें सांगितलें. त्यांनीं असा अपरिचित माणूस हातीं सांपडतांच त्यास कैद केलें व तुरुंगांत टाकलें. या तुरुंगाच्या खोलींत एक खिडकी जमिनीपासून सुमारें १५ फुटांवर होती. ती पाहतांच ग्यारीबाल्डीस मोठा आनंद झाला. तेथपर्यंत चढून त्यानें खिडकींतून खालीं उडी टाकली आणि रखवालदार लोक पाहात असतां तो पार निघून गेला.

लवकर ओसाड व डोंगराळ अशा मुलुखांत घुसून तेथून त्यानें मार्सेलीसची वाट धरिली. दुसरे दिवशीं वाटेंत एक खेडें लागलें. तेथल्या खाणावळीची विचारपूस करीत करीत ग्यारीबाल्डी चालला. खाणावळींत एक तरुण पुरुष व स्त्री विस्तवाजवळ शेकत बसली होती. त्यांचेपाशीं ग्यारीबाल्डीहि जाऊन बसला. नंतर खाणावळवाल्यानें जेवण तयार केलें. ग्यारीबाल्डी त्या दिवशीं इतकें जेवला कीं त्याचें खाणावळवाल्यास आश्चर्य वाटूं लागलें. जेवण झाल्या-वर रीतीप्रमाणें मेजावर मद्यहि आलें व स्वस्थ चित्तानें इकडच्या तिकडच्या गोष्टी निघाल्या. ग्यारीबाल्डीनें आपला सर्व वृत्तान्त मागचा पुढचा विचार न करितां त्या खाणावळवाल्यास खुशाल सांगितला. तो ऐकतांच खाणावळ-वाल्याचा एकदम चेहरा पालटला, व तो ग्यारीबाल्डीस म्हणाला, "भल्या गृहस्था, तूं आतां इतका वेळ दिलेला कबुली जबाब ऐकून तुला कैद करणें हें माझें कर्तव्य आहे असें मला वाटतें." हें शब्द ऐकून ग्यारीबाल्डीस बिलकुल आश्चर्य किंवा भीति वाटली नाहीं. तो खदखदां हंसून थट्टेच्या स्वरानें म्हणाला, "ठीक आहे. माझी त्याला मुळींच हरकत नाहीं. पण आधीं जेवण, खाणें-पिणें सर्व संपवूं दे व मग तुला माझें काय डोकेंबिकें मारावयाचें असेल तें मारून घे."

हें बोलणें चाललें आहे इतक्यांत त्या खेड्यांतली कांहीं तरुण मंडळी तेथें आली. मग अर्थात्‌च त्यांच्या गप्पा-गोष्टी, खेळ-तमाशे, दारू पिणें व गाणें-बजावणें चालू झालें. त्यांत ग्यारीबाल्डी हाहि खुशाल मिसळला व त्या मौजेच्या भरांत तो खाणावळवालाहि ग्यारीबाल्डीस कैद करण्याची गोष्ट अगदीं विसरून गेला. येवढेंच नव्हे, तर त्यांनीं एकमेकांस स्नेह्यांप्रमाणें आलिंगनेंहि दिलीं. अशी ही रात्र ख्यालीखुशाली व चैनबाजींत काढून सकाळ होतांच ग्यारीबाल्डी पुढें जावयास निघाला. तेव्हां त्याचे रात्रीचे सोबतीहि

त्याला पोंहोचवायला गेले. तेथून पुढें कांहीं एक दगाफटका न होतां ग्यारीबाल्डी मार्सेलिसला जाऊन पोंहोचला.

तेथें जातांच त्याच्या हातीं सहजच एक वर्तमानपत्र पडलें. त्यांत पाहतो तों आपणास फांशीची शिक्षा फर्माविलेली आहे असें त्याला आढळून आलें. आपलें नांव आज प्रथमच पण अशा रीतीनें छापलेलें पाहून त्याला मोठें नवल वाटलें. तेव्हां यापुढें आपलें नांव कायम ठेवणें सुरक्षित नाहीं असा विचार करून **एम्. पेन** असें नांव त्यानें धारण केलें. नंतर कांहीं दिवस एका स्नेह्याच्या येथें काढून पुढें यूनियन नांवाच्या गलबतावर त्यानें चाकरी धरली.

पुढें मार्सेलिस येथें महामारीचा उपद्रव सुरू झाला. तो इतका भयंकर होता कीं, त्या वाख्यानें हजारों लोक गांव सोडून गेले. कोणाहि वैद्याचें औषध चालेना. रोग्यांना औषधपाणी करण्यास कोणी माणूस मिळेना. जे लोक गांवांत राहिले होते ते घरांतील माडयांवर राहिलेले असून जेवण-खाणासुद्धां खालीं न येतां अन्नपाणी दोऱ्यांनीं वर उचलून घेत! अशा ह्या वेळीं ग्यारीबाल्डी इस्पितळांत राहून रोग्यांची शुश्रूषा करी. स्वतःच्या प्राणाची त्याला कधींहि पर्वा नसे. परोपकार करण्यामध्यें मृत्यु आला तरी बेहत्तर, परंतु हातून होईल तितका परोपकारच करावयाचा असा त्याचा निश्चय झाला होता.

मार्सेलिसहून ग्यारीबाल्डीनें निरनिराळ्या जहाजांवर वरींच जलपर्यटणें केलीं. परंतु त्याच्या चित्तास समाधान नव्हतें. आपण इटली सोडण्यापूर्वी कोणचे विचार करीत होतों, व हातून कांहीं एक न घडून येतां पहिल्याच घासाला माशी लागावी त्याप्रमाणें आपला हातीं घेतलेला पहिलाच उद्योग निष्फळ होऊन आपणांस फांशीची शिक्षा झाली, ती चुकविण्याकरितां आपण परमुलुखांत येऊन पडलों व इतउत्तर देशकार्य करण्याची पुन्हा संधि येण्याचा संभवहि कायमचा खुंटला, अशा विचारानें तो नेहमीं उदास असे. तथापि शेवटीं कांहींसें वैतागानें व कांहींसें दूर जलपर्यटन करण्याच्या आवडीनें त्यानें दक्षिण अमेरिकेंत जाणाऱ्या एका गलबतावर नोकरी धरिली; व बरेच दिवस प्रवास करून तो रीयोजानिरीओ येथें जाऊन पोंहोचला.

भाग ६ वा

दक्षिण अमेरिकेंतील पराक्रम व विवाह

समानयन् तुल्यगुणं वधूवरम् । चिरस्य वाच्यां न गतः प्रजापतिः ।

दक्षिण अमेरिकेस पोंहोचल्यावर ग्यारीबाल्डी आपला स्नेही रॉझेटी यांजकडे रिओ येथें कांहीं महिने राहिला. तेथें रिओग्रँडे या नांवाच्या लोकसत्ताक संस्थानच्या मुख्य अधिकाऱ्याची व त्याची सहज गांठ पडली. त्या वेळीं अमेरिकेंत राजसत्ता व लोकसत्ता यांचा झगडा चालू असून रिओग्रँडे संस्थान ब्रॅझिल देशाशीं लढत होतें. ग्यारीबाल्डीनें रिओग्रँडे संस्थानचा पक्ष उचलला. नंतर त्याला त्या संस्थानकडून एक जहाज मिळालें. जहाज हातीं येतांच ग्यारीबाल्डीनें सुमारें सोळा साथीदार मिळविले व ब्रॅझिल देशाच्या राजाबरोबर लढण्यास सुरुवात करण्याचा निश्चय केला.

या वेळीं त्याचे मनांत राष्ट्रीयत्वाची अत्युच्च कल्पना चांगली बिंबली होती. स्वदेश व इष्टमित्र यांना सोडून तो अमेरिकेंत आला होता. परंतु येथेंहि आपल्या देशाप्रमाणेंच राजे लोकांचा जुलूम गरीब प्रजेवर फार होत आहे असें पाहतांच इटली देशांतील लोकांप्रमाणेंच त्या गरीब प्रजेबद्दल त्याचे मनांत प्रीति उत्पन्न झाली. अवघें जग हाच आपला देश व अवघी मानवजात हेच आपले देशबांधव; जगाचे पाठीवर मानवजातीपैकीं कोणीहि कोठेंहि जुलमाचे तडाख्यांत सांपडला असतां त्यास सोडविणें हाच आपला देशाभिमान, असें त्यास वाटूं लागलें होतें. असो. आपल्या जहाजाला त्यानें आपल्या मित्राच्या स्मरणार्थ 'मॅझिनी' हें नांव दिलें व लढाईस एकदम सुरुवात केली. प्रथमतः त्यानें बुंद वगैरे भरून नेत असलेलें ऑस्ट्रियाचें एक मोठें जहाज पकडलें. ऑस्ट्रिया हा इटलीचा शत्रु, यामुळें आपल्या शत्रूला प्रथमारंभींच तडाखा देण्यास सांपडला, या गोड विचारानें ग्यारीबाल्डीस मोठा हर्ष झाला. या जहाजावर त्यास कांहीं हिरे मिळाले. नंतर या हस्तगत केलेल्या जहाजास स्कॉनोपिला हें नांव देऊन हीं दोन्हीं जहाजें घेऊन ग्यारीबाल्डी हा मॉडोनेटो या नांवाच्या समुद्रकिनाऱ्यावरील एका गांवीं गेला. हें गांव मॅांटीव्हिडोचे ताब्यांत होतें. परंतु मॅांटीव्हिडो

व युराग्वे हीं दोन्हीहि लोकसत्ताक संस्थानें असून उभयतांचें परस्पर सख्य नव्हतें यामुळें त्यास तेथून लवकरच परत फिरावें लागलें.

परत फिरण्याचे पूर्वी एक लहानशी गोष्ट घडून आली ती अशी : मोलडोनॅटो येथील एका व्यापाऱ्यानें ग्यारीबाल्डीचे कांहीं हिरे व कांहीं बुंद वगैरे जिन्नस खरेदी घेतले होते. परंतु त्याचे तो लवकर पैसे देईना. पुढें त्यास असें कळून आलें कीं, स्कॉनोपिला या जहाजास बंदर सोडून एकदम जाण्याचा हुकूम झाला आहे. यामुळें तर पैसे पचविण्याच्या बेतानें तो अधिकच टाळाटाळी करूं लागला. संध्याकाळ होत चालली, हुकुमाप्रमाणें जहाज हाकारण्याचीहि वेळ झाली, तरी अजून पैसे येईनात, असें पाहून ग्यारीबाल्डी यानें मुकाट्यानें आपलें जोडगोळीचें पिस्तुल खिशांत घातलें व जहाजावरून उतरून तो व्यापाऱ्याचे घरीं गेला. त्याला पाहतांच तो व्यापारी उडवाउडवीचीं उत्तरें देऊं लागला. तेव्हां ग्यारीबाल्डी एकदम आपलें पिस्तुल त्याचे छातीस लावून म्हणाला, 'पैसे टाक; दुसरी गोष्ट नाहीं. ग्यारीबाल्डीचें उग्र स्वरूप पाहतांच तो व्यापारी भिऊन गेला व त्यानें मुकाट्यानें पैशाची थैली आणून दिली. एक चकार शब्द न बोलतां ती थैली खांद्यावर टाकून ग्यारीबाल्डी जहाजावर परत गेला व मध्यरात्रीं त्यानें आपलें जहाज बंदरांतून हांकारिलें.

पुढें वाटेंत शिधासामग्री लवकर संपली. समुद्र खवळलेला होता. किनाऱ्याजवळचा प्रदेश खडकाळ असल्यामुळें लाटाहि फार उसळत होत्या. जहाजाचे आसपास सुसरींचे कळपचे कळप हिंडत होते. अशा रीतीनें संकटांत पुष्कळ दिवस घालविल्यावर शेवटीं एकदांची जमीन व त्या जमिनीवर एक लहानसें घर असावेंसें दिसलें. परंतु जहाजावरून उतरून किनाऱ्याकडे जाण्यास होडी नव्हती. तेव्हां आतां काय करावें अशी पंचाईत येऊन पडली. जवळ होडी नाहीं असें पाहतांच ग्यारीबाल्डीनें जहाजावरील एक मेज घेऊन त्याच्या चार पायांस चार पिपें बांधलीं, व मेजावर एक काठी रोवून त्याला त्यानें आपले कपडे निशाणादाखल बांधले. मग तो व त्याचा एक सोबती असे दोघेजण ही नवीन बनविलेली होडी समुद्रांत लोटून तिच्यावर बसले व वल्हचाच्याऐवजीं ती पायांनीं वल्हवीत किनाऱ्यास येऊन पोंहोचले. किनाऱ्यापासून दिसलेलें घर समुद्रापासून चांगलें चार मैल लांब होतें. तेथें येऊन पाहतात तों घरामध्यें एक सुंदर स्त्री गृहकृत्यांत गुंतली होती. तिनें ग्यारी-

बाल्डीचें चांगलें आदरातिथ्य केलें. ती स्त्री स्वतः विद्वान् कवयित्री होती. तिचा नवरा कामाकरितां बाहेर गेला होता. तो घरीं येतांच त्यानेंहि त्यांचें आदरातिथ्य केलें. जहाजावरील लोकांस अन्न पाहिजे होतें. त्याकरितां त्यानें एक मोठा थोरला बैल मारून ग्यारीबाल्डीस दिला. तो त्या मेजाच्या होडीवर घालून व त्या गृहस्थाचे आभार मानून ग्यारीबाल्डी जहाजावर परत आला. नंतर तें जहाज तेथून निघालें.

दुसरे दिवशीं सकाळीं कांहीं अंतरावर दोन जहाजें आपणांकडे येताहेतसें त्याला दिसलें. परंतु तीं लवकरच शत्रुपक्षाचीं ठरून त्यांची व ग्यारीबाल्डीचे जहाजाची लढाई सुरू झाली. दोन्हीकडील लोक फार निकरानें लढले व गोळीबाराची शिकस्त झाली. या झटापटींत सुकाणूंवाला गोळी लागून पडला. तेव्हां सुकाणू फिरेना. तें चालविण्याकरितां स्वतः ग्यारीबाल्डी त्या जागीं गेला, तों इतक्यांत एक गोळी त्याचेहि गळ्यांत शिरली व तो जहाजावर बेशुद्ध होऊन पडला. ग्यारीबाल्डी पडला तरी त्याचे लोक धैर्यानें लढत होते. अशी सुमारें एक तास लढाई झाल्यावर शत्रु आपणच होऊन दमून निघून गेले.

यानंतर वाराहि चांगला सुटला व ग्यारीबाल्डीचें जहाज लापलाटा नदीमधून सुरक्षितपणें वर चढलें. ग्यारीबाल्डी शुद्धीवर आला तेव्हां त्यास अतिशय ताप भरला होता. तोंडांतून शब्द निघेना व डोळे अर्धवट पांढरे झालेले ! जहाजावर कोणी वैद्यहि नव्हता. अशा स्थितींत ग्यारीबाल्डीस साधारण बरा होण्यास एकोणीस दिवस लागले. ग्युलाग्वे येथें पोंहोचल्यावर त्याचे मानेतून एका शस्त्रवैद्यानें गोळी काढली व तो घोड्यावर बसून बाहेर हवेंत थोडथोडा व्यायाम घेण्यासहि जाऊं लागला. अंगांत थोडी शक्तीहि आली. गांवांतील कांहीं लोकांच्या ओळखी झाल्या. अशा रीतीनें सहा महिने बरे गेले; परंतु अखेरीस त्यास असें कळून आलें कीं, ग्युलाग्वे येथील अधिकाऱ्यांनीं त्यानें शहर सोडून जाऊं नये असा गुप्त हुकूम फर्माविला होता. आपण वास्तविक बंदिवान आहों असें ग्यारीबाल्डीस कळल्यापासून तेथून जाण्याची त्याची इच्छा फार वाढली. इतक्यांत लोकांनीं त्यास सांगितलें कीं, 'तुम्ही मुकाट्यानें निघून जा म्हणजे गव्हर्नर केवळ मुद्दाम होऊन तुम्हांस अडवीलच अशांतला प्रकार कांहीं नाहीं.' तेव्हां ग्यारीबाल्डीनें गुप्तपणें पळून जाण्याची तयारी केली.

एके दिवशीं संध्याकाळीं वादळ सुटलें आहे व मनुष्यें फारशीं घरांतून बाहेर पडलेलीं नाहींत अशा वेळीं ग्यारीबाल्डी हा घोड्यावर बसून बरोबर एक वाटाड्या घेऊन निघाला. दोघांनीं त्या रात्रींत जवळजवळ ५४ मैलांची मजल मारली. सकाळचे प्रहरीं इवीक्यू नांवाचे गांवाजवळ रानांत त्यांनीं आपले घोडे एका झाडाला बांधले व वाटाड्या कांहीं कामाकरितां निघून गेला. ग्यारीबाल्डी हाहि थकला असल्यामुळें तो गवतावर हातपाय ताणून खुशाल पडला. परंतु बराच वेळ झाला तरी वाटाड्या येईना, तेव्हां हा काय प्रकार आहे हें पाहण्याकरितां ग्यारीबाल्डी उठून कांहींसा दूर गेला. इतक्यांत खाड्खाड् टापा वाजवीत कांहीं घोडेस्वारांची टोळी हातांत नागव्या तरवारी घेऊन त्याचेपाशीं येऊन थडकली. ग्यारीबाल्डीचा घोडा लांब होता त्यामुळें त्यास पळून जातां आलें नाहीं. इतक्यांत त्या घोडेस्वारांनीं त्यास कैद करून एका तट्टावर जखडून बांधलें व ग्युलाग्वे येथें घेऊन परत आले.

परत येतांच तेथील अधिकारी मिलन हा तुरुंगाचे दाराजवळ तयार होता. त्यानें ग्यारीबाल्डी येतांच 'तूं पळून कां गेलास ? तुला कोणीं मदत केली ? ' वगैरे प्रश्न विचारले. परंतु ग्यारीबाल्डी मनासारखें उत्तर देईना. तेव्हां त्यानें त्यास आपल्या हातांतील चाबकानें बेदम फोडून काढलें. तरी ग्यारीबाल्डी नांवें सांगण्यास कबूल होईना. तेव्हां त्याचे हातास दोरी बांधून तिनें त्यास एका तुळईला टांगून ठेविलें. या ठिकाणीं ग्यारीबाल्डी दोन तास लोंबकळत राहिला होता. मनगटांवरच्या करकोच्यांतून रक्त वाहत होतें, शरीर तापानें भाजत होतें, पोट क्षुधेमुळें करपून गेलें होतें व जवळ उभा असलेला एक शिपाई घशांत मधून मधून पाणी ओतीत होता. ग्यारीबाल्डीच्या या यातनेचें वर्णन कोण करील ? दोन तासांनंतर अधिकाऱ्यांनीं त्यास मोकळें केलें; परंतु लागलीच त्याचे पायांत बिड्या ठोकल्या. ग्यारीबाल्डीस तें कांहींच ठाऊक नव्हतें. कारण तो बराच वेळ बेशुद्ध होता. जागा होऊन पाहतो, तों खुनी, खिसेकापू वगैरे दुष्ट लोकांच्या सोबतीला आपणांस तुरुंगांत टाकलें आहे असें त्याला आढळून आलें. तुरुंगांत मात्र यापुढें त्याचे हाल झाले नाहींत. सीनोरा आलेमन नांवाच्या एका मायाळू स्त्रीनें त्याची शुश्रूषा केली. दोन महिन्यांनीं तो बरा झाल्यावर, आतां वाटेल तिकडे जा, म्हणून गव्हर्नरानें त्याला सोडून दिलें.

तेथून निघाल्यावर ग्यारीबाल्डी मॉंटीव्हिडो येथें आला, परंतु या संस्थानाच्या दोन जहाजांशीं ग्यारीबाल्डीनें पूर्वी लढाई केली असल्यामुळें तेथें त्यास गुप्तपणें कांहीं दिवस काढावे लागले. एक महिन्यानंतर ग्यारीबाल्डी व रॉझेटी हे दोघे रिओग्रँडेकडे निघून गेले. वाटेंत त्यांस सुमारें दोनशें मैलपर्यंत घोड्यावरून प्रवास करावा लागला. परंतु पीरॅटियम् या गांवास आल्यावर त्याचे हाल बहुतेक संपले. कारण या ठिकाणीं लोकसत्ताक राज्याच्या लहानशा सैन्याचा तळ पडलेला होता. तेथें जातांच त्याच्या विनंतीवरून ब्रेझिल राजाविरुद्ध लढण्यास जाणाऱ्या एका टोळीबरोबर जाण्याची त्यास परवानगी मिळाली. अशा रीतीनें कसे तरी एकदांचे पाय फिरून भुईस लागतांच लोकसत्तेच्या वतीनें निकराचें युद्ध करण्याचा संकल्प सिद्धीस नेण्याचे उद्योगास ग्यारीबाल्डी हा एकदम लागला.

लढाईवर जाण्याचा हुकूम होतांच ग्यारीबाल्डीनें आपल्या भोंवतीं सुमारें तीस लोक जमविले व पुन्हा दोन लहानलहान जहाजें तयार केलीं. सुमारें चाळीस नीग्रो लोक जहाजांवर खलाशांचें काम करावयास ठेवले. लहानशा दोन पंचरशी तोफाहि त्यानें मिळविल्या. यांपैकीं एका जहाजाचें नांव रिओपार्डो होतें. हें ग्यारीबाल्डीनें स्वतः आपल्या हातीं घेतलें. दुसऱ्याचें नांव 'रिपब्लिकन' असें होतें. त्यावर जॉन ग्रिग्झ या नांवाच्या आपल्या एका अमेरिकन स्नेह्यास त्यानें मुख्य नेमिलें. हीं जहाजें लहान असल्यामुळें त्यांस किनाऱ्याजवळूनच जावें लागे. आणि किनाऱ्याजवळ तर मोठेमोठे खडक व भाटी पडलेल्या. त्यांतून जहाज चालविणें फार धोक्याचें असें. असें असतांहि त्यांनीं लवकरच शत्रूंचीं बरींचशीं लहानसहान जहाजें काबीज केलीं. शत्रूचें आरमार मोठें होतें तरी त्यांनीं ग्यारीबाल्डीकडे दुर्लक्ष केलें; यामुळें त्याचें फावलें. पुढें एके ठिकाणीं किनाऱ्यावर उतरून त्यानें आपल्या खलाशांचे दोन तासांत घोडेस्वार बनविले, व केमाक्युअम् या नांवाचा एक समुद्र-किनाऱ्यावरील लहानसा किल्ला हस्तगत केला.

अशा रीतीनें एकीकडे लढाईमध्यें ग्यारीबाल्डी गुंतला असतां, एके दिवशीं त्याचे मनांत आपण लग्न करावें अशी एकाएकीं अत्युत्कट इच्छा उत्पन्न झाली. यासंबंधानें त्यानें आपल्या आत्मचरित्रांत असें लिहिलें आहे : "यापूर्वी लग्न करण्याचा विचार माझे मनांत कधीं आला नव्हता. मला स्वतंत्रपणा नेहमीं फार आवडे. मी वारंवार अचाट साहसें करीत असे;

यामुळें माझ्यासारख्या मनुष्यानें लग्न करणें म्हणजे अगदीं गैरसोयीचें. लग्न केलें म्हणजे त्याबरोबर मुलेंबाळें व सर्व संसार गळ्यांत पडलाच. संसार सुखाचा करण्यास कोठें तरी कायमचा निवास व स्वस्थता हवी. पण मी तर आपलें सर्व आयुष्य एका विवक्षित कार्यास वाहिलें होतें. माझ्या अंगांत जो कांहीं जोम होता तो त्या कार्याच्या पायीं लढण्यांत खर्च करणें अवश्य होतें. यामुळें माझ्यासारख्यानें लग्न करणें मुळींच उपयोगीं नाहीं. परंतु दैवाची इच्छाच कांहीं वेगळी होती. हा वेळपर्यंत केलेल्या लढायांत मजबरोबर असलेले माझे बहुतेक स्नेही व देशबांधव मला सोडून परलोकीं गेले व मी या जगांत अगदीं एकलकोंडा आहें असें मला वाटूं लागलें. तेव्हां आपणास कोणी तरी जन्माचा सोबती पाहिजे अशी फार फार उत्कट इच्छा होऊं लागली. जें आपल्या सन्निध नेहमीं राहील व ज्याच्या समागमानें समाधान होईल, असें कोणी तरी मायेचें माणूस जवळ असावें; तें न मिळेल तर जीवित अगदीं दुःसह होणार. पण असें मायेचें माणस परदेशांत मिळणें किती अवघड !"

"असे विचार मनांत असतांना एके दिवशीं बॅरा नांवाच्या एका टेकडीवर कांहीं सुंदर घरें दिसत होतीं, तिकडे बोटींतून मी सहज गेलों. जवळच्या दुर्बिणीनें पाहतों तों एका घराबाहेरच्या अंगणांत एक तरुण स्त्री उभी आहे असें मला दिसलें. तेव्हां अर्थात् तिकडे बोट वल्हवून किनाऱ्यावर उतरून मी त्या घराकडे गेलों. परंतु इतक्या लांबून पाहिलेली स्त्री तीच हटकून आपणांस कशी भेटते अशा विचारानें मी किंचित् निराश झालों. इतक्यांत माझा एक स्नेही तेथें मला भेटला व त्यानें मला कॉफी घेण्यास चला म्हणून बोलाविलें. आम्ही दोघे त्याचे घरांत जातों तोंच दुर्बिणींतून पाहिलेली तरुण कुमारिका तेथेंच समोर उभी होती. आमची परस्पर दृष्टादृष्ट होतांच उभयतां आश्चर्यभरित व तटस्थ झालों. जणूं काय आमची ही प्रथमचीच भेट नसून एकमेकांच्या चेहऱ्यांकडे पाहून कांहीं वेळ विसरून गेलेल्या गत गोष्टींची आम्ही फिरून आठवणच करीत आहों. शेवटीं मी तिजपुढें किंचित् नम्र होऊन म्हणालों, 'कुमारिके, तूं माझी पत्नी होशील काय' वास्तविक तिची पोर्तुगीज भाषा मला चांगलीशी येत नव्हती. यामुळें मी वरील शब्द इटॅलियन भाषेमध्यें बोललों. पण मी ज्या धिटाईनें व मोकळ्या मनानें ते शब्द उच्चारले त्यामध्यें एक प्रकारचा चित्ताकर्षकपणा होता खास. कारण

त्यांचा अर्थ तिला चांगला उमजला. येवढेंच नव्हे, तर त्याच्या योगानें परस्परांच्या मनास मृत्यूशिवाय दुसऱ्या कोणास कधींहि सोडतां यावयाची नाहीं अशी बळकट गांठ लवकरच पडली. अशा चमत्कारिक रीतीनें आमचें चिरंतन प्रेम जुळलें."

या स्त्रीचें नांव ॲनिटा असें होतें. ॲनिटा ही स्त्री लोकोत्तर होती. ग्यारीबाल्डीसारख्या वीराचे पदरीं तिनें पडावें हें अत्यंत उचित होतें व तें तसेंच घडून आलें. दोघांचेहि अंगीं सारखेच गुण होते व दोघांनीहि जगांत सारखेंच धन्य म्हणवून घेतलें. ॲनिटा ही वास्तविक दुसऱ्या एकास देण्याचें तिच्या बापानें आगाऊ ठरविलें होतें. तिचा एक प्रकारें वाङ्निश्चय झाला होता; परंतु विवाह असा अजून व्हावयाचा होता. तोंच मध्यंतरीं ग्यारीबाल्डीची व तिची गांठ पडली व गांधर्व विवाहानें तिनें स्वतःस त्याला अर्पण केलें. यामुळें ज्याच्याशीं तिचा वाङ्निश्चय झाला होता त्याच्या सर्व सौख्यावर ग्यारीबाल्डीनें घाला घातल्यासारखें झालें; परंतु आपल्या हातून एका दृष्टीनें हें असत्कार्य होत आहे असें ॲनिटा किंवा ग्यारीबाल्डी यांचे मनांत त्या प्रेमभरांत कोठून येणार? पुढें ज्या वेळीं ॲनिटा ही मरण पावली त्या वेळीं तिजबद्दल विलाप करतांना तो आपल्या हातून घडलेल्या असत्कृत्याची आठवण काढ काढून रडे. तो म्हणे, "अरेरे! ॲनिटा मेली यामुळें मी अभागी झालों, परंतु त्या गृहस्थाचा मात्र सूड उगविला गेला खरा. ती मरण पावली तेव्हां तिला फिरून जिवंत करण्याचा मूर्ख प्रयत्न प्रेमातिरेकानें करीत असतां मीं त्या प्रेताचा हात घट्ट धरला, व निराशेचे दुःखानें माझ्या डोळ्यांत अश्रू उभे राहिले. त्या वेळीं मात्र मीं पूर्वीं केलेल्या पापाची बरोबर कल्पना माझे मनांत आली."

असो. ग्यारीबाल्डीच्या इच्छेप्रमाणें ॲनिटा ही खरोखरच त्याच्या चित्ताच्या समाधानाचें स्थान होऊन बसली. साहसाच्या व दगदगीच्या वेळीं त्याच्या जीविताचा ॲनिटा हाच काय तो एक निवाऱ्याचा आश्रय होता. ज्याप्रमाणें वादळ मधून मधून होत असतांहि आकाशांतील एकाद्या ताऱ्याकडे डोळे लावून मनुष्य मार्ग आक्रमण करितो, त्याप्रमाणें लढाया व साहसें करीत असतां ग्यारिबाल्डीचें लक्ष नेहमीं ॲनिटाच्या प्रसन्न वदनाकडे लागलेलें असे. लग्न झाल्यामुळें ग्यारीबाल्डीच्या उद्योगास मुळींच व्यत्यय आला नाहीं.

कारण कोणत्याहि उद्योगाचे कामीं, मग तो उद्योग नुसत्या सफरीचा किंवा लढाईचा का असेना, ॲनिटा ही त्याचा उजवा हात होऊन राहिली होती.

लग्नानंतर स्पॅनिअर्ड लोकाबरोबर लढाईचें काम पुन्हा लवकर सुरू झालें. थोडक्याच दिवसांत ग्यारीबाल्डीचे जहाजाची व स्पॅनिश लोकांचे एका जहाजाची गांठ पडली. प्रथम एकमेकांच्या तोफा सोडून झाल्यावर जहाजें जवळ येतांच बंदुकी सुरू झाल्या. सुमारें पांच तास लढाई झाल्यावर शत्रूकडील सरदारास गोळी लागून तो मेला. तेव्हां त्याचे लोक जहाज घेऊन पळून गेले. या लढाईमध्यें ॲनिटा ही स्वतः लढत होती. जहाजाचे फळयांवर हातांत तरवार घेऊन ती उभी राहून खलाशांस व लढणाऱ्या लोकांस उत्तेजन देत असे. यासंबंधानें ग्यारीबाल्डीनेंच पुढील हकीकत लिहून ठेविली आहे. " लढाई चालली असतां तोफेच्या एका गोळयाचे धक्क्यानें ॲनिटा व तिच्याजवळ असलेले दोघे इसम खालीं पडले. तें पाहतांच ती मेली असें वाटून तिच्याजवळ मी एकदम उडी मारून गेलों. पाहतों तों ते इसम मात्र मेलेले असून ॲनिटा ही कांहींएक इजा न होतां उठून उभी राहिली. नंतर तिनें खालीं जावें म्हणून तिची मीं पुष्कळ विनवणी केली. तेव्हां शेवटीं ती कबूल झाली व 'ठीक आहे. मी जातें व त्या मेल्या भित्र्या भागूबाईंना वर पाठवून देतें' असें म्हणून खालीं गेली, व खरोखरच ती गेल्याबरोबर जहाजांत दडून बसलेले कांहीं खलाशी निर्भर्त्सना केल्यामुळें शरम पावून वर आले."

येथून पुढें ग्यारीबाल्डी हा आपलीं जहाजें घेऊन लग्यूना येथें गेला. तें शहर लोकसत्तेविरुद्ध उठलें होतें. तेव्हां त्या शहरावर त्यानें चाल करून तें घेतलें. तेथून पुढें गेल्यावर पुन्हा एकवार शत्रूचे एका जहाजाची व त्याची गांठ पडली. ग्यारीबाल्डीपाशीं ह्या वेळीं तीन जहाजें होतीं; परंतु त्याचें फारसें चालेना. ग्यारीबाल्डी व ॲनिटा हीं दोघेंजण लढाईला तोंड देऊन उभीं होतीं. तिनें तर आपल्या ताब्यांत एक तोफ स्वतंत्रपणें घेऊन ती रोखून मारण्याचा धडाका चालविला होता. लवकरच ग्यारीबाल्डीचे बहुतेक कामदार मरून पडले. तेव्हां त्यानें ॲनिटास एका होडींत उतरविलें व सैन्याचा मुख्य सरदार किनाऱ्यावर होता त्याला तिजबरोबर असा निरोप पाठविला कीं, आणखी कांहीं कुमक पाठवाल तर लढाई चालवितों पण कुमक न मिळेल तर शेवटीं आपल्या जहाजास आग लावून देतों. ॲनिटाला पाठविण्यांत ग्यारीबाल्डीच्या मनांतील हेतु असा होता कीं, तिनें किनाऱ्यावर उतरल्यानंतर तेथेंच राहावें, परत येऊं नये.

परंतु ती शूर स्त्री, सरदारास निरोप कळवून आणखी कुमक मिळत नाहीं असें कळतांच तशीच परत फिरली. इकडे शत्रूकडून मारा होत होताच. ॲनिटा परत आल्यावर तिनें जहाजांतील होतीं नव्हतीं तीं हत्यारेंपात्यारें एका होडींत घातलीं व इकडे ग्यारीबाल्डीनें जहाजामध्यें जिकडे तिकडे आगीनें भडकणारे पदार्थ पसरून ठेवले. दोघेहि एका होडींत उतरून किनाऱ्याकडे आलीं. त्यांच्यामागें थोडक्याच वेळांत त्या जहाजामध्यें एकदम आगीचा भडका उसळला.

इकडे लोकपक्षाचें सैन्य हळुहळू रिओग्रँडेकडे वळलें. त्याबरोबर ग्यारीबाल्डी व ॲनिटा आपले उरलेले थोडेसे लोक घेऊन घोड्यावर स्वार होऊन त्या सैन्याबरोबर निघाले. वाटेंत त्याचे बरेच लोक त्याला सोडून गेले. यानंतर लढाई कांहीं दिवसपर्यंत थांबली; तेव्हां ग्यारीबाल्डी हा उरलेले लोक घेऊन निवांत अशा एका खेड्यांत जाऊन राहिला. लग्न झाल्यापासून या लढाऊ जोडप्यास स्वस्थता म्हणून कशी ती माहीत नव्हती; ती या खेड्यांत आल्यावर त्यांना कांहीं दिवस मिळाली. नंतर थोड्याच दिवसांत ग्यारीबाल्डीस एक मुलगा झाला. त्याचें नांव त्यांनीं मिनॉट्टी असें ठेविलें. हा मुलगा पोटांत असतांच ॲनिटा हिनें कित्येक लढाया केल्या. तिजवर इतकीं संकटें आलीं होतीं कीं, त्यांमध्यें साधारण नशिबाची किंवा साधारण पराक्रमाची स्त्री क्वचितच वांचली असती. असें असतां नऊ महिने पूर्ण होऊन ती बाळंतीण झाली, व मुलगा झाला हें पाहून उभयतांस फार आनंद झाला. तथापि तिच्या गर्भारपणांतील संकटांची एक खूण या मुलाचे अंगावर कायमची राहिली होती. मिनॉट्टी हा जन्मला तेव्हांच त्याचे कपाळावर एक जखम पडलेली होती. गर्भारपणीं घोड्यावरून भरधांव जातांना ॲनिटा एक वेळ घोड्यावरून पडली होती, त्या योगानें ही जखम झालेली असावी.

अशा रीतीनें ग्यारीबाल्डीनें संसार तर थाटलाच; परंतु तो संसार वास्तविक वनवासाहून अधिक कष्टमय होता. ॲनिटा आपला मुलगा घेऊन घरीं राही व ग्यारीबाल्डी हा खांद्यावर बंदूक टाकून शिकार मारून आणी. अन्नाची अशा रीतीनें व्यवस्था लागली खरी, तरी वस्त्र कसें मिळावें ? वस्त्राविणें तर त्या लहान मुलास थंडी होऊं लागली. तेव्हां एके दिवशीं ग्यारीबाल्डी घोड्यावर बसून कांहीं कपडे मिळवून आणण्याकरितां निघाला. त्या वेळीं संध्याकाळ झालेली. पाऊस सारखा ओतत होता. रानांतून घोड्याच्या गुडघ्यापर्यंत पाणी झालें होतें. कांहींसें लांब गेल्यावर एका स्नेह्याचे घरीं ती रात्र त्यानें

काढिली, व दुसरे दिवशीं सकाळीं उठून तो चालू लागला. इतक्यांत दूर अंतरावर गोळीबार झाल्याचा आवाज ऐकूं येऊं लागला! तथापि कपडे मिळविण्याच्या तांतडीनें तो तसाच सेंटिव्हिना येथें जाऊन परत आला. परत येऊन पाहतो तों घरांत कोणीहि नव्हतें. तेव्हां आदले दिवशीं गोळीबार ऐकला त्या वेळींच कांहीं तरी दगा झाला असावा असें त्यास वाटलें; परंतु सुदैवानें खरोखर कांहीं एक दगा झाला नव्हता. मॉरिग्यू या नांवाचा एक ब्राझिलियन शत्रु हा ग्यारीबाल्डीचे पश्चात् आल्यामुळें आपला प्राण वांचविण्याकरितां ॲनिटा हिनें भर पावसांत घोडा काढला व आपल्या उघडया-नागडया मुलास घेऊन ती घर सोडून कांहीं अंतरावर रानांतच परंतु एका निवाऱ्याच्या जागीं जाऊन बसली होती. शोध करतां अखेरीस ती ग्यारीबाल्डीला सुरक्षित सांपडली!

हें संकट पार पडल्यावर ग्यारीबाल्डीस व त्याचे कुटुंबास पुन्हा कांहीं दिवस स्वस्थता मिळाली; परंतु सुखामागून दुःख ठेवलेलेंच असतें. सैन्याबरोबर परत जात असतां ग्यारीबाल्डी हा वाटेंत मुक्काम करून राहिला होता. पुढें हिंवाळा आला होता तरी तेथून त्या सैन्यास लवकरच छावणी मोडणें भाग पडलें. दक्षिण अमेरिकेंतील हिंवाळा म्हणजे अतिशय भयप्रद असतो. पर्वतावर चोवीस तास पर्जन्य मुसळधारेनें ओतत असल्यामुळें आसपासचे प्रदेशांतील नद्यानाले दुथडी भरून वाहत असतात व खालाटीचे उथळ प्रदेश सरोवराप्रमाणें डवडबून जातात. ग्यारीबाल्डीचें सैन्य निघालें त्या वेळीं रस्ते मुळींच नव्हते व पाऊलवाटा होत्या त्या बुजून गेल्या होत्या. बरोबर खावयास कांहींएक नव्हतें. मात्र त्यांनीं कांहीं थोडे गाईचे कळप बरोबर घेतले होते. अशा संकटांत तीन महिने प्रवास चालला होता. त्यामध्यें सैन्यांतील बाया-बापडया, लहान मुलें, बाजारबुणगे बरेच नाश पावले. ग्यारीबाल्डीलाहि फार हाल सोसावे लागले. बरोबर बायको व लहान मूल. वाटेंत पूर आलेल्या नद्या लागत त्यांतून तरून जावयाचें म्हणजे मोठेंच संकट. अशा प्रसंगीं ग्यारीबाल्डी आपल्या लहानग्या मुलास ऊब येण्याकरितां हातरुमालानें गळ्याशीं बांधून नदी पोहून जात असे. वाटेंत अन्न मिळेनासें झालें त्या वेळीं ग्यारीबाल्डीनें ॲनिटास घोडयावर घालून पुढें लावून दिलें. तेथें कांहीं शिपाई भेटले त्यांनीं तिला अन्न दिलें व मुलाला कांहीं जुने लोंकरीचे कपडेहि दिले. अशा रीतीनें त्यांनीं २५०-३०० मैलांचा प्रवास केला.

मकाणास पोंहोचल्यावर प्रवासाचे सर्व श्रम ग्यारीबाल्डीस आठवले. इटलीकडून देशस्थितीची किंवा आईची बातमी सहा वर्षांत कळली नव्हती. अरण्यांतून प्रवास व जहाजांवर शत्रूंशीं लढाया करीत राहावें तर हालअपेष्टांनीं बायको व मुलगा खास मरतील, याकरितां कांहीं दिवस कोठें तरी सोईची जागा पाहून स्वस्थ राहावें अशा विचारानें ग्यारीबाल्डीनें रजा घेतली व मॉंटीव्हिडो येथें जाण्यास तो निघाला. ग्युलाग्वे येथील लोकसत्ताक राज्यास ज्या ग्यारीबाल्डीनें इतकी मदत व त्या कामीं शेंकडों साहसें केलीं, तोच आतां जावयास निघाला तर त्याचेजवळ कांहींएक उरलें नव्हतें. नाहीं म्हणायला अधिकाऱ्यांच्या मदतीनें त्यानें सुमारें नऊशें गुरांचा एक कळप मात्र जमविला. हीं गुरें मॉंटीव्हिडोस नीट पोहोंचतीं तर त्यांस कांहीं किंमत तरी येती. परंतु तीं जनावरें आधींच रानटी, त्यांना वळवावयाचें काम कठिण, त्यांतून वाटेंत नद्या. अशामुळें निम्मींशिम्मीं गुरें मेलीं. बाकी उरलीं त्यांचीं कातडीं विकलीं. त्याचे मात्र त्यास शंभर एक पौंड मिळाले.

मॉंटीव्हिडो येथें गेल्यावर प्रथमतः त्यानें व्यापाराचें दुकान घातलें. त्यांतल्या त्यांत एका गृहस्थाचे घरीं गणिताची शिकवणी पत्करली. अशा रीतीनें चरितार्थाला सरासरीनें पुरेसे पैसे तो मिळवूं लागला. तेव्हां पोटाच्या धंद्याशिवाय हातून दुसरें कांहीं होण्यास वावच नव्हता. परंतु पुढें १८४३ सालीं युराग्वेचे प्रजासत्ताक राज्यास ब्युनॉसआयर्स येथील रोझॅस नांवाच्या जुलुमी सरदाराविरुद्ध लढाई करण्याचा प्रसंग उपस्थित झाला. मॉंटीव्हिडो येथील प्रमुख लोकांस ग्यारीबाल्डीची कीर्ति माहीत होती. त्यानें सैन्यांत सरदारी पत्करावी असें त्याच्याशीं त्यांनीं बोलणें लाविलें. ग्यारीबाल्डीनेंहि तें काम आनंदानें पत्करलें. कारण राजकीय जुलमाविरुद्ध लढण्याचें व्रत त्यानें अंगीकारलें होतें व तें पाळण्यास हा एक नवीन प्रसंग आला. लागलीच अठरा तोफांचें एक जहाज व त्याच्या जोडीला लहानसें दुसरें एक जहाज, अशीं दोन जहाजें त्याच्या ताब्यांत देण्यांत आलीं. कोरियेंटीस नांवाचा सरदार रोझॅसच्या विरुद्ध आगाऊच लढत होता त्याला मदत करण्याचें काम ग्यारीबाल्डीकडे सोंपविण्यांत आलें.

मॉंटीव्हिडो येथें व्यापारासंबंधानें कित्येक इटालियन लोक येऊन राहिले होते. त्यांस लढाईचे कामीं मदत देण्यास तयार होण्याविषयीं ग्यारीबाल्डीनें विनंति केली. त्याबरोबर प्रथम पांचशें लोक एकदम तयार झाले व थोड्याच

दिवसांत आणखी तीनशें मिळाले. त्याचप्रमाणें त्यानें अनेक नीग्रो लोकहि त्यांना स्वातंत्र्य देऊन लढण्यास तयार केले. इटालियन सैन्य आपल्या हाताखालीं आहे या विचारानें त्याला अतिशय अभिमान व उल्हास वाटे. पहिल्याच लढाईंत इटालियन लोकांनीं पुष्कळ शौर्य दाखविलें त्याबद्दल त्यांस स्वतंत्र निशाण देण्यांत आलें. त्यावर व्हेसुव्हियस पर्वताचें चित्र ग्यारीबाल्डीनें काढविलें. त्याचें कारण असें कीं, तें चित्र पाहून इटालियन लोकांना लढतांना स्वदेशाची आठवण व्हावी. १८४४ सालीं मॉंटीव्हिडो शहरास जनरल रोझॅस यानें वेढा दिला. या वेढ्यामध्यें तर इटालियन टोळीनें शौर्याची शर्थच केली; ती इतकी कीं, मॉंटीव्हिडोच्या सैन्यानेंसुद्धां त्याची प्रांजलपणें फार वाहवा केली. त्या योगानें ग्यारीबाल्डीस आपल्या कर्तृत्वाची धन्यता वाटली. मॉंटीव्हिडो येथील वेढा उठल्यानंतर ग्यारीबाल्डीनें मॅट्रेरेरो नांवाच्या स्वतंत्रताप्रिय शूर अशा पहाडी जातीची मदत घेऊन शत्रूच्या मुलुखावर हल्ले करण्यास प्रारंभ केला. हे हल्ले पुढें तीन चार वर्षेंपर्यंत चालले होते. त्यांतील निरनिराळ्या प्रसंगीं ग्यारीबाल्डीनें असे कांहीं अचाट पराक्रम केले कीं त्यांचें वर्णन एकाद्या कादंबरीप्रमाणें अद्भुत वाटेल.

१८४७ चे अखेर ग्यारीबाल्डी मॉंटीव्हिडो येथें परत आला. एवढ्या अवकाशांत त्यानें व त्याच्या बरोबरीच्या इटालियन टोळीनें सर्वोत्कृष्ट कीर्ति संपादन केली. या लढायांमध्यें पुष्कळ तऱ्हेचा विचित्र अनुभव ग्यारीबाल्डी व त्याच्या सोबत्यांस येऊन, इटलींत पुढें लवकरच जें महत्कार्य करावयाचें होतें त्याला ते अगदीं लायक झाले. येवढेंच नव्हे, तर या लढायामध्यें त्यांनीं दाखविलेल्या शौर्यामुळें व अचाट पराक्रमामुळें त्यांची सर्व युरोप खंडांत कीर्ति पसरली. ग्यारीबाल्डीच्या विचाराचेच जे लोक इटलींत होते त्यांस ग्यारीबाल्डीचे पराक्रम ऐकून त्याची स्वदेशकार्याला फार मदत होईल अशी आशा येऊन फार उमेद चढली. इटालियन लोकांची टोळी जमविण्यांतहि ग्यारीबाल्डीचा अशाच प्रकारचा हेतु होता. स्वदेशांत लढण्यास वाव नाहीं तर परदेशांत तरी स्वतंत्रतेच्या कामीं लढून अनुभव व शौर्य संपादन करावें, या कमाईचा पुढें मागें केव्हां तरी खास उपयोग होईल, अशी त्याची मनोदेवता त्यास सांगे.

ग्यारीबाल्डी मानानें सर्व सैन्यांतील मुख्य सरदार असा मानला गेला होता; परंतु त्याची मूळची स्थिति मुळींच बदलली नव्हती. मॉंटीव्हिडो-

येथील अधिकाऱ्यांनीं त्याचे उतराई होण्याकरितां पुष्कळ खटपट केली. रिओडीलापलाटा येथील फरेंच आरमारावरील सरदारानें तर ग्यारीबाल्डीस असें लिहिलें कीं, "तुम्ही केलेल्या पराक्रमांनीं नेपोलियनच्या प्रख्यात सैन्यालासुद्धां भूषण आलें असतें." मॉंटीव्हिडो येथील लोकांनीं त्यास बहुमानार्थ सरदार ही पदवी दिली; त्यावरूनच पुढें अमेरिका व युरोप-खंडामध्यें सरदार (जनरल) ग्यारीबाल्डी असें त्याचें नांव पडलें. परंतु जेव्हां ते लोक त्याला जमिनी वगैरे बक्षीस देऊं लागले, तेव्हां 'केवळ स्वतंत्रतेकरितांच आम्ही लढलों. कोणत्याहि रीतीनें पैसा किंवा इतर नफा मिळविण्याकरितां लढलों नाहीं. असें सांगून त्यानें तें बक्षीस नाकारलें. येवढेंच काय परंतु स्वतःकरितां किंवा आपल्या लोकांकरितां लष्करी बहुमानाची बढतीहि त्यानें पत्करिली नाहीं. यासंबंधानें त्यानें आपल्या एका पत्रांत लिहिलें आहे कीं, "जें कार्य संपादन करण्यांत माझ्या इतक्या इटालियन देशबांधवांचे बळी पडले, त्याबद्दलचा बहुमान त्यांच्यामागें जिवंत राहून स्वीकारला तर त्या पापाच्या ओझ्यानें मी मरण पावेन." अशी कांहीं त्याची निस्पृहता लोकोत्तर होती.

या वेळची त्याची गरिबी व साधेपणा मासलेवाईक होता. इतका कीं, त्याच्या अंगांत कधीं धड सदरा देखील असावयाचा नाहीं. त्याचें राहण्याचें ठिकाण म्हणजे एक अगदीं साधी झोंपडी होती. तिच्या कवाडास कडी देखील नसून तें रात्रंदिवस अगदीं उघडें असे. एके दिवशीं फरेंच आरमारावरचा एक अधिकारी त्यास भेटावयास आला. संध्याकाळ होऊन अंधेर पडला होता. त्या अधिकाऱ्यानें कसें तरी एकदां दार उघडून आंत प्रवेश केला, तों वाटेंत असलेल्या एका खुर्चीची त्याला धडक बसली. तेव्हां ग्यारीबाल्डीस हांक मारून तो विनोदानें म्हणाला, "काय हो, तुम्हांस भेटावयास यावयाचें म्हणजे आधीं प्राण दिला पाहिजे!" हें ऐकतांच ग्यारीबाल्डीनें आपल्या बायकोस हांक मारून तिला दिवा आणावयास सांगितलें. तेव्हां तिनें आंतूनच उत्तर केलें "दिवा कोठचा आणूं! घरांत मेणबत्त्या विकत घ्यावयास पैसे असतील तर ना?" शेवटीं त्या उभयतांचें बोलणें अंधेरांत बसूनच झालें. दुसरे दिवशीं त्या सरदारानें ग्यारीबाल्डीला वीस पौंड पाठवून दिले. ते तसेच परत करणें वाईट दिसलें असतें म्हणून त्यानें ठेवून घेतले व दुसऱ्या दिवशीं गांवांतील गरीब, विधवा व भिकार जमवून ती सर्व रक्कम त्यानें

वांटून टाकिली ! मात्र तो सरदार पुन्हा रात्रीं कदाचित् भेटावयास येईल म्हणून मेणबत्त्या विकत घेण्यापुरते पैसे त्यानें त्यांतून ठेवून घेतले.

तात्पर्य, अमेरिकेंत असतां ग्यारीबाल्डीचे गरिबीस सीमा नव्हती. परंतु त्याचें लक्ष पैशावर किंवा मानावर केव्हांच नव्हतें. 'तुम्ही मला बक्षीस देणारच तर अमक्या एका कैद्यास बंधमुक्त करा किंवा अमक्या दरिद्री माणसास इतकें द्रव्य द्या ' असलें बक्षीस तो मागून घेई ! या अशा निरपेक्ष बुद्धीमुळें तर ग्यारीबाल्डीच्या कामगिरीबद्दल मॉंटीव्हिडो येथील लोकांस अधिकच उपकार वाटूं लागले. ही निरपेक्षता त्याची कीर्ति पसरण्यास विशेष कारणीभूत झाली. केवळ ग्यारीबाल्डीचे हाताखाली नोकरी करून नांव मिळवावें अशा हेतूनें युरोपांतील निरनिराळ्या देशचे तरुण, होतकरू शिपाई-गडी अमेरिकेस येऊं लागले. परंतु यानंतर ग्यारीबाल्डीस अमेरिका लवकरच सोडून जाण्याचें कारण पडलें. त्याची हकीकत पुढील भागांत दिली आहे.

भाग ७ वा

मातृभूमीची भेट

भर्तुः पिंडानृणकरो यशःक्रयमहापणः ।
सुरांगना स्वयंग्राहो रम्यः कालोऽयमागतः ।।

ग्यारीबाल्डी व मॅझिनी यांचें १८३४ तील छोटेखानी बंड फुकट जाऊन उभयतांसहि फांशीची शिक्षा फर्माविण्यांत आली व ग्यारीबाल्डी अमेरिकेस व मॅझिनी स्वित्सर्लंडास निराशेनें निघून गेला; त्या गोष्टीला सुमारें १४ वर्षें झालीं होतीं. दरम्यानचा काळ ग्यारीबाल्डीनें कसा घालविला हें मागील भागावरून कळून येईल. इकडे मॅझिनीनेंहि आपला लोकशिक्षणाचा उद्योग अविश्रांत चालविला होता व १४ वर्षांनंतर उभयतांचेहि निरपेक्ष देशकार्याचे खटपटीस यश येण्याचीं चिन्हें दिसूं लागलीं होतीं. वास्तविक ग्यारीबाल्डी व मॅझिनी हे दोघेहि इटलींत नसतां त्यांच्या पश्चात् त्यांच्याच हेतूप्रमाणें गोष्टी घडून येत चालल्या होत्या. या १४ वर्षांत इटली देशांतील लोकस्थिति बरीच पालटून गेली होती.

इटलीचे निरनिराळे दहा तुकडे झालेले असून त्यांवर स्वतंत्र व निरनिराळ्या प्रकारचीं राज्यें होतीं. परंतु त्यांपैकीं प्रत्येक राज्यांतील लोकांचे मनांत परकीयांचे अंमलापासून व देशी राजांचे जुलुमापासून मुक्त होण्याची इच्छा प्रादुर्भूत होऊन ती दिवसेंदिवस प्रबळ होत चालली होती. लॉंबर्ड व व्हेनिस मिळून झालेल्या संयुक्त राज्यांत मॅझिनीच्या शिक्षणाचा प्रसार विशेष झाला असल्यामुळें तेथील लोक राजकीय हक्क मिळविण्याविषयीं उतावळे झाले होते. त्यांच्या मनांतील त्वेष मधून मधून लहानसहान बंडांच्या द्वारें बाहेर पडत असे. नेपल्स व सिसिली मिळून बनलेल्या राज्यांत फर्डीनंड राजाचा जुलूम व क्रूरता शिखरास पोंचली होती, व लोक अतिशय गांजून जाऊन जिवावर उदार होण्याचा बेतांत आले होते. या टस्कनी संस्थानांत दुसरा लिओपोल्ड या नांवाचा राजा होता. त्यानें आपल्या आजानें घालून दिलेल्या सर्व शिस्तींचा उच्छेद करून, इटलींतील इतर संस्थानांच्या जुलुमी राजांचें अनुकरण करण्यास प्रारंभ केला होता. मॉडिना व पार्मा येथें तर मूर्तिमंत ऑस्ट्रियाचा जुलमी अंमल चालू होता व या दोन्हीहि संस्थानांमध्यें लोक अगदीं चेपून गेले होते.

रोम म्हणजे पोपचें राज्य. लांचलुचपत व इतर हरएक प्रकारची अनीति यांमुळें लोकांचीं मनें पोपविषयीं पुष्कळ दिवसांपासून विटून गेलीं होतीं. कोणतीहि सुधारणा करण्याची गोष्ट काढली कीं, पोपनें ती हाणून पाडावी. वर्तमानपत्रवाल्यांस व राजकीय आणि धार्मिक गुन्हेगारांस अत्यंत कडक अशा शिक्षा होत; पण दरवडेखोरांनीं लोकांस लुटण्याकरितां जणूं काय पोपकडून सनदाच मिळविल्या होत्या ! स्वतः पैसे खाऊन पोपनें सर्व प्रकारचे मक्ते देऊन टाकल्यामुळें व्यापार जवळजवळ बसला होता ! पोस्टांतून खाजगी पत्रें पोपच्या हुकुमानें अधिकारी नेहमीं फोडीत. धार्मिकपणानें कोणी पोपकडे जाऊन आपलीं पापें गुप्तपणें कबूल केलेलीं असलीं तरी त्याचा उघड फायदा घेऊन तो लोकांवर जुलूम करी. खऱ्या धार्मिकपणाचा पुरा नायनाट झाला असून, जिकडे तिकडे पाद्रीवर्गानें थोतांड माजविलें होतें. या सर्व गोष्टींमुळें सत्यप्रिय, नीतिमान् व स्वदेशाभिमानी असे जे कोणी लोक राज्यांत होते ते पोपचें राज्य एकदां केव्हांचें नाहींसें होईल अशी मार्गप्रतीक्षा करीत बसले होते.

अशा स्थितीमुळें जरी इटलीमध्यें निरनिराळीं दहा संस्थानें होतीं तथापि

या लोकांचे मनांत सर्वसाधारण असा एकच हेतु उद्‌भवून प्रबळ झाला होता. तो हेतु म्हटला म्हणजे, परकीय राजे जे ऑस्ट्रियन त्याजविषयींचा द्वेषभाव हा होय. स्वदेशी राज्यें असून देखील जुलूम होतो याचें कारण ऑस्ट्रिया होय असें लोकांच्या मनानें पक्कें घेतलें होते. ऑस्ट्रियाचा उन्मत्तपणा बेसुमार वाढला होता. थोड्याच काळांत ऑस्ट्रियानें इतकी अप्रीति मिळविली कीं, सर्व इटालियन लोकांचे मतानें ऑस्ट्रियन लोकांचा द्वेष करणें हा एक मोठा गुण, असें वाटूं लागलें होतें.

इ. स. १८३० मध्यें फरान्स देशांत राज्यक्रांति घडून आली व ती सफळ झाली. तिचे योगानें व्हिएन्ना येथील तह निदान ऑस्ट्रियापुरता तरी रद्द झाल्यासारखा झाला व फार पुरातन काळापासून फरान्सचा इटलीशीं जो कांहींसा वरिष्ठपणाचा संबंध चालत आला होता तो पुन्हा स्थापित झाला. यामुळें ऑस्ट्रियाचे पाश आपोआपच किंचित् ढिले पडूं लागले होते. इटली स्वतंत्र होण्याचे कामीं फरान्सकडून मदत झाली असतीच असें नाहीं. उलट एक दोन प्रसंगीं त्या कार्यास फरान्सकडून थोडाबहुत अडथळाच झाला. परंतु फरान्स देशाचा इटलीमध्यें फिरून शिरकाव झाल्यामुळें ऑस्ट्रियास एक प्रकारचा प्रतिस्पर्धि किंवा शत्रु उत्पन्न झाला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. अशा रीतीनें १८४८ चे पूर्वीं व त्यानंतरहि फरान्सचा इटलीमध्यें हात शिरकल्यामुळें एका बाजूनें नुकसान झालें, परंतु दुसऱ्या बाजूनें फायदा झाला.

याच वेळीं कर्मधर्मसंयोगानें दुसरी एक गोष्ट घडून आली. इटलीच्या स्वतंत्रतेचा मुख्य शत्रु जी पोपची गादी तेथूनच या सुमारास इटलीच्या लोकपक्षास आशा उत्पन्न झाली. ग्रेगरी पोप १८४६ च्या जून महिन्यांत निवर्तला. हा पोप इतर पुष्कळ पोपांप्रमाणें जुलमी असून रोम संस्थानांतील प्रजेस अधिक हक्क देण्याचे विरुद्ध होता; परंतु त्याचे मागून नववा पायस नांवाचा पोप लोकांनीं निवडला. त्याची लोकांस हक्क देण्याची प्रवृत्ति तो गादीवर येतांच दिसून आली. पोप पायस हा चांगल्या बुद्धीचा परंतु भित्रा व कमकुवत होता. गादीवर बसल्यानंतर त्यानें पहिलें काम हें केलें कीं, जे राजकीय कैदी तुरुंगांत पडले होते त्यांस सोडून दिलें, व तसेंच हद्दपार केलेल्या लोकांस परत येण्याची परवानगी दिली. राज्यकारभाराचे बाबतींतहि कांहीं सुधारणा त्यानें केल्या व इटली देश संयुक्त व स्वतंत्र करण्याचे कामीं त्यानें आपल्या भाषणांत अनुकूल मतें प्रदर्शित केलीं. खुद्द पोप, कधीं नव्हे

तो आपले बाजूस वळला या विचारानें लोकांचे मनांत सदाशेचा पूर आला, व पोप पायस एकदम अतिशय लोकप्रिय झाला. लोकांनीं त्याचें अभिनंदन करण्याकरितां जिकडे तिकडे दीपोत्सव केले व त्याच्या नांवाचे पोवाडे करून लोक रस्तोरस्तीं गाऊं लागले.

ही बातमी ऑस्ट्रियन बादशहास लागतांच त्यास फार भय उत्पन्न झालें व त्यानें आपलें सैन्य १८४७ चे उन्हाळ्यांत जनरल रॅडेट्स्की या सरदाराच्या हाताखालीं देऊन त्यास पोपच्या राज्यांत छावणी देऊन राहण्यास पाठविलें. या कृत्यानें पोपच्या पवित्र अधिकाराचा उघडपणें उपमर्द केल्यासारखें झालें. त्याबद्दल पोपलाच काय पण सर्व इटालियन लोक व निरनिराळ्या संस्थानांचे राजे यांनाहि फार राग आला; व त्यांनीं लगेच एक कौन्सिल भरवून ऑस्ट्रियन बादशहानें जर आपलें सैन्य परत घेतलें नाहीं, तर एकदम लढाई सुरू करावी असें ठरविलें. या ठरावाप्रमाणें लढाईची तयारीहि झाली असें पाहतांच ऑस्ट्रियानें आपलें सैन्य परत घेतलें.

वरीलपैकीं बऱ्याच गोष्टी ग्यारीबाल्डी हा मॉंटीव्हिडो येथें असतांच त्यास कळल्या. त्या ऐकतांच इटलीचा ऊर्जितकाळ आला या सुखदायक विचारानें त्याचें मन हर्षभरित झालें. पोप पायस हा इटली स्वतंत्र करण्याचे कामीं अनुकूल झाला आहे असें ऐकतांच मनांतील सर्व तिटकारा विसरून जाऊन त्यानें पोपला आवेशयुक्त असें एक पत्र लिहिलें. त्यामध्यें पायसची स्तुति केलेली असून आपण इटली स्वतंत्र करण्याचे कामीं मदत करण्यास एका पायावर तयार आहों व पोपमहाराजांनीं या अल्पस्वल्प मदतीचा अंगीकार केला असतां आपणांवर मोठा अनुग्रह केल्यासारखें होईल, असें मोठ्या आदरानें व गौरवानें त्यानें लिहिलें होतें. परंतु या पत्राचा त्यास पोपकडून मुळींच जबाब मिळाला नाहीं. पुष्कळ दिवस वाट पाहिली तथापि कांहींच उत्तर येत नाहीं. याचें ग्यारीबाल्डीस वाईट वाटलें. परंतु तो बिलकुल निराश झाला नाहीं कारण प्रत्यहीं इटलींत निरनिराळ्या अनुकूल गोष्टी घडून येत होत्या, त्यांची माहिती ग्यारीबाल्डीस हळुहळू टपालांतून मिळूं लागली.

इकडे मॉंटीव्हिडोसंबंधींचें कामहि फारसें उरलें नव्हतें. यामुळें आपण इटलीस परत जावें अशी ग्यारीबाल्डीस उत्सुकता उत्पन्न झाली. त्यानें अमेरिकेंतील सर्व इटालियन लोकांस एक विनंतिपत्र काढलें, व इटलीच्या प्रवासास लागणारा खर्च भागविण्याकरितां वर्गणी मिळविण्यास सुरुवात केली.

इकडे मॅझिनीकडून त्यास सविस्तर पत्रहि आलें. त्यांत आनंदायक अशी खबर लिहिलेली असून मॅझिनीनें ग्यारीबाल्डीस इटलींत परत बोलाविलें होतें. यामुळें प्रवासाची तयारी जारीनें करण्यास त्याला दुप्पट उमेद आली. परंतु पुरेशी वर्गणी जमेना ! मॉंटीव्हिडोवर ग्यारीबाल्डीचे पुष्कळ उपकार झालेले असल्यामुळें तेथील लोकांनीं तरी त्यास कृतज्ञपणानें मदत करावयाची; पण तें एकाच बाजूस राहून, परत जाण्यास जितके म्हणून अडथळे त्यांस आणितां आले तितके त्यांनीं आणिले. परंतु ग्यारीबाल्डीचा उद्योग त्याच्या उत्साहाइतकाच प्रबळ असल्यामुळें त्यांचे हेतु सिद्धीस गेले नाहींत. ज्या जहाजावरून ग्यारीबाल्डी व त्याचे सोबती इटलीस परत जाणार होते, त्याचा मालक त्यांचेपासून अगदीं आयत्या वेळीं अवाचें सवा भाडें मागूं लागला. यामुळें त्यांस आपले अंगांतील कपड्यांखेरीज बाकीची सर्व चीजवस्त, वस्त्रप्रावर्ण विकून त्याचे पैसे करावे लागले. परंतु त्यानें तितकेंहि केलें. शेवटीं एका जिनोई व्यापाऱ्यानें त्यास एक मोठी रक्कम बक्षीस दिली, व मॉंटीव्हिडो येथील लोकांनीं त्यास दोन तोफा व कांहीं बंदुका बक्षीस दिल्या. सरते शेवटीं ग्यारीबाल्डी एकदांचा आपल्या सोबत्यासह १८४८ चे मार्चचे २६ वे तारखेस अमेरिका सोडून निघाला.

अमेरिका सोडतांना त्याचे मनास अतिशय वाईट वाटलें. अमेरिकेवर त्याचें प्रेम होतें. कारण सुमारें चौदा वर्षेपर्यंत अमेरिका ही त्याच्या निःस्वार्थी पराक्रमांची व यशापयशांची कर्मभूमि होऊन राहिली होती. वास्तविक पाहतां अमेरिका ही परदेशाची भूमि, पण मॉंटीव्हिडोच्या रक्षणाकरितां त्यानें उभारलेले इटालियन स्वयंसेवक, त्यांनीं केलेल्या घनघोर लढाया व गाजविलेले पराक्रम यांचें सतत सान्निध्य असल्यामुळें, तेथेंहि एक प्रकारचें स्वदेशत्व निर्माण झालें होतें असें म्हटलें पाहिजे. शिवाय, पुढें इटलीमध्यें आयत्या वेळीं स्वयंसेवक जमवून लढाया करण्याची जी अपूर्व पद्धत त्यानें अंमलांत आणली तिचें मूळ बीज प्रथम अमेरिकेंतच पेरलें गेलें. अमेरिकेमध्यें शेंकडों इटालियन स्वयंसेवक स्वतंत्रतेचे कार्यांत मरण पावले होते, व अशा उदार सोबत्यांनीं ज्या भूमीवर समाधि घेतल्या होत्या ती मागें सोडून जातांना ग्यारीबाल्डीस अर्थातच रडूं आलें.

परंतु किती झालें तरी स्वदेश तो स्वदेश ! स्वदेश सोडून चौदा वर्षें झालीं व मध्यंतरीं त्याच्या जीवितक्रमांत पुष्कळच फरक पडला; तथापि इतक्या

अवधींत त्याचा एकहि दिवस असा गेला नाहीं कीं, ज्या दिवशीं त्याला आपल्या प्रिय इटली देशाची आठवण झाली नाहीं ! किंवा त्यानें असें एकहि महत्त्वाचें काम केलें नाहीं कीं, ज्यापासून स्वदेशकार्यास पुढें मागें केव्हां तरी त्याचा अप्रत्यक्ष फायदा होण्यासारखा नव्हता. आकाशांत उडणाऱ्या पक्षांची आपल्या घरट्यांवर सदोदित दृष्टि असते, त्याप्रमाणें हद्दपारीच्या ह्या चौदा वर्षांत त्याची अंतर्दृष्टि आपल्या जन्मभूमीवर एकसारखी खिळून राहिलेली होती. चौदा वर्षांचे वनवासांत ग्यारीबाल्डीनें आपणाकडून होईल तितका परोपकार केला. परंतु अंगीकृत कार्यामुळें हा वनवास त्याला प्राप्त झाला होता; त्याचे सफलतेस पुन्हा एकवार अनुकूल स्थिति प्राप्त झाल्यावर स्वदेशाकडे परत धांव मारल्यावांचून ग्यारीबाल्डीस कसें राहवलें असतें ?

इकडे ग्यारीबाल्डी व मॅझिनी यांच्या एकदां जडलेल्या कोवळ्या मैत्रीस चौदा वर्षांच्या वियोगानेंहि भंग पडला नाहीं. ते मधून मधून एकमेकांस पत्रें पाठवून कुशलवृत्त व देशवृत्तान्त कळवीत असत. ग्यारीबाल्डीचे पराक्रम ऐकून मॅझिनीस फार हर्ष वाटे. त्याचें सुंदर व चटकदार वर्णन करून तो तें लंडन येथें प्रसिद्ध होणाऱ्या वर्तमानपत्रांचे द्वारें इटलींतील आपल्या देश-बांधवांस वाचावयास पाठवी. यामुळें ग्यारीबाल्डी हा जो इटली सोडून जातांना अप्रसिद्ध होता, तो १८४८ त परत येण्याचे वेळीं इतका लोकप्रिय व प्रसिद्ध झाला होता कीं, त्याचे वाटेकडे इटलींतील देशभक्तांचे डोळे लागून राहिले होते. तीन महिने प्रवास केल्यावर, ग्यारीबाल्डीचें जहाज नाईसचे किनाऱ्याजवळ आलें. आपली जन्मभूमि चौदा वर्षांनंतर फिरून दृष्टीस पडल्यामुळें त्याचा हर्ष हृदयांत मावेना. परंतु अद्याप पूर्वीची फांशीची शिक्षा सुदर्शन चक्राप्रमाणें त्याचे डोक्यावर फिरत होतीच ! यामुळें ग्यारीबाल्डीनें एकदम किनाऱ्यावर उतरूं नये, अशाबद्दल त्याच्या सोबत्यांनीं त्याला फार आग्रहानें व विनंतिपूर्वक सांगून पाहिलें, परंतु तो तें मुळींच मनास आणीना. दूर समुद्रावर असतांच त्यानें आपल्या जहाजावरील मॉंटीव्हिडोचें निशाण काढून टाकून, इटलीचें तीन रंगी निशाण फडफडत लाविलें होतें. आणि आतां नाईस शहरहि डोळ्यांपुढें मूर्तिमंत आलें, मग ग्यारीबाल्डीस दम कसचा निघतो ? त्यानें सगळ्यांचें म्हणणें बाजूस ठेवून किनाऱ्यावर एकदम उतरण्याचा निश्चय केला.

ग्यारीबाल्डी आला असें कळतांच ती वातमी हां हां म्हणतां सर्व

गांवभर पसरली, व थोडक्याच वेळांत अर्धा अधिक गांव किनाऱ्यावर येऊन थडकला. चौदा वर्षे मातृभूमीचा वियोग झाल्यामुळें ग्यारीबाल्डी व त्याचे सोबती यांना किनाऱ्यावर केव्हां एकदांचा पाय ठेवूं असें झालें होतें. तूं आधीं कां मी आधीं, अशी जणूं काय त्यांच्यामध्यें शर्यत लागल्यामुळें, जहाजावरील लोक भराभर उड्या घेऊं लागले. उभयपक्षींहि आनंदाचें भरतें आलेलें असल्यामुळें त्या वेळचीं त्यांचीं प्रेमालिंगनें, त्यांचे आनंदाश्रू, किनाऱ्यावरून जहाजावर व जहाजावरून किनाऱ्यावर येण्याजाण्याची गडबड या सर्वांचें वर्णन कोण करूं शकेल ?

ग्यारीबाल्डी इटलीकरितां लढण्याचे हेतूनें अमेरिकेहून आला आहे असें कळतांच तेथल्या तेथेंच कित्येक लोक फुकट शिपाईगिरी करण्यास तयार झाले, व त्यांनीं ग्यारीबाल्डीचे सैन्यांत आपलीं नांवें नोंदून घेतलीं. गांवांतील इतर लोकांवरोबर ग्यारीबाल्डीची आई, त्याची बायको ॲनिटा, मुलें व इतर स्नेही हे सर्व अर्थात् किनाऱ्यावर आले होते. परदेशाहून जहाज आलेलें असल्यामुळें क्वारंटाईन वगैरेचे नियमामुळें जहाजावरील लोकांस उतरण्यास वेळ लागला असतां, परंतु ते सर्व नियम नाईस येथील लोकांचेच हातीं असल्यानें तो सर्व त्रास टळला. किनाऱ्यावर उतरतांच ग्यारीबाल्डीनें आपल्या आईस प्रेमानें कडकडून मिठी मारली व परस्पर सुखदुःखाच्या गोष्टी सांगत व मंडळींना भेटी देत देत आपल्या सोवत्यांसह तो घरीं जाऊन पोंचला.

परंतु तो घरीं फार दिवस राहिला नाहीं. कारण सरहद्दीवर लढाई आगाऊच जुंपलेली होती. इटलीस येतांच ग्यारीबाल्डीनें एकदम जिनोआस निघून जावें असें ठरलें होतें. त्याप्रमाणें तो लागलाच निघून गेला. जिनोआ येथें लोक त्याची वाट पाहत बसलेच होते. त्यांनीं त्याला नेण्याकरितां मुद्दाम एक जहाजहि पाठवून दिलें होतें. ग्यारीबाल्डी जिनोआ येथें पोंचतांच नाईसप्रमाणें तेथेंहि लोकांनीं जिकडे तिकडे आनंदोत्सव केला.

भाग ८ वा
स्वातंत्र्याचें घनघोर युद्ध

१८४८ हें साल युरोपच्या इतिहासांत अत्यंत स्मरणीय अशांपैकीं एक होऊन गेलें. या वर्षी सर्व युरोपखंडांत किंबहुना सर्व पृथ्वीचे पाठीवर बंडें व राज्यक्रांत्या यांचें वादळ उठलें होतें. त्यांमध्यें विशेषतः फरान्स देशांत भयंकर बंड होऊन फरेंच लोकांनीं लुई फिलीप बादशहास पदच्युत करून पुन्हा एकवार लोकसत्ताक राज्य स्थापिलें. इतर देशांतूनहि बंडें झालीं; परंतु त्या सर्वांत फरान्समधील बंडाचा व इटलीचा सर्वांत अधिक निकट संबंध होता. खुद्द इटलींत या सालीं जितकी बंडाळी झाली, तितकी मात्र युरोपांत कोठेंहि माजली नसेल. एकंदरीनें इटलीचें त्यापासून जितकें नुकसान झालें तितकें दुसऱ्या एकाद्या राष्ट्राचें क्वचितच झालें असेल.

इटलींतील बंडास १८४७ चे अखेरीस सुरुवात झाली. पार्मा, मिलन, लेगहॉर्न, मेसिना, पालर्मो वगैरे ठिकाणींहि बंडें झालीं. ही वातमी नेपल्स येथें जाऊन पोंहोचतांच फर्डीनंड राजाकडून अधिक हक्क संपादण्याकरितां लोकांनीं फिरून एकवार डोकें वर उचललें. फर्डीनंड हा जात्या भित्रा असल्यामुळें त्यानें लोकांच्या मागण्या एकदम कबूल केल्या. इटलींतील सर्व संस्थानांमध्यें पिड्मॉंट हेंच प्रमुख व सर्वांपेक्षां अधिक उदार. त्यानेंहि या वेळीं पुढारीपण घेऊन, यापुढें चार्लस आल्बर्ट राजा हा स्वतंत्र (पायास) या नात्यानें राज्य करणार अशी द्वाही फिरविली. त्याचे पाठोपाठ टस्कनीनेंहि तोच कित्ता गिरविला. पोप पिओनोनो यानेंहि आपल्या धर्माधिकाऱ्यांची सभा भरवून आपल्या राज्यांतील प्रजेस राजकीय हक्क देणें कितपत प्रशस्त होईल याची वाटाघाट चालविली. प्रत्यही नवीन नवीन बंड होऊं लागलें व ड्यूक राजे वगैरे लोक लढाई करण्याचे भानगडींत न पडतां आपापले अधिकारांचे भराभर राजीनामेच देऊं लागले.

याच सुमारास फरान्समध्यें राज्यक्रांति घडून आली व नवीन स्थापलेल्या लोकसत्तात्मक राज्याच्या अध्यक्षानें जिकडे तिकडे आपल्या वकिलांमार्फत असें फर्माविलें कीं, व्हिएन्ना येथील तहानें ठरविलेल्या इटलीच्या स्थलसीमा कायम राखणें जरी प्राप्त आहे, तरी कोणत्याहि स्वतंत्र संस्थानावर कोणी

परकीय राजा स्वारी करील तर फरान्सचें लोकसत्तात्मक राज्य त्या संस्थानचा पक्ष घेऊन लढण्यास उभें राहील. या ग्वाहीमुळें तर इटलींतील लोकांस बंड करण्यास अधिकच उमेद आली. इतकें झाल्यावर ऑस्ट्रियास लढाई करणें प्राप्त आहे असें वाटूं लागलें.

ही संधि साधून पिड्मॉंटचे चार्लस आल्बर्ट राजानें ऑस्ट्रियाविरुद्ध लढाई करण्यास कंबर बांधली. या वेळीं त्यानें कांकूं केलें असतें तर त्याला मुकाट्यानें राज्य सोडून जाणेंच भाग होतें. ऑस्ट्रिया व इटली ह्यांच्या लढाईचें तोंड उत्तरेकडील लॉंबर्ड व व्हेनिस या प्रांतांत लागलें होतें व तेथील लोकांस मदत करण्याचा इतरांनीं निश्चय केला. पिड्मॉंट येथील सैन्य घेऊन चार्लस आल्बर्ट हा स्वतः मोहिमेस निघाला, व वाटेंत लोकांनीं ठिकठिकाणीं इटलीचा राजा या नांवानें त्याचा जयजयकार केला. परंतु त्याचे हातून म्हणण्यासारखा कांहीं कार्यभाग झाला नाहीं. त्याचे सैन्यास प्रथम एक दोन जय मिळाले खरे; परंतु ऑस्ट्रियाचा सरदार मार्शल रॅडेट्स्की हा जलदी करून मागें फिरला व ऑस्ट्रियाचे इतर सरदारांस जाऊन मिळाला. अशा रीतीनें चार्लस आल्बर्ट राजाचा आळस व कांहींशी इतर संस्थानिकांनीं दाखविलेली मत्सरबुद्धि यांमुळें या मोहिमेंतून फारसें कांहीं निष्पन्न झालें नाहीं. शिवाय अगदीं आयत्या वेळेस पोपनें ऑस्ट्रियाचे विरुद्ध लढण्याचें नाकारलें, यामुळें इटलीचे कार्यास थोडासा अडथळा आला.

चार्लस आल्बर्ट हा रोव्हरबेला येथें तळ देऊन राहिला असतां ग्यारीबाल्डी हा त्यास भेटण्याकरितां गेला. चौदा वर्षांपूर्वीं या चार्लस आल्बर्टनेंच ग्यारीबाल्डीस फांशीची शिक्षा ठरविली होती. परंतु आज उभयतांहि एकाच कार्यांत गुंतले असल्यामुळें त्या गोष्टीचें वैषम्य नाहींसें झालें असेल असें निदान ग्यारीबाल्डीस तरी वाटलें. बाकी कांहीं असलें तरी राजानें त्याची फांशीची शिक्षा अंमलांत आणण्याचा हुकूम केला नाहीं हेंहि खरें. चार्लस आल्बर्टनें ग्यारीबाल्डीस भेटण्याची परवानगी दिली एवढेंच नव्हे, तर त्याचे हातांत हात घालून दक्षिण अमेरिकेंत नांव मिळविल्याबद्दल त्याचें अभिनंदनहि केलें. ग्यारीबाल्डीनें "आपल्या सैन्यांतील एक शिपाई होऊन लढावें अशा इच्छेनें आलों आहें" अशी नम्र विनंति केली. परंतु चार्लस आल्बर्टनें "तुम्ही ट्यूरिन येथें जा म्हणजे तुम्हांस कामगिरी सांगतील" असा जबाब दिला. परंतु ग्यारीबाल्डी हा नुकताच ट्यूरिन येथून आला असून

तेथील अधिकाऱ्यांनीं "राजाकडे जा, म्हणजे कामगिरी मिळेल" असें सांगितलें. तात्पर्य, इकडून तिकडे व तिकडून इकडे असे हेलपाटे घालण्यास लावल्यानें ग्यारीबाल्डीस फार वाईट वाटलें.

परंतु झालेल्या गोष्टीचा विषाद न मानतां, मिलन येथील लोकांनीं अद्याप आपणाकडून लढाई चालविली होती, त्यांस मदत करण्यास ग्यारीबाल्डी निघून गेला. मॅझिनीचे लोक त्या ठिकाणीं पूर्वीच येऊन बसले होते. त्यांनीं बंडवाल्यांस उत्तेजन देण्याचें व मदत करण्याचें काम चालविलें होतें. राजानें आपले सैन्यांत कामगिरी सांगितली नाहीं, यामुळें ग्यारीबाल्डीचें विशेष नुकसान न होतां राजाचेंच एक प्रकारें नुकसान झालें. कारण तो राजपक्षास येऊन आयताच मिळत होता तो मॅझिनीसारख्या बंडखोराच्या हातांत अचूक जाऊन पडला !

ग्यारीबाल्डी मिलन येथें जातांच त्यास तेथील अधिकाऱ्यांकडून लष्कर उभारण्याची परवानगी मिळाली व थोडक्याच काळांत त्यानें ३०,००० स्वयं-सेवक जमविले. पुढें लवकरच ऑस्ट्रियन सैन्यानें मिलन शहरास वेढा दिला व ग्यारीबाल्डीस शहर लढविण्याचे कामीं आपले लोक घेऊन येण्यास पाचारण झालें. परंतु चार्लस आल्बर्ट हाहि त्या सुमारास मिलन येथें आला व त्यानें कुणाचा सल्ला न घेतां ऑस्ट्रियन लोकांशीं एकदम तहाचें बोलणें लाविलें. या तहाचे योगानें मिलन ऑस्ट्रियाचे ताब्यांत गेलें ही गोष्ट ग्यारीबाल्डीस अर्थातच आवडली नाहीं. लढाईचें तोंड लागलें असतां विनाकारण आपल्या अनहिताचा तह करावयाचा व तरवारी म्यानांत फुकट घालून ठेवावयाच्या यापेक्षां अधिक शरमेची गोष्ट कोणती ? तेव्हां आपण तरी होतां होईतों-पर्यंत लढूं, असा ग्यारीबाल्डी व त्याचे कांहीं सोबती यांनीं निश्चय केला. मॅझिनीलाहि चार्लस आल्बर्ट राजाचें करणें पसंत नव्हतें. त्यानेंहि त्यास कांहीं थोडे लोक व द्रव्य देण्याचें कबूल केलें. परंतु राजानें तह कबूल केलेला असल्यामुळें ग्यारीबाल्डीनें लढाई चालविणें म्हणजे ऑस्ट्रिया व चार्लस आल्बर्ट या उभयतांच्या विरुद्ध बंडखोरपणा करण्यासारखें होतें. तथापि ग्यारीबाल्डीनें तें कांहीं एक मनामध्यें न आणतां आपल्या बरो-बरीचें सैन्य घेऊन तो ऑस्ट्रियाविरुद्ध लढाई करण्यास निघाला. त्यानें एक विनंतिपत्र प्रसिद्ध करून त्यामध्यें लोकांस असें जाहीर केलें कीं, "चार्लस आल्बर्ट राजा हा इटली देशाचा पक्का वैरी आहे. कारण त्यानें

असा भित्रेपणाचा तह करून हातचें मिलन घालविलें; यापुढें जो कोणी इटलींतील ऑस्ट्रियन लोक हद्दपार होईपर्यंत लढाई थांववा असें म्हणेल तो आपला शत्रु समजून आपण त्याचें पारिपत्य करूं."

ग्यारीबाल्डी आपलें सैन्य घेऊन आल्प्स पर्वताचे पायथ्यास गेला. तेथून ऑस्ट्रियन लोकांवरोवर त्यानें लढाई चालविली. लॅगोमॅग्युअर नांवाच्या सरोवरावर ऑस्ट्रियाचीं दोन जहाजें असतां त्यानें त्यावर आपले १,५०० लोक चढवून तो लुईनो येथें गेला. यानंतर लवकरच ग्यारीबाल्डीची व ऑस्ट्रियाचे सैन्याच्या एका तुकडीची चकमक उडाली. त्यांतहि त्यास यश आलें. परंतु सुमारें अर्ध्या तासांत ऑस्ट्रियन लोक फिरून जमाव करून परत आले. या वेळेस ग्यारीबाल्डीस ताप आला होता तरी तो तसाच घोड्यावर स्वार झाला. ऑस्ट्रियन लोक आले ते कांहीं एक कळूं न देतां एकदम ग्यारीबाल्डीचे सैन्यांत घुसले. संध्याकाळची वेळ झाली होती व ग्यारीबाल्डीचे लोक रात्रींची विश्रांति घेण्याकरितां व्यवस्था करूं लागले होते. अशा वेळीं शत्रूनें गांठल्यामुळें त्यांची थोडी धांदल झाली. परंतु ग्यारीबाल्डी हातांत तरवार घेऊन सर्वांचे पुढें झाला व त्यानें आपल्या लोकांस उत्तेजन देऊन शत्रूस मागें हटविलें. परंतु पुढें फारसा निभाव लागणार नाहीं असा विचार करून ग्यारीबाल्डी रातोरात ती जागा सोडून परत फिरला. त्यानें आरोना येथें आपले सर्व लोक एकत्र केले व यापुढें लढाई चालविणें शक्य नाहीं असें ठरवून त्यांस घरोघर जाण्यास परवानगी दिली व आपण स्वतः एकटाच स्वित्सर्लंडकडे जावयास निघाला. वाटेंत कदाचित् कोणी ओळखील म्हणून त्यानें एका शेतकरी कुणब्याचा पोषाख अंगावर घातला व त्या प्रदेशांतील एक वाटाड्या बरोबर घेतला. अंगांत ताप होताच, तरी ग्यारीबाल्डी मजल दरमजल करून स्वित्सर्लंडांत पोंचला. स्वित्सर्लंडांत जाण्याचें कारण असें होतें कीं, ग्यारीबाल्डीनें तहाचे विरुद्ध वर्तन केल्यामुळें चार्लस आल्वर्ट राजानें त्यास पिड्मॉंट प्रदेशांत परत येण्याची मनाई केली होती.

स्वित्सर्लंडांत कांहीं दिवस राहून तापांतून बरा झाल्यावर ग्यारीबाल्डी नाईस येथें गेला व तेथें आपल्या आईस व बायकामुलांस भेटून तो जिनोआ येथें गेला. जिनोआ येथें तो असतां चार्लस आल्वर्ट राजानें ग्यारीबाल्डीस निरोप पाठवून पिड्मॉंट येथें परत बोलाविलें व आपले सैन्यामध्यें बहुमानाची जागा देण्याचें वचन दिलें. ग्यारीबाल्डीनें अमेरिकेंत व इटलीमध्यें केलेले

पराक्रम पाहून व त्याची निःस्पृहता जाणून, हा मनुष्य केवळ बंडवाला नसून इटलीचा खरोखर हितकर्ता आहे अशी त्याची आतां खात्री झाली होती. परंतु ग्यारीबाल्डी हा अशा कोरड्या बहुमानाचा थोडाच भुकेला होता ! त्यानें तो बहुमान तर नाकारलाच; परंतु चार्लस आल्बर्ट राजास त्यानें उलट असें सांगून पाठविलें कीं, व्हेनिस शहर ऑस्ट्रियाशीं मोठ्या शौर्यानें लढत आहे त्यास मदत करण्यास मी जाणार. व खरोखरीच त्यानें २५० लोक जमविले व तो जिनोआहून व्हेनिसकडे जाण्यास निघाला; परंतु वाटेंतच त्यास रोमकडील खबर कळली, त्यामुळें त्यानें व्हेनिसला जाण्याचा आपला बेत बदलला.

इकडे रोममध्यें अशी हकीकत घडून आली होती कीं, पोप पिओनोनो यानें जरी लोकपक्षाकडे आपला कल प्रथम दाखविला होता, तरी ऑस्ट्रियाशीं प्रत्यक्ष लढाई सुरू झाल्यावर त्याच्या कमकुवत व चंचल मनाला धीर धरवेना; व त्यानें इतर संस्थानिकांस मदत करण्याचें आयत्या वेळीं नाकारलें. पुढें युद्धामध्यें चार्लस आल्बर्ट राजाचे सैन्याचा पराभव झाल्यामुळें तर पिओनोनोचा विचार अर्थातच कायम झाला. परंतु रोम येथील लोकांस त्याचें करणें मुळींच पसंत नव्हतें. यामुळें रोमच्या राजसभेंत बरेच तंटेबखेडे झाले. मेमियानी नांवाचा, लोकपक्षास अनुकूल असा एक मुख्य मंत्री होता. त्यास पोपनें काढून त्याचे जागीं कौन्ट रॉमी या नांवाच्या मनुष्याची नेमणूक केली; परंतु तो अत्यंत अप्रिय असल्यामुळें लवकरच कोणी त्याचा खून केला. इतकें घडून आल्याबरोबर शहरांत जिकडे तिकडे एकच बंडाळी माजली. लोक हातांत शस्त्रें घेऊन रस्त्यांतून बेफामपणें फिरूं लागले. आतां लवकरच बंड होणार अशी भीति वाटून पोप, धर्माध्यक्ष व मंत्रिमंडळ किल्ल्यांत दडून राहिले. दुसरे दिवशीं लोकांनीं पोपचे वाड्यास वेढा दिला व राज्यामध्यें एक लोकसभा नेमावी व लोकनियुक्त मंत्रिमंडळ स्थापावें अशी मागणी केली. त्यास पोप कबूल होईना. मग लोकांनीं वाड्याचे दरवाजास तोफा लाविल्या, तेव्हां निरुपाय होऊन त्यास त्यांच्या बऱ्याच मागण्या कबूल कराव्या लागल्या.

पोप रोममधून निघून गेल्याबरोबर मागें रोमच्या लोकांनीं एकदम प्रजासत्ताक राज्याची द्वाही फिरविली. रोम येथील बंडाची बातमी ग्यारीबाल्डीस व्हेनिसला जात असतांनाच वाटेंत कळली. त्याबरोबर तो व्हेनिसकडे न

जातां एकदम रोमकडे वळला. व्हेनिसपेक्षां रोमवर ग्यारीबाल्डी व मॅझिनी यांची अत्यंत प्रीति होती. रोमच्या नांवामध्यें इटलीच्या सर्व वैभवाची जादू भरून राहिली होती; आणि रोम स्वतंत्र केल्याशिवाय इटलीचें स्वातंत्र्य कधींहि सिद्ध, निदान सार्थ तरी होणार नाहीं असें प्रत्येक देशभक्ताच्या मनानें घेतलें होतें. लहानपणापासून रोमच्या नांवाचा किंवा दर्शनाचा कांहीं एक विलक्षण परिणाम ग्यारीबाल्डीच्या मनावर होत असे. तें रोम शहर आज प्रत्यक्ष बंड करण्यास उठलें आहे, येवढेंच नव्हे तर, लोकांच्या भयानें जुलमी पोप रोम शहर सोडून पळून गेला आहे, ही बातमी कळतांच ग्यारी-बाल्डीनें आपले इतर सर्व बेत जशाचे तसे ठेवून रोमकडे धांव घेतली !

या वेळेस मॅझिनीहि रोममध्यें आला होता. तो येतांच शहरांतील सर्व लोक लढाई करण्यास सिद्ध झाले. आतां पोप फिरून रोमला परत येत नाहीं हें एक, किंवा आलाच तर परकीय सैन्याच्या मदतीनें येऊन पूर्वींपेक्षां अधिक जुलमाचें राज्य करण्यास येणार ! असें पाहून मॅझिनीच्या सल्ल्यानें रोमच्या नागरिकांनीं स्वतंत्र लोकसत्ताक राज्य स्थापण्याचें ठरविलें, व ठिकठिकाणीं लोक जमवून त्यांनीं नवीन राष्ट्रसभेमध्यें बसण्याकरितां आपल्यातर्फे प्रतिनिधीहि निवडून दिले. या निवडणुकीमध्यें मॅझिनी हा रोमच्यातर्फे व ग्यारीबाल्डी मॉसिरेटा या गांवाच्यातर्फे, असे सभासद निवडले गेले. अशा रीतीनें कांहीं एक रक्तपात न होतां रोम बंडवाल्यांचे ताब्यांत आलें व त्यांनीं तेथें स्वतंत्र प्रजासत्ताक राज्यहि स्थापिलें.

पोप रोम सोडून निघून गेलाच होता. त्यानें गेटा येथील मुक्कामाहून युरोपांतील रोमन क्याथॉलिक मताच्या राजांकडून मदत मागितली. ही मागणी फरान्स, स्पेन, ऑस्ट्रिया, व नेपल्स इतक्या संस्थानांचे राजांनीं कबूल केली. प्रथम कांहीं दिवस कोणीच वचनाप्रमाणें लढण्याचे कामीं पुढारी-पण घेईना; परंतु चार्लस आल्बर्ट राजाचा नोव्हॅरा येथें पराभव झाल्या-बरोबर ऑस्ट्रियास रोमकडे लक्ष देण्यास फावलें. फरान्स, ऑस्ट्रिया, व नेपल्स या तिन्ही संस्थानांचीं सैन्यें तिन्हीकडून एकदम रोमकडे येण्यास निघालीं. दक्षिणेकडून सिसिलीचा राजा फर्डीनंड याचेंहि सैन्य रोमवर चालून आलें. तेव्हां आतां रोमचा पुढें बचाव कसा करावयाचा याची मॅझिनी, ग्यारीबाल्डी वगैरे लोकांस पंचाईत येऊन पडली. वास्तविक रोममध्यें लोकसत्ताक राज्य स्थापिलें होतें, व आपल्या काळजावरून पोपचें

मोठें दडपण एकदांचें निघालें. या भरंवशानें रोमचे नागरिक लोक मोठ्या आनंदांत होते. शहरांत कोठें दंगाधोपा किंवा कांहीं एक गडवड न होतां नवीन स्थापिलेलें राज्य शिस्तीच्या मार्गास लागलें होतें. परंतु अद्यापि रोमच्या वाहेरचे लोक तटस्थ असल्यामुळें रोमच्या नागरिकांस वाहेरून मदत होईल अशी फारशी आशा नव्हती. अशा स्थितीमध्यें रोमच्या लोकांनीं आपला आपणच कसा बचाव करावा या विवंचनेंत बंडवाल्याचे पुढारी पडले.

इतक्यांत ग्यारीबाल्डी रोम शहरास आला. त्याचेपुढें हें लढाईचें ताट वाढून ठेवलेंच होतें; आणि तें त्यास हवेंच होतें. शहराची व्यवस्था करण्याकरितां मॅझिनी व इतर दोन गृहस्थ अशा तिघांस राज्यकारभाराची पूर्ण मुखत्यारी मिळालेली होती. त्यांचे परवानगीनें 'कर्नल' ग्यारीबाल्डी हा रीटी नांवाच्या किल्ल्यांत परत गेला व तेथें त्यानें तटबंदीची दुरुस्ती करून आगाऊ असलेल्या व प्रत्यहीं नवीन नवीन येऊन मिळणाऱ्या शिपायांना पोषाख वगैरे देऊन कवाईत शिकविण्यास प्रारंभ केला. या वेळीं ग्यारीबाल्डीजवळ सुमारें २,५०० सैन्य होतें. त्यामध्यें मॉंटीव्हिडो येथें त्याच्या लष्करांत असलेले पांचपन्नास शिपाई, तसेंच व्हेनिसहून नोकऱ्या सोडून देऊन आलेले ३०० सरकारी नोकर, ४०० युनिव्हर्सिटीचे विद्यार्थी असे निरनिराळ्या प्रकारचे लोक होते. ग्यारीबाल्डी तापांतून नुकताच उठलेला असून या नवीन उद्योगांत त्याला स्वस्थता मुळींच मिळत नसे. तथापि त्यानें लष्कर जमविण्याचें व कवाईत शिकविण्याचें काम खूप जारीनें सुरू केलें होतें. त्याचें उदाहरण पाहून त्याचे लोकहि परस्परांशीं एकदिल व देशकार्यांत तल्लीन होऊन गेले होते.

चार्लस आल्बर्ट राजा अद्यापि समरांगणांत उभा होता. रोमच्या नवीन अधिकाऱ्यांचा प्रथमचा वेत त्यास कुमक करण्याकरितां कांहीं सैन्य पाठविण्याचा होता. परंतु पुढें लवकरच नोव्हॅरा येथें चार्लस आल्बर्ट याचा ऑस्ट्रियन सरदारानें पराभव केला. इकडे फरान्स व ऑस्ट्रिया यांचीं सैन्येंहि मजल दरमजल करीत रोमवर येत होतीं. या दोन सैन्यांपैकीं फरान्सच्या सैन्यानें आपण रोममधील लोकसत्तात्मक राज्य मोडण्यास आलों नसून, पोपच्या राज्यांत शांतता करण्याकरितांच आलों आहों अशी वतावणी केली. या वतावणीस मात्र मॅझिनी फसला. परंतु ग्यारीबाल्डीला खरें वर्म माहीत असल्यामुळें त्यानें होतां होईल तितकें करून फरान्सचे सैन्यास आपण रोमचे

आसपासहि येऊं देऊं नये व त्याजबरोबर एकदम लढाई करावी असा सल्ला देऊन सभेचें मन वळविलें.

लढाईचा निश्चय जाहीर होतांच रोम शहरांत रस्तोरस्तीं तट घालून त्यांवर ठिकठिकाणीं तोफांचे मोर्चे लावण्याची सुरुवात झाली व लोक शहराचा बचाव करण्याची तयारी करूं लागले. इकडे ग्यारीबाल्डी दृष्टीस पडतांच हजारों लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी एकदम 'ग्यारीबाल्डी, ग्यारीबाल्डी' अशा शब्दांनीं आनंदाच्या आरोळ्या ठोकूं लागल्या. फरेंच सरदाराचें सैन्य रोमवर चालून येत होतें त्यास वाटेंतच प्रतिबंध झाला व तेथेंच एक लहानशी लढाई झाली. ही बातमी रोम शहरीं येतांच क्यापिटॉल या प्रचंड इमारतींतील मोठ्या घंटा दणादण वाजूं लागल्या. शहराचे कोटावरून तोफांचाहि धडाका सुरू झाला व हजारों लोक आपापलीं कामें धामें सोडून हातास येतील तीं हत्यारें घेऊन धांवत सुटले. कारण या ठिकाणींच रोमन सैन्याची व फरेंच सैन्याची प्रथम गांठ पडणार अशी त्यांची अटकळ होती. रोम शहरांतून लढाऊ नागरिकांचा जो हा लोंढा बाहेर पडला त्याचेपुढें फरेंच लोकांचा टिकाव लागेना. तेव्हां त्यांनीं शहरचे दुसरे बाजूस आपला मोर्चा फिरविला. परंतु त्या ठिकाणीं ग्यारीबाल्डी हा आगाऊच सज्ज होऊन बसलेला असल्यामुळें त्यानें त्याजवर एकदम हल्ला करून शत्रूचा धुव्वा उडविला. या चकमकींत यश आल्यामुळें रोमन नागरिकांस अधिकच स्फुरण चढलें.

दुसरे दिवशीं ग्यारीबाल्डी कुमक घेऊन पुन्हा हल्ला करणार तों फरेंच सरदार ओडीनॉट यानें मॅझिनीशीं तहाचें बोलणें लाविलें. फरान्समधील प्रजासत्ताप्रिय लोकांकडून पुढें मागें बरीच मदत होईल, अशी मॅझिनीस आशा वाटत होती. यामुळें पुन्हा एकवार फरेंच सैन्याचा पराभव करून ती आशा कायमची गमवावी हें त्यास बरें वाटेना. याकरितां त्यानें ग्यारीबाल्डीस परत फिरण्याचा हुकूम दिला. ग्यारीबाल्डीस फरेंच सरदाराचें कपट माहीत होतें. म्हणून शत्रूचा पुरा मोड करण्याची ही अमोलिक संधि दवडण्याचें त्याच्या मोठें जिवावर आलें, परंतु करतो काय? तो ताबेदार पडला! मॅझिनी हा नवीन स्थापलेल्या लोकसत्ताक राज्याचा एक मुख्य अधिकारी होता व या वेळीं त्याचेच हातीं सर्व लोकसभा आलेली होती. म्हणून त्याचा हुकूम ग्यारीबाल्डीस मानावा लागला.

इकडे तहाचें बोलणें चाललें असतां, फरेंच सैन्य हळुहळू इटलींत भरत

चाललें होतें. लढाई बंद असल्यामुळें त्याविरुद्ध ग्यारीबाल्डीस कांहीं करतां येईना; परंतु त्यास मध्येंच एक दुसरी कामगिरी मिळाली. नेपल्सचा राजा फर्डीनंड रोमवर चालून येत होता हें मागें सांगितलेंच आहे. त्याचे तोंडावर लोकसभेनें ग्यारीबाल्डीस ४,००० सैन्य देऊन एकदम गुप्तपणें पाठविलें. परंतु त्या वेळीं त्याला मुख्य सरदार न करतां रॉझेली या नांवाच्या सरदारास ती बहुमानाची जागा दिली गेली ! तथापि याबद्दल यत्किंचितहि विषाद न मानतां, आपलें सैन्य घेऊन ग्यारीबाल्डी निघाला. तो सोळा तासांची एक-दमानें मजल मारून झॅरगारोला येथें फर्डीनंडच्या सैन्याचे वाटेवर जाऊन छावणी देऊन राहिला. पुढें लवकरच शत्रूची व ग्यारीबाल्डीच्या सैन्याची गांठ पडली. ही लढाई पुष्कळ वेळपर्यंत चालली व तींत ग्यारीबाल्डीस एक दोन जखमाहि झाल्या. परंतु त्याचे सैन्यानें त्याचेप्रमाणें मोठी मर्दुमकी केली. शेवटीं फर्डीनंडचें सैन्य २०,००० असूनहि त्याचा मोड होऊन तें पळत सुटलें, तें पुढें दोन दिवसांत सरहद्दीच्या पार निघूनहि गेलें.

इकडे जनरल ओडीनॉट याला फरान्समधून सैन्याची कुमक मिळाल्यामुळें तहाचें बोलणें तसेंच राहून तो फिरून रोम शहरावर आला. तेव्हां फिरून रोमशीं लढण्याची तयारी सुरू झाली. लागलीच ग्यारीबाल्डीस फर्डीनंडच्या सैन्याचे पाठीवरून परत बोलावण्यांत आलें. नेपल्सच्या सैन्याचा पुरा मोड केल्याशिवाय परत फिरणें हेंहि ग्यारीबाल्डीच्या जिवावरच आलें होतें. कारण त्याचे नांवाची त्या सैन्यावर विलक्षण दहशत बसली होती. ग्यारीबाल्डी हा माणूस नसून केवळ 'सैतान' आहे. खुद्द पोप महाराजांनीं आपल्या हातानें मंत्रून दिलेल्या तरवारीचे त्याच्याविरुद्ध लढतांना खटाखट तुकडे पडावे, व त्यांनीं पवित्र करून दिलेल्या रुपेरी गोळ्यांपैकीं एकसुद्धां गोळी त्याचे अंगांत शिरूं नये, हें तो कोणी खरोखर सैतान असल्याशिवाय होणें शक्य नाहीं असेंहि त्यांना वाटूं लागलें होतें. परंतु त्या सैन्यापासून आतां भीति उरलेली नव्हती.

इकडे फरेंच सैन्य रोमजवळ असल्यामुळें शहरास वेढा बसणार अशी भीति उत्पन्न झाली. तेव्हां ग्यारीबाल्डी त्याच्या पाठलागाचें काम एकदम सोडून देऊन मागें फिरला. फरान्सचें दुटप्पी वर्तन चालू होतें. प्रथम तहाचें बोलणें लाविल्यापासून फरान्सचा वकील एम्. डी. लिसेप्स हा अद्यापि तहाचें बोलणें चालवीत होताच. तहनाम्यावर सही होण्यास व जनरल ओडीनॉट रोम-

जवळ येण्यास एकच गांठ पडली. त्यानें 'मी तहनामा मुळींच जुमानीत नाहीं, कारण तुम्हीं आपल्या अधिकाराबाहेरील गोष्ट केली आहे' असें लिसेप्स यास बोलून झालेला तह एका शब्दानें मोडून टाकला, व गुप्तपणानें रोम शहराच्या आसपासचीं ठाणीं एकदम काबीजहि केलीं. अद्याप ग्यारी-बाल्डी हा रोम येथें येऊन पोंचावयाचा होता, तोंच शहरामध्यें पुन्हा एकवार पहिल्याप्रमाणें गडबड सुरू झाली. भयसूचनार्थ कॅपिटॉलमधील मोठ्या घंटा पुन्हा घणघण वाजूं लागल्या, जिकडे तिकडे नौबदीहि झडूं लागल्या, व पुन्हा लोक हातांत शस्त्रें घेऊन सैरावैरा धांवूं लागले.

ग्यारीबाल्डी येऊन पोंचतांच त्यानें लढाईचें काम एकदम सुरू केलें; परंतु या वेळीं ओडीनॉट याचें सैन्य पुष्कळच असल्यामुळें ग्यारीबाल्डीच्या शूर शिपायांचेंहि कांहीं चालेना! यामुळें वेढ्याचे पहिल्या दिवशीं संध्याकाळ-पर्यंत शहराच्या आसपासचीं बरींच ठाणीं शत्रूच्या हातीं गेलीं. शहरांतील लोकांस मोठी चिंता उत्पन्न झाली. ग्यारीबाल्डीनें शहराच्या तटावरून तोफांची मारगिरी करण्यास सुरुवात केली व मधून मधून एकदम खालीं उतरून शत्रूवर हल्ले करण्याची युक्तीहि योजून पाहिली. तथापि शत्रूस फारसा प्रतिबंध होईना. शिवाय टायबर नदीवरील पुलाखालीं दारूगोळ्याचें एक जहाज घालून पूल उडवून टाकण्याचे कृत्यांतहि त्यास यश आलें नाहीं. अशा स्थितीमध्यें जेवढा दिवस रोम शत्रूच्या हातीं न लागतां जाईल तेवढा भाग्याचा असें आंतील लोकांस वाटूं लागलें होतें. अजूनहि मॅझिनीस लिसेप्सनें केलेला तहनामा फरान्स मंजूर करील अशी आशा होती. परंतु तिची लवकरच निराशा झाली. कारण फरान्स येथील सरकारनेंहि जनरल ओडीनॉटप्रमाणें लेसेप्स याचा तहनामा करण्याचे बाबतींत अधिकार नाकबूल केला. वास्तविक असें होण्याचें मुख्य कारण असें होतें कीं, जनरल ओडीनॉट यास हवी तितकी कुमक मिळाली होती व आतां रोम हातीं येणार अशी त्यास बळकट आशा उत्पन्न झाली होती.

याप्रमाणें निराश होतांच रोमन लोक रागानें अगदीं बेफाम होऊन गेले. मॅझिनी व त्याचे बरोबरीचे इतर दोघे अध्यक्ष यांनीं, शहराची राखरांगोळी झाली व लोक त्यांत बुडून गेले तरी चिंता नाहीं, परंतु लढाई ही करावयाची असा निश्चय केला. परंतु आतां तसें करणें म्हणजे निव्वळ मूर्खपणाचें आहे असें ग्यारीबाल्डीचें मत पडलें. यामुळें मॅझिनी व ग्यारीबाल्डी यांचें

खडाजंगी भांडण झालें. तें इतकें कीं, यापुढें आजन्मांत त्यांचा बेबनाव समूळ नाहींसा झाला नाहीं ! असो. दिवसेंदिवस रोमच्या भोंवतालचे पाश अधिकाधिकच आंखडूं लागले. फरेंच सैन्यानें शहरासभोंवार तोफा लाविल्या व गोळ्यांचा भडिमार चालविला. एकेका रात्रीं दीडदीडशें गोळे शहरांत येऊन आदळत. त्यामुळें शहरांतील आणि आसपासच्या इमारती व बागबगीचे अगदीं जमीनदोस्त होऊन जात. असें होतां होतां अखेरीस जूनचे ३० व्या तारखेस शेवटचा निकराचा हल्ला झाला. पहांटे दोन वाजल्यापासून ग्यारीबाल्डी हातांत तरवार घेऊन आपले शूर व करारी लोक घेऊन लढण्यास निघाला. प्रथम कांहीं वेळपर्यंत फरेंच सैन्याचा पाय पुढें पडेना; परंतु एवढ्या सैन्यापुढें आंतील लोकांचा निभाव कितीसा लागणार ! शेवटीं आतां मागें फिरल्याशिवाय दुसरी तोडच नाहीं असें झाल्यावर, त्यानें रोमच्या अधिकाऱ्यांस निरोप पाठवून यापुढें लढणें अशक्य आहे असें कळविलें. मॅझिनीप्रभृति अध्यक्षांनीं सभा बोलाविली. रक्तानें माखून गेलेला, बंदुकीच्या गोळ्या आणि तरवारीचे घाव यांनीं अंगावरील कपड्यांच्या चिंध्या झालेल्या, अशा स्थितींत ग्यारीबाल्डी सभेपुढें येऊन हजर झाला. यापुढें लढण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं, असें त्यानें त्यांस फिरून सांगितलें, व त्याप्रमाणें लढाई बंद करावी असा हुकूम सुटला.

पुढें दोन तीन दिवस तह जमविण्यांत गेले. आतां रोम सोडून जावें लागणार या विचारानें ग्यारीबाल्डीस फार दुःख झालें. परंतु या शहरांत राहण्यांत खास धोका आहे असें झालें तेव्हां त्यानें आपले सर्व शिपाई सेंटपिटर्सच्या देवळांत गोळा केले व त्यांस उद्देशून तो म्हणाला : " माझ्या शूर शिपायांनो ! तुम्हांस देण्यास मजजवळ कांहींच उरलें नाहीं. एवढेंच नव्हे, तर मजबरोबर जो कोणी येईल त्यास यापुढें निवाऱ्याची झोपडीसुद्धां मिळणार नाहीं. तहान, भूक, ऊन, वारा हींहि सोसावीं लागतील. अन्नावांचून मुठींत जीव घेऊन लांबलांबच्या मजलाहि माराव्या लागतील, अशी स्थिति आहे. इतक्यांतूनहि कोणास मजबरोबर यावयाचें असल्यास खुशाल चलावें. " हें भाषण संपतांच ४,००० लोक त्याचेबरोबर जाण्यास तयार झाले व पुढें एक क्षणाचाहि विलंब न लावतां रोम सोडून टस्कनीच्या पहाडाच्या आश्रयाला जावयाचें असा बेत करून ही शूर शिपायांची टोळी ट्रिव्होलीच्या रस्त्यास जाऊन मिळाली. ग्यारीबाल्डी शहरांतून निघून गेला,

ही बातमी कळतांच त्याच दिवशीं संध्याकाळीं चार वाजतां पोपचें निशाण रोमच्या किल्ल्यावर पुन्हा फडकूं लागलें, व फरेंच जनरल ओडीनॉट आपलें सैन्य घेऊन रोममध्यें शिरला.

भाग ९ वा

दुर्दैवाचा कळस

संपद्संपदं विपद् विपदमनुबध्नाति

--कादंबरी

ग्यारीबाल्डीनें रोम सोडल्यापासून पुढें त्याजवर इतके बिकट व चमत्कारिक प्रसंग आले कीं, त्यांची एक चांगली कादंबरीच बनेल. निघतांना ग्यारीबाल्डीनें आपल्याबरोबरचे सैन्यास अगदीं अवश्य ते पैसे सरकारी खजिन्यांतून घेतले. परंतु त्यांतली आपल्या स्वतःच्या उपयोगाकरितां त्यानें एक पैहि खर्चिली नाहीं. स्वतःच्या खर्चाकरितां त्यानें आपलें घड्याळ विकलें ! वाट चालू लागल्यावर त्यास प्रथम अडचण आली ती अशी कीं, त्याचे बरोबरीचे लोक त्यास हळुहळू सोडून जाऊं लागले. शिवाय आपणांस ठिकठिकाणचे लोक येऊन मिळतील व आपणांस गांवोगांवचे लोक आनंदानें मदत करतील अशी जी त्यास आशा होती तीहि व्यर्थ आहे असें त्यास कळून येऊं लागलें. चोहोंकडे ऑस्ट्रियन सैन्य पसरलें असल्यामुळें त्यांची गांठ पडण्याची भीतिहि उत्पन्न होऊं लागली. रात्रीं उठून मजला माराव्या व दिवसां कोठें तरी सुरक्षित ठिकाण पाहून उतरावें, असा क्रम ग्यारीबाल्डीनें चालविला. अनोळखी मुलुखांतून हिंडावयाचें व वाटाड्या पाहावा तों मुळींच मिळेना ! अशा बिकट अडचणींतून ग्यारीबाल्डीनें सॅन मेरिनो येथपर्यंत मजल मारली. येथें मात्र त्यास आशा उत्पन्न होण्यासारखें लोकांकडून आश्वासन मिळालें.

ग्यारीबाल्डी आला असें कळतांच तेथील छोटेखानी लोकसत्ताक राज्यानें त्याचें स्वागत करण्याकरितां आपले कांहीं अधिकारी त्यास सामोरे पाठविले. परंतु येथेंहि ऑस्ट्रियाचें सैन्य त्याच्या मागोमाग येऊन ठेपलेंच ! त्याबरोबर ग्यारीबाल्डीचे लोकांची किंचित् धांदल झाली व बरेच लोक शत्रु दिसण्यापूर्वीच पळूं लागले. या वेळीं खुद्द त्यानें आणि स्वतः ॲनिटा हिनें त्या पळपुट्या

शिपायांची निर्भर्त्सना करून त्यांस उत्तेजन आणण्याचा प्रयत्न केला; परंतु त्याचीहि त्यांस शरम वाटली नाहीं. सॅन मेरिनो येथील अधिकाऱ्यांनीं ऑस्ट्रियाचें सैन्य जवळ येऊन ठेपलें असतांहि मोठ्या उदारपणानें व धैर्यानें ग्यारीबाल्डीचे उरलेल्या लोकांस कांहीं शिधासामग्री दिली, आणि पुढील मुक्कामीं पोंचतें करण्याचें त्यांस आश्वासन देऊन ग्यारीबाल्डीस व त्याचे बायकोस जवळच्या एका देवळांत राहण्याची सोय करून दिली. परंतु आतां पुढें निभाव लागणें कठिण असें पाहून ग्यारीबाल्डीनें उरलेल्या लोकांस येथूनच रजा द्यावी व आपण कोठें तरी निघून जावें, असा विचार केला. दुसरे दिवशीं देवळाचे पायऱ्यांवर उभा राहून आपल्या सैन्यास उद्देशून तो म्हणाला : " मजबरोबर येण्याचें तुम्हीं मला जें वचन दिलें होतें त्यामधून मी आज तुम्हांला मुक्त करतों. तुम्ही आतां आपल्या घरीं किंवा वाटेल तिकडे जा. परंतु एवढें मात्र नेहमीं लक्षांत ठेवा कीं, इटली परकीयांच्या दास्यांत दीन होऊन राहिलेला पाहण्यापेक्षां मरण वरें." हे वीरश्रीचे शब्द बोलून त्यानें त्यांस रजा दिली.

इकडे सॅन मेरिनोचे सरकारमार्फत ग्यारीबाल्डीनें आपल्या स्वाधीन व्हावें अशाविषयीं ऑस्ट्रियन सरदारानें बोलणें चालविलें. प्रथम त्याचें म्हणणें ग्यारीबाल्डीनें हत्यार खालीं ठेवून आपणास शरण यावें असें होतें. परंतु या अटीचा ग्यारीबाल्डीनें धिक्कारपूर्वक निषेध केला. तेव्हां ग्यारीबाल्डीनें निदान इटलींत तरी राहूं नये, अमेरिकेस निघून जावें, असें पुन्हा बोलणें सुरू झालें. तेव्हां ग्यारीबाल्डीनें आपणच कोठें तरी गुप्तपणें निघून जाऊन सॅन मेरिनो येथील सरकारास विवंचनेंतून सोडवावें असा निश्चय केला, व त्याप्रमाणें मध्यरात्रीचे सुमारास कांहीं निवडक लोक बरोबर घेऊन तो निघाला.

ॲनिटाहि अर्थात् त्याचेबरोबर होती. तिची प्रसूतीची वेळ जवळजवळ येऊन ठेपली होती व ती बरीच आजारी होती. म्हणून " सॅन मेरिनो येथेंच तूं रहा, येथील लोक चांगले ममताळु आहेत, ते तुला चांगली मदत करतील " असें त्यानें तिला परोपरीनें सांगून पाहिलें. परंतु त्या शूर, करारी, व उदार स्त्रीस या सूचनेचा अतिशय राग आला, व " मजवर तुमची प्रीतीच नाहीं, मी तुम्हांला जवळ नको, मला टाकून द्यावयाचा तुमचा विचार आहे म्हणून तुम्ही हें सर्व मायाजाळ पसरतां आहां असें वाटतें " असें निष्ठुरतेचें उत्तर तिनें ग्यारीबाल्डीस दिलें. तेव्हां अर्थातच निरुत्तर होऊन तिला बरोबर घेणें त्यास

भाग पडलें. परंतु सर्व लष्करांत ही एकच स्त्री होती. याकरितां तिचें वेषांतर करणें अवश्य होतें. म्हणून पहिल्याच मुक्कामावर ग्यारीबाल्डीनें एका स्त्री-कडून ॲनिटाचे सर्व केंस कातरले, तिला पुरुषाचे कपडे अंगांत घालावयास दिले, व बसावयास एक घोडा दिला. याप्रमाणें ॲनिटा ही घोडेस्वार बनून आपल्या नवऱ्याबरोबर प्रवास करण्यास सिद्ध झाली.

यापुढें ग्यारीबाल्डीबरोबर सारे २०० लोक उरले. त्यांस घेऊन तो ॲड्रिॲटिक समुद्राचे किनाऱ्यावरील कोणत्या तरी एका बंदरांत जाण्याच्या उद्देशानें निघाला. वाटेंत गॅलोपिनी या नांवाचा एक स्नेही त्यास भेटला व त्याचे-बरोबर सेझेंटीको या गांवचे बंदरास ग्यारीबाल्डी शेवटीं एकदांचा जाऊन पोंचला. पण तेथें पुरेशा होडया मिळेनात. याच सुमारास समुद्र फार खवळला होता, व पाण्यांत होडी घालावयास कोणी खलाशी धजेनात. ग्यारीबाल्डी समुद्र-पर्यटनाचे कामांत पुरा निष्णात होता व प्रसंग बिकट असल्यामुळें त्याचे अंगीं दुप्पट धैर्य आलें. रात्रींची वेळ होती व वारा सुटला होता; परंतु ऑस्ट्रियन लोक येऊन पोंचतील ही भीति क्षणोक्षणीं वाटत असल्यामुळें ग्यारीबाल्डीनें जलदी करून १०।१२ कोळयांच्या होडया पाण्यांत लोटून त्यांवर आपले लोक चढविले, व उजाडतां उजाडतां ते बंदरांतून एकदांचे बाहेर निघण्यास व ऑस्ट्रियन सैन्य गांवांत शिरण्यास एकच गांठ पडली. ग्यारीबाल्डीनें जर जलदी करून आपले लोक होडयांवर चढविले नसते तर दुसरे दिवशीं सकाळीं ते आयतेच शत्रूच्या हातांत लागते. ग्यारीबाल्डी बंदर सोडून निघण्याचे सुमारास वारा किंचित् अनुकूल झाला होता. ग्यारीबाल्डीनें त्याचा फायदा घेऊन व्हेनिसकडे आपल्या होडया चालविल्या. या धामधुमीच्या श्रमानें ॲनिटाचा आजार फारच वाढला. होडयांवर औषध वगैरे कांहीं नव्हतें. फार काय पण गोडें पाणीहि पुरेसें घेतलेलें नव्हतें. ॲनिटास तापाच्या आगीमुळें अतिशय तहान लागून ती एकसारखी पाणी पाणी करूं लागली. ग्यारीबाल्डीस होडया तयार करण्याचे कामीं साऱ्या रात्रभर श्रम पडल्यामुळें त्यालाहि फार तहान लागली होती, परंतु पाणी म्हणून मिळेना. ते दिवशीं पौर्णिमेचें चांदणें पडलें होतें, व रात्र स्वच्छ होती, यामुळें ग्यारीबाल्डीस किंचित् बरें वाटूं लागलें होतें. परंतु हें चांदणेंच या वेळीं ग्यारीबाल्डीस अनहिताचें झालें. कारण या बाजूस समुद्रांत ऑस्ट्रियाचीं लढाऊ गलबतें हिंडत होतीं व त्यांस ग्यारीबाल्डीच्या होडया चांदण्यानें स्वच्छ दिसूं लागल्या. तेव्हां हीं गलबतें

व किनारा यांजमधून सरळ व जलद गेल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं असें दिसून आलें. परंतु होडच्या लहान व अवजारें थोडीं, यामुळें तें साधेना. शेवटीं दिवस उगवण्याचे सुमारास कांहीं होडच्या शत्रूचे हातीं लागल्या व ज्या कांहीं थोडच्या उरल्या त्यांना किनारा गांठणें भाग पडलें. इकडे किनाऱ्यावर उतरावें तर गलबतावरून लोक गोळ्या मारीत होते. अशा विकट प्रसंगीं ग्यारीबाल्डीची होडी व इतर तीन होडच्या एकदांच्या किनाऱ्यास लागल्या.

अशा रीतीनें ग्यारीबाल्डी हा शत्रूचे हातांतून निसटला. परंतु तो आनंद नाहींसा करण्याइतकें दुःख दैवानें त्याजपुढें मांडून ठेविलें होतें. कारण ॲनिटाची प्रकृति आतां अगदीं अत्यवस्थ झाली होती. तिला कशी तरी कवटाळून धरून ग्यारीबाल्डी हा किनाऱ्यावर तर एकदांचा उतरलाच, परंतु तेथें थांबण्याची बिलकुल सोय नव्हती. कारण शत्रूच्या होडच्या मागोमाग येण्याची भीति होती, म्हणून त्यानें बरोबरचे लोकांस वाट फुटेल तिकडे जाण्यास सांगितलें. किनारा सोडून आंत जावें तर तेथेंहि शत्रु हातांत तिलांजली घेऊन उभे होते. त्यांनीं ग्यारीबाल्डीच्या बरोबरीचे कांहीं लोकांस तर गोळ्या घालून ठार मारलेंच. त्यामध्यें ग्यारीबाल्डीच्या जिवाला जीव देणारे असे कांहीं दोस्त होते. त्यांचें वर्तमान ऐकून त्यास अतिशय शोक झाला. इकडे खुद्द ग्यारीबाल्डी हा मात्र ॲनिटासह मोठ्या शर्थीनें वांचला. किनारा सोडल्यावर जवळच मक्याचें एक दाट शेत होतें. तेथें ग्यारीबाल्डी ॲनिटास घेऊन गेला. परंतु तिचे प्राण यापूर्वींच कंठांत येऊन राहिले होते व या निवाऱ्याचे जागीं येतांच ॲनिटा हिनें प्राण सोडला. मरतांना "मुलांची नीट काळजी घ्या" एवढेच शब्द तिनें ग्यारीबाल्डीस सांगितले. अशा विकट प्रसंगांत आपण सांपडूं व परक्या ठिकाणीं—अगदीं रानांत—मदत करण्यास जवळ कोणी मित्र नाहीं, दवा नाहीं, पाणी नाहीं, अन्न नाहीं, वस्त्र नाहीं, चोहोंकडून शत्रूचा वेढा पडला आहे, व त्यांचे हातीं आपण सांपडून तोफेचे तोंडीं जातों कीं काय याची क्षणोक्षणीं मनांत धास्ती वाटत आहे, अशा स्थितींत आपली प्रिय पत्नी मरण पावणार हें पाहून ग्यारीबाल्डीला काय वाटलें असेल याची कल्पनाच केली पाहिजे ! परंतु दुर्दैव हात धुऊन पाठीस लागलें म्हणजे कधीं कोणास कल्पनाहि करतां येणार नाहीं असे अद्भुत अनुभव, तें जगांत मनुष्यमात्रास दाखवितें. ग्यारीबाल्डीनें आपल्या जन्मांत अनेक दुःखें भोगिलीं, परंतु या पत्नीवियोग दुःखाइतका दुसऱ्या कोणत्याहि दुःखापासून त्यास शोक

झाला नाहीं. परंतु करतो काय. जो ईश्वर पृथ्वीवर दुःखें पाठवितो, तोच तीं सोसण्यास लागणारें सामर्थ्यहि मनुष्यास देतो. आधींच वनवास, तशांत प्रिय पत्नीचा मृत्यु व तिजबरोबरच अकालीं प्रसूत झालेल्या बालकाचा मृत्यु; पाठीस शत्रु लागलेले, कोणी जिव्हाळ्याचा स्नेही जवळ नाहीं, अशा संकटांत ग्यारीबाल्डी सांपडला असतांहि त्यांतून निभावून जाण्यास ईश्वरानें त्याचे अंगीं बुद्धि व धैर्य दिलें होतें व तेंच या वेळीं शोकाहूनहि प्रभावी झालें. आपण आरंभिलेलें देशकार्य अद्याप आपल्या हातून पूर्ण व्हावयाचें आहे, अशा प्रकारची हुरहूर व तें आपण पुढें मागें खास पूर्ण करणार अशा प्रकारची उमेद त्याचे मनांत नेहमीं वास करीत असल्यामुळें ग्यारीबाल्डी इतक्याहि संकटांतून निभावून जाण्यास समर्थ झाला. मृतपत्नीच्या गळां पडून मन मोकळें करून रडण्यासहि त्याला त्या वेळीं अवकाश नव्हता. कारण ऑस्ट्रियन शिपाई शिकारी कुत्र्याप्रमाणें त्याचे पाठीवर होते. यामुळें त्यानें आपल्या पत्नीचें प्रेत कसें तरी गडबडीनें एकदांचें पुरलें. व पुढें अनुकूल वेळ आल्यास तेथून तिच्या अस्थी काढून नेऊं असा विचार करून तो पुढें चालता झाला.

ग्यारीबाल्डी जातांच ऑस्ट्रियन शिपाई लोक त्या गांवीं येऊन ठेपलेच. ग्यारीबाल्डीस तेथें आसरा मिळाला होता असें कळतांच त्यांनीं लोकांवर जुलूम चालविला. ज्या परोपकारी शेतकऱ्यानें ग्यारीबाल्डीस मदत केली होती त्याला आपल्या सद्‌गुणाचें प्रायश्चित्त प्राण खर्चून घ्यावें लागलें. तो सांपडतांच त्या नीच शिपायांनीं त्याला घराचे आढ्यास टांगून प्रथम फांशीं दिलें व नंतर खालीं ओढून त्यांनीं त्याचे तुकडे तुकडे केले. इकडे ग्यारीबाल्डी हा तेथून निघाला तो सार्डिनियास जावें या हेतूनें अरण्यांत शिरला. तो सुमारें पस्तीस दिवसपर्यंत वेष पालटून पर्वताच्या दऱ्याखोऱ्यांतून व गुहांतून लपत छपत हिंडत होता. मधून मधून त्यास कोणी एकादा दयाळु व देशाभिमानी मनुष्य भेटे, तो त्यास खाण्यापिण्यास देई. परंतु कित्येक वेळां दिवसाचे दिवस अन्नाविणें त्यास काढावे लागत.

ग्यारीबाल्डीची खुद्द स्वतःची अशी स्थिति होती, तथापि त्याचें नांव मात्र सर्व देशभर अगदीं कान्याकोपऱ्यांतूनहि दुमदुमत होतें. सर्व इटलीभर ऑस्ट्रियाचे शिपाई फिरत होते, व ग्यारीबाल्डीस पकडण्याकरितां बक्षिसेंहि लावलीं होतीं. परंतु द्रव्यलोभानें त्यास कोणी पकडून देईल अशी मुळींच भीति

नव्हती. उलट जेथें जेथें त्याचें नांव कळे तेथें तेथें लोक त्याला सुरक्षितपणें एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणीं पोंचवून देत. अशा प्रकारें बऱ्या वाईट तऱ्हेनें सुमारें महिना दीड महिना प्रवासांत काढून ग्यारीबाल्डी पोर्टो व्हिनेरी या बंदरीं पोंचला. तेव्हां त्याजबरोबर फक्त त्याचा एकच स्नेही होता. तेथून चियाव्हेरी येथें तो गेला. ती सायंकाळची वेळ होती. तथापि त्याला लोकांनीं ओळखिलें. तो आला अशी वातमी कळतांच त्याला पाहण्याकरितां लोकांची एकच गर्दी जमली. परंतु तेथील अधिकाऱ्यांस तें पसंत नसल्यानें त्यांनीं ग्यारीबाल्डीस विनंति करून असें सांगितलें कीं, तुमच्यामुळें लोकांनीं अशी गडबड करावी हें चांगलें नाहीं. याकरितां आम्ही पिड्मॉंट येथें तुम्ही आल्याची हकीकत कळवून पुढें काय व्यवस्था करावयाची याबद्दल हुकूम आणवितों; तोंपर्यंत तुम्हांस येथें आमचे नजरेखालीं राहिलें पाहिजे व नंतर हुकूम येईल त्याप्रमाणें वागलें पाहिजे. ग्यारीबाल्डीनें हें तक्रार न करतां निमूटपणें ऐकून घेतलें. आपल्यामुळें गडबड व्हावी हें त्यास मुळींच पसंत नव्हतें.

पण ग्यारीबाल्डीस तेथें फार दिवस राहावें लागलेंच नाहीं. कारण पिड्मॉंटहून लवकरच हुकूम येऊन ग्यारीबाल्डीस सरकारी अधिकाऱ्यांचे संरक्षणाखालीं जिनोआ येथें जाण्याची सूचना झाली, त्याप्रमाणें तो जिनोआ येथें निघून गेला. तेथेंहि त्याचेभोंवतीं लोकांची अत्यंत गर्दी झाली व सगळें गांव त्याजविषयींच्या विचारानें अगदीं हलून गेलें. कोणी त्यास भेटण्यास, तर कोणीं त्याचा सन्मान करून आदरबुद्धि व्यक्त करण्यास जात. परंतु मजकरितां गलबला होऊं नये, हल्लींची वेळ वाईट आहे व आपण जरी मला बहुमान देतां तरी त्यापासून या वेळीं माझें हित न होतां अनहित होण्याचा संभव आहे,' अशा गोष्टी सांगून युक्ति-प्रयुक्तीनें तो लोकांची गर्दी मोडीत असे.

जिनोआ येथें कांहीं दिवस घालविल्यावर त्याला नाईस शहरास जाऊन येण्याची परवानगी मिळाली. पुष्कळ दिवसांत त्याची व त्याच्या आईची व मुलांची भेट झाली नव्हती. यांमुळें त्यांना भेटण्याची त्यास फार उत्कंठा लागली होती. म्हणून तो जलदीनें नाईस येथें गेला. परंतु तेथें त्यास फार दिवस राहतां आलें नाहीं; लवकरच परत यावें लागलें. परत आल्यावर त्याला पिड्मॉंटचे राजानें दिलेली हद्दपारीची शिक्षा फर्माविण्यांत आली!

ग्यारीबाल्डीनें ही शिक्षा निमूटपणें मान्य केली व तो इटली सोडून देशांतराला निघाला. परमुलुखांत निर्वाहाचें कांहीं तरी साधन पाहिजे

याकरितां त्यानें प्रथम कांहीं दिवस नोकरी धरली व नंतर निरनिराळ्या बंदरांवर अडत्याचें काम तो करूं लागला. हें पाहून कित्येक सद्गृहस्थांनीं त्यास लहान मोठ्या रकमा देऊं केल्या व त्या स्वीकारण्याची विनंतीहि केली. परंतु त्यानें त्या सर्व नाकारल्या. इकडे व्यापारास तेजी नसल्यामुळें त्याचा अडतेगिरीचा धंदाहि नीटसा चालेना. तेव्हां पुन्हा एकवार अमेरिकेंत जाऊन आपल्या नशिबाची परीक्षा पाहावी असा ग्यारीबाल्डीनें निश्चय केला.

त्याप्रमाणें तो लवकर उत्तर अमेरिकेंतील न्यूयॉर्क शहरीं गेला व तेथें त्यानें मेणबत्त्यांचा कारखाना काढला. शहराच्या कोपऱ्यांतील एका रस्त्यावर एक लहानसें दुकान घालून त्या ठिकाणीं मेणानें हात घाण झाले आहेत अशा स्थितींत तो दिवसाचा दिवस घालवीत असे. कर्मधर्मसंयोगानें ज्या वेळीं ग्यारीबाल्डी हा तिथें मेणबत्त्यांचें दुकान घालून बसला होता, त्याच वेळीं त्याच शहरांत त्याच्याचसारखे निरनिराळ्या देशांतून हद्दपार झालेले मोठमोठे लोक हलक्या प्रतीचे धंदे पोटाकरितां करून राहिलेले होते. ग्यारीबाल्डीच्या दुकानाजवळच जनरल प्रॉवेझाना हा राहात असे. हा पूर्वी स्वदेशीं प्रधानमंडळांत असून युद्ध व लष्कर यांसंबंधींचा सर्व कारभार त्याजकडे सोंपविलेला होता. परंतु हल्लीं हद्दपार झाल्यानें पोट भरावयास कांहीं तरी साधन पाहिजे म्हणून तो तंबाकूच्या विड्या करून रस्त्यांतून विकीत असे. जर्मनीच्या पार्लमेंटांतील एक सभासद हद्दपार होऊन अमेरिकेस गेला होता; त्यानें आपलें व बायकापोरांचें पोट भरण्याकरितां हजामाचा धंदा पत्करला होता. फरान्समधून हद्दपार होऊन आलेला एक पार्लमेंटचा सभासद गल्लोगल्लीं जाऊन भाजी विकत असे. लेड्र रॉलिन यानें बंदरावर हमालीचा धंदा पत्करला होता. लुई ब्लॉक हा नृत्य शिकवून पोट भरी. फेलिक्स पायट हा एका नाटकगृहांत पडदे ओढण्याचें काम करी व लामारटाइन हा तर निव्वळ भीक मागून आपला चरितार्थ चालवीत असे.

तात्पर्य, ज्यास महात्म्यांचा आपत्काल पाहावयाचा असेल त्यास तो येथें मूर्तिमंत एके ठिकाणीं पाहावयास सांपडला असता. पोट हें कोणासहि सुटलेलें नाहीं; तरी पण पोट भरण्याकरितां कोणताहि धंदा प्रामाणिकपणें केला असतां त्यांत कमीपणा मानण्याचें कारण नाहीं. वरील उदाहरणांतील धंदे हलके होते, तरी त्यांनीं त्या माणसांस कमीपणा आला नाहीं. उलट त्या महात्म्यांचे समागमामुळें त्या धंद्यांसच महत्त्व आलें. स्वदेशभक्तीसारख्या

थोर सद्‌गुणांनीं किंवा एकाद्या महत्कार्याचे विचारांनीं ज्या मनुष्याचें मन भरून गेलेलें असतें त्याला आत्मविस्मृति इतकी पडते कीं, आपला स्वतःचा मानापमान, स्वतःचें हितानहित, फार काय पण स्वतःचें पोट याचेंहि भान राहात नाहीं. कसेहि बिकट प्रसंग आले तरी त्यांतूनहि आपलें कर्तव्य त्यांस नेहमीं दिसत असतें.

भाग १० वा

वीराचा वानप्रस्थाश्रम

तरुच्छाया तोयं यदपि तपसांयोग्यमशनं ।
फलं वा मूलं वा तदपि न पराधीनमिह वः ॥

—उत्तररामचरित्

पोटासाठीं मेणवत्त्यांचा धंदा आपणांस करावा लागला याबद्दल ग्यारीबाल्डीस कधींहि वाईट वाटलें नाहीं. हात मेणानें घाण झाले आहेत अशा स्थितींत त्यास कोणी भेटावयास आलें असतां तसाच तो त्याची भेट घेई व उलट आपल्या घाण हाताचें तो आपण होऊनच कौतुक करी. परंतु हा त्याचा धंदा नीट चालेना. शिवाय शहरांतील हलकट लोकांपासून त्याला उपद्रव होऊं लागला. तेव्हां त्यानें न्यूयॉर्क सोडण्याचा निश्चय केला. त्याप्रमाणें तो दक्षिण अमेरिकेंतील लिमा या शहरीं राहण्यास गेला. या शहरांत त्या वेळीं बरेच इटालियन लोक राहात होते. ग्यारीबाल्डीच्या पूर्वीच्या पराक्रमामुळें सर्व दक्षिण अमेरिकेमध्यें इटालियन लोकांचा चांगलाच वचक बसला असून त्यांस मान्यताहि आली होती. शिवाय लिमा येथें तर बहुतेक व्यापाराचीं सूत्रें यांच्याच हातीं आलीं होतीं. या लोकांस ग्यारीबाल्डी येणार अशी वातमी कळतांच त्यांनीं एक सभा भरवून त्यास स्वागतपूर्वक मानपत्र देण्याचें ठरविलें, व त्याप्रमाणें तो येतांच त्यांनीं त्याचा बहुमान केला. लिमा येथें ग्यारीबाल्डीनें दोन वर्षें घालविलीं. परंतु स्वदेशापासून दूर असल्यामुळें त्याच्या मनास असमाधान वाटे. यास्तव संधि सांपडतांच १८५४ सालीं तो फिरून युरोपास परत गेला.

परंतु त्याची हद्दपारीची शिक्षा अद्यापि संपली नव्हती म्हणून त्यास इटली-मध्यें प्रवेश करतां येईना. यामुळें नाईस व मार्सेलिस या बंदरांचे दरम्यान तो दर्यावर्दीपणाचें काम करूं लागला. या धंद्यांत ग्यारीबाल्डीजवळ दोन पैसे शिल्लक पडले. त्याचें एक शेत खरेदी करावें असें आतां त्याच्या मनांत आलें. आजपर्यंतचे दिवस दगदग करण्यांत घालविले तेव्हां आतां निवांतपणें चार दिवस घालवावयाचें मनांत आलें तर सत्तेची टीचभर जमीन असावी या हेतूनें कॅप्रेरा नांवाच्या एका लहानशा बेटाचा निम्मा भाग त्यानें खरेदी घेतला.

कॅप्रेरा हें बेट सार्डिनिया नामक बेटाजवळ आहे. याची लांबी सारी पांच मैल असून एकंदर विस्तारहि लहानच म्हणजे सुमारें १५ मैल आहे. या बेटावर वस्ती मुळींच नव्हती म्हटलें तरी चालेल. ग्यारीबाल्डीचे पूर्वी सुमारें १५० वर्षें, या बेटांत कार्सिका येथील एक पुंड दरोडेखोर राहात असे. त्यानें त्या वेळीं निवाऱ्याचे व गुप्त अशा स्थळीं बांधलेली झोंपडी ग्यारी-बाल्डीचे वेळींहि तशीच उभी होती. याशिवाय दुसरें तिसरें मनुष्याचें वसतिस्थान मुळींच नव्हतें. पोप हा ग्यारीबाल्डीला पुंड, दरोडेखोर असेंच म्हणत असे. तेव्हां दरोडेखोराचें गुहेंत दरोडेखोर घर करून राहिला हें योग्यच झालें असें तो थट्टेनें म्हणे.

परंतु पूर्वींच्या दरोडेखोरास कॅप्रेरा हें बेट ज्या कारणांनीं प्रिय झालें होतें, त्यांहून भिन्न कारणांकरितां ग्यारीबाल्डीनें हेंच ठिकाण पसंत केलें होतें. त्याला लपून छपून राहावयाचें नव्हतें. तरी पण एकांतवास हा त्याला फार प्रिय असे व तें एकांतवासाचें सुख या निर्जन अशा बेटापेक्षां इतर ठिकाणीं अधिक कसें मिळणार ? सृष्टिसौंदर्याचे दृष्टीनें पाहिलें असतां कॅप्रेरा हें बेट फारच मनोवेधक होतें. लागवडीस जमीनहि तेथें मुबलक होती. शिवाय कारण पडलें असतां शत्रूविरुद्ध लढविण्यास हें बेट सोयीचें होतें. चोहों बाजूंनीं समुद्र व आजूबाजूंच्या किनाऱ्यांवर डोंगरांची निसर्गसिद्ध अशी तटबंदी असल्यामुळें कित्येक दिवसपर्यंत शत्रूशीं टक्कर देऊन राहण्यासारखी सोय होती. इंग्लिश आरमारावरील प्रसिद्ध सरदार नेल्सन, त्याचप्रमाणें नेपोलियन बोनापार्ट, यांचा डोळा या कॅप्रेरा बेटावर होता असें म्हणतात. परंतु कर्मधर्मसंयोगानें तें फरान्स किंवा इंग्लंड यांच्या ताब्यांत जावयाचें राहिलें आणि ग्यारीबाल्डी यास तें विकत घेतां आलें.

निम्मे बेट ताब्यांत आल्याबरोबर ग्यारीबाल्डीनें तेथें जाऊन वस्ती केली.

याला जात्याच साधेपणा आवडत असे. त्यांतून त्या ठिकाणीं इतर कोणाचा संपर्क नव्हता. त्यामुळें ग्यारीबाल्डीस आपली साधेभोळेपणानें राहण्याची हौस तेथें पूर्ण करून घेतां आली. प्रथमतः त्यानें शेतांतल्या मांगरासारखें एक लहानसें घर बांधिलें. तें एकमजली असून त्यास आंतून बाहेरून सफेती दिलेली होती. घराच्या आसपासचें रान तोडून त्यानें कांहीं जागा लागवडीकरितां तयार करण्याचे हेतूनें दूरदूर जाऊन तेथील मऊ माती आणून घातली. कांटेरी कुंपणें घालून त्यांमधून सुवासिक अशा झाडवेलीहि त्यानें लाविल्या. चोहोंकडे दगडाचे गडगे रचून बांध घातले. ठिकठिकाणीं पाणी सांठविण्याकरितां डबकीं केलीं. त्यांतील पाण्याच्या योगानें निरनिराळ्या प्रकारचा भाजीपाला, फुलझाडें, द्राक्षाच्या वेली, ऊंस वगैरे प्रकारची बागाइत थोडक्याच काळांत त्यानें उत्पन्न केली. स्वकष्टानें पिकविलेला भाजीपाला व फळफळावळ आपल्या हातानें तोडून व त्यांचे हरतऱ्हेचे पदार्थ आपल्या हातानें बनवून सेवन करण्यांत जी एक अप्रतिम गोडी असते, तिची रुचि ग्यारीबाल्डीस पूर्णपणें होती. ग्यारीबाल्डीचे तवेल्यांत बसावयाचे कांहीं कांहीं चांगले घोडे होते व त्याचप्रमाणें कांहीं खेंचरेंहि होतीं. या खेंचरास त्यानें मोठमोठ्या लोकांचीं नांवें ठेविलीं होतीं. पोप पिओनोनो, लुइ नेपोलियन वगैरे ज्या लोकांचा तो तिटकारा करी, अशांची बरींच नांवें त्यांत होतीं ! गोठ्यांत गायी व मेंढ्याहि बऱ्याच होत्या, त्यामुळें दूधदुभत्याची चंगळ व रेलचेल असे.

अशा या सुखनिवासांतील गृहकृत्यांचें काम ग्यारीबाल्डीची एक दूरची बहीण व त्याची आवडती मुलगी थेरेसिटा यांजकडे सोंपविलेलें असे. ग्यारीबाल्डीची प्रिय पत्नी ॲनिटा ही जर या वेळीं जिवंत असती तर त्याला या जीवितक्रमाचें सुख शतपट अधिक वाटलें असतें; परंतु त्याच्या व तिच्या दुर्दैवानें ती मृत झाली होती. तथापि तिचें उत्तम स्मारक म्हणून तिच्या कुरळ्या केंसांची एक बट, शिसवी लांकडाच्या एका डबींत घालून ती त्यानें आपल्या निजण्याबसण्याच्या खोलींत समोरच लोंबत ठेविली होती. याशिवाय गृहशोभेचें सामान म्हटलें म्हणजे, त्याच्या आईची एक तसबीर, इतर दहापांच चित्रें, व एक मौल्यवान् तरवार एवढेंच काय तें होतें. तसेंच दुसऱ्या एका खोलींत ग्यारीबाल्डीचीं कांहीं आवडतीं कवितांचीं व युद्धशास्त्रासंबंधींचीं पुस्तकें, त्यानें मिळविलेलीं जयचिन्हें--निशाणें--वगैरे वस्तु होत्या. क्रमाक्रमानें लोकहि

त्याला मौल्यवान् वस्तु नजर करूं लागले. यामुळें खुर्च्या, मेजें, शेतकीचीं औतें, हत्यारें वगैरे सामानांचा त्याच्यापाशीं हळुहळू संग्रह होत चालला. घरीं कायमचीं माणसें म्हटलीं म्हणजे, ग्यारीबाल्डी, त्याची मुलगी, त्याची बहीण, व चाकर-नोकर इतकीच काय तीं होतीं; परंतु त्याचे दोघे मुलगे इटलींत असत ते त्यास भेटण्यास वरचेवर येत, व आले म्हणजे बरेच दिवस राहात. शिवाय युरोपांतील सर्व राष्ट्रांतील लहान मोठें लोकहि ग्यारीबाल्डीचे घरचा साधा पाहुणचार घेऊन जात. खुद्द इटलींतील मुत्सद्दी व कामगार लोक तर नेहमीं येत. ग्यारीबाल्डीचें कुटुंब मोठें नियमितपणानें वागे. सूर्योदयाचे पूर्वीं उठून सर्व जण आपापल्या कामास लागत. सकाळचा उपाहार झाल्यानंतर कोठें रस्ते, शेत किंवा बाग यांसंबंधीं काय काम निघेल तें सर्व मिळून करीत. दोन प्रहरचें जेवण झाल्यानंतर विश्रांतीचे वेळीं ग्यारीबाल्डी हा निरनिराळ्या युद्धप्रसंगांच्या गोष्टी सांगे व थेरेसिटा, स्वदेशाभिमानानें पूर्णपणें भरलेलीं गाणीं किंवा पोवाडे म्हणे.

अशा रीतीनें ग्यारीबाल्डी हा एकांतवासांत होता तरी त्याचें जगावरील किंवा जगाचें त्याजवरील लक्ष मुळींच सुटलेलें नव्हतें. दर एक टपालानें त्याला दहावीस पत्रें हीं यावयाचींच. हीं पत्रें कोणी व कशाबद्दल पाठवावीं याचा सुमारच नव्हता. कोणी त्याच्या पराक्रमाचीं स्तुतिपर काव्यें करून त्याजकडे पाठवीत. कोणी त्यास फिरून लढाई सुरू करून पोप व उपाध्याय-वर्ग यांना जाळून पोळून किंवा कापून काढ अशी विनंति करीत. कित्येक स्त्रिया त्यास कांहीं तरी हातचा लेख लिहून मागत; कोणी त्यास त्याच्या पिकलेल्या केंसांची एकादी बट पाठवून देण्याबद्दल लिहीत. फार काय, पण कित्येक स्त्रिया त्याजवर आपलें प्रेम बसलें आहे अशा अर्थाचीं पत्रेंहि त्यास पाठवीत. एका फरेंच वेडचापिरानें तर त्याला एक यंत्र देऊं केलें होतें. तें यंत्र त्यानें स्वतः शोधून काढलेलें असून, त्याचे योगानें एका क्षणांत लाख, पन्नास हजार लोक मारतां येतील असें त्यानें प्रतिपादन केलें होतें. तात्पर्य, त्यास कोणीं काय लिहावें याचा सुमारच नव्हता. तथापि, या सर्व पत्रांस ग्यारीबाल्डी नम्र व सभ्यपणाचीं उत्तरें स्वतः लिहून पाठवी.

जवळच सार्डिनिया बेट होतें. तेथील लोकांमध्यें शिक्षण कमी होतें असें पाहून त्यानें लहान मुलांकरितां तेथें कांहीं शाळा काढल्या. ग्यारीबाल्डीच्या सूचनेस मान देऊन युरोपांतील पुष्कळ शहरीं या कार्याकरितां एजंट नेमून

वर्गणी मिळविण्याचें काम सुरू झालें. अशा रीतीनें ग्यारीबाल्डीचें काम बसल्या बसल्या चालू होतें. आळस हा त्याला शत्रूप्रमाणें वाटे. तो जो जो म्हणून उद्योग करी, त्या सर्वांत परोपकाराचें बीज नव्हतें असें कधींच झालें नाहीं. या एकांतवासांतहि हातून अर्धेमुर्धें राहिलेलें स्वदेशकार्य त्याच्या डोळ्यांपुढें सदासर्वदा उभें असे. इटलींत काय गडबड चालली असेल याविषयींची माहिती तो मोठ्या उत्सुकतेनें मिळवी. या एकांतवासाचे शीतळाईनें त्याच्या मनांतील त्वेषाग्नि मुळींच निवाला नसून, कालगतीनें व शांत विचारानें तो अधिकच वृद्धिंगत होत होता.

१८५४ सालीं तो कांहीं कामानिमित्त इंग्लंडास गेला. त्या वेळीं न्यूकॅसल येथील लोकांनीं त्याचें मोठ्या थाटानें स्वागत केलें व एक मानपत्र, एक दुर्बीण, एक तरवार, अशीं त्यास नजर केलीं. ग्यारीबाल्डीस इंग्रजी चांगलेसें बोलतां येत नसे, म्हणून त्यानें थोड्याच शब्दांनीं त्यांचे आभार मानले; व ते मानतांना असें बोलून दाखविलें कीं, "जी तरवार आज मला माझ्या उदार मित्रांकडून बक्षीस मिळाली आहे, ती माझ्या आवडत्या कार्यांत म्हणजे स्वदेशस्वातंत्र्य परत मिळण्याचे कामीं उपसण्याचा दिवस सुदैवानें कधीं येईल हें आजच मला सांगतां येत नाहीं; परंतु इटली हें पुढें मागें स्वतंत्र होणार यांत शंका नाहीं. माझ्या देशाच्या संकटसमयीं या उदार मनाच्या परदेशीयांनीं इटलीस जें साहाय्य केलें त्याबद्दल त्यांचे आभार इटलीनें मानण्याचा दिवस लवकरच खास उजाडेल."

वरील शब्द त्या वेळीं जितक्या कळकळीचे होते, तितकेच ते पुढें खरे ठरले. ग्यारीबाल्डीची तरवार इटलीकरितां नेहमीं सज्ज होती. परंतु ज्यांचे हातीं इटलींतील सर्व सैन्यावरील सत्ता व राज्यकारभाराचीं सूत्रें होतीं, त्यांनीं लढाईस प्रारंभ केल्याखेरीज या त्याच्या तरवारीचा उपयोग काय? परंतु ही संधि ग्यारीबाल्डीस लवकरच मिळाली. त्याची हकीकत पुढील भागांत येईल.

भाग ११ वा

मुत्सद्दीपणाचा विजय

एका केवलमेव साधनविधौ सेनाशतेभ्योधिका ।
नंदोन्मूलनदृष्टवीर्यमहिमा बुद्धिस्तुमागान्मम ।।

—मुद्राराक्षस

जगांतील व्यवहारांत नेहमीं असा अनुभव येतो कीं, कोणतेंहि महत्कृत्य साधण्यास दोन प्रकारचे लोक अवश्य असतात. एक कार्यसिद्धीची संधि आणून देणारे; व दुसरे ती संधि आली असतां ती साधून आपल्या कर्तृत्वानें कार्य सिद्धीस नेणारे. वास्तविक इटलीस स्वतंत्रता मिळण्याची जी पूर्वी एक महासंधि किंवा महापर्वणी आली होती ती आणून देण्यास ग्यारीबाल्डी व विशेषत: मॅझिनी या देशभक्तांचें उदाहरण व उपदेश हींच मूळ कारणीभूत झालीं असें म्हटलें पाहिजे. परंतु एकंदरीनें पाहतां त्यांजकडे केवळ परोक्ष कर्तृत्व येतें. अपरोक्ष किंवा प्रत्यक्ष कर्तृत्वाच्या यशाचे मालक निराळेंच होते. ते म्हणजे इटलीमध्यें राज्याधिकारारूढ व जे मुत्सद्दी होते ते होत. ग्यारीबाल्डी किंवा मॅझिनी यांस एकादें साधें बंड करवावयाचें झालें तरी, किती तरी मेहनत पडे; परंतु या सर्व बंडांचा मुख्य हेतु म्हणजे ऑस्ट्रियाशीं युद्ध, तें सुरू करणें म्हटलें म्हणजे या अधिकारसंपन्न मुत्सद्द्यांच्या एका शब्दाचें काम होतें. अशा प्रकारच्या मुत्सद्यांमध्यें त्या काळीं दोनच प्रमुख होते. एक खुद्द पिड्मॉंटचा राजा व्हिक्टर-ए-मॅन्युएल व त्याचाच मंत्री कौन्ट कॅव्हूर. ग्यारीबाल्डी व मॅझिनी यांशिवाय इटली स्वतंत्र करण्यास ज्या देशभक्तांनीं मदत केली त्यांपैकीं वर सांगितलेले दोघे मुत्सद्दी अग्रगण्य असून ते सत्ताधीश असल्यामुळें त्यांचे हातून देशकार्यास जितकी प्रत्यक्ष व उपयुक्त मदत झाली, तितकी मॅझिनी व ग्यारीबाल्डी यांचे हातूनहि झाली नाहीं. ग्यारीबाल्डी हा सुमारें दहा वर्षें हद्दपारींत आपले दिवस घालवीत असतां इकडे इटलीचे स्वातंत्र्याचे धोरणावर नजर ठेवून आपल्या राजनीतिचातुर्यानें या दोघां मुत्सद्यांनींच ग्यारीबाल्डीस स्वदेशकार्यासाठीं पुन्हा तरवार उपसण्याची संधि आणून दिली.

ही संधि कशी मिळाली हें पाहण्यास इ. स. १८४९ पासून पुढें आठ नऊ वर्षांत इटलीची स्थिति कशी पालटत गेली हें पाहिलें पाहिजे. इ. स. १८४८–४९ सालीं इटलींत बंडें होऊन त्यांचा लगेच मोड झाल्यामुळें पुन्हा एकवार ऑस्ट्रियाचा जुलमी अम्मल स्थापित झाला. त्या सालीं निरनिराळ्या ठिकाणीं एकदम बंडें झाल्यामुळें स्वातंत्र्यप्रिय लोकांच्या मनांत भावी स्थिती-विषयीं जी अत्यंत उज्ज्वल आशा प्रदीप्त झाली होती, ती एकदम समूळ मालवली. १८१५ सालीं व्हिएन्ना येथील तहानें इटलींत ऑस्ट्रियाचें जुलमी साम्राज्य युरोपियन राष्ट्रांचें बहुमतानें स्थापित केलें. तेव्हांपासून इटालियन देशभक्त वीर व मुत्सद्दी यांनीं तीस पस्तीस वर्षें जे जे अविश्रांत श्रम केले ते सर्व फुकट जाऊन पुन्हा एकवार १८१५ सालची भयंकर स्थिति येऊन पोंचली. हजारों लहानसहान देशभक्त मारले गेले; ग्यारीबाल्डी व मॅझिनी यांसारख्या लोकनायकांस हद्दपारीची शिक्षा झाली. इटलीच्या स्वातंत्र्याचा मुख्य शत्रु जो पोप त्याचे डळमळणारे पाय युरोपियन राष्ट्रांच्या मदतीनें पुन्हा एकवार रोमच्या गादीवर स्थिर झाले; निरनिराळ्या इटालियन संस्थानांच्या राज्यांतील जुलमास लोकसत्तेच्या प्रभावानें आळा पडला होता तोहि निघून गेला; व सर्व इटालियन संस्थानांत लोकप्रिय, शक्तिमान्, न्यायी व सुधारलेली अशी जी पिड्मॉंटची गादी तिला हात दाखवून अवलक्षण करून घेतल्याप्रमाणें ऑस्ट्रियाविरुद्ध मांडलेल्या युद्धांत पराजय होऊन अपमानानें व लज्जेनें मान खालीं घालून बसावें लागलें. यापेक्षां इटलीच्या कार्यास अधिक अनिष्ट अशी दुसरी गोष्ट कोणती ?

इटलीची अशी भयंकर स्थिति झाली होती खरी. तथापि विचारी मनुष्यास त्यांतल्या त्यांत समाधान मानतां येण्यासारख्याहि कांहीं गोष्टी दिसून येत होत्या. १८१५ सालची इटलीची स्थिति व १८४९ सालची स्थिति यांमध्यें एक मोठें अंतर होतें. तें हें कीं, पूर्वीं इटलींतील लोकसमाज जो आपल्या गुलामगिरींत सुख मानून राहात होता तो आतां मनांतून असंतुष्ट व महत्त्वाकांक्षी झाला होता. एवढेंच नव्हे तर, आपलीं दुःखें व आपल्या इच्छा उघडपणें बोलून दाखविण्याइतके ते धीट झाले होते. अद्यापपर्यंत सर्व इटली एकत्र होऊन मॅझिनीच्या कल्पनेप्रमाणें त्यावर लोकसत्तात्मक साम्राज्य स्थापावें इतक्या मजलेपर्यंत कोणाच्या मनाची धांव गेली नव्हती हें खरें; तथापि आपआपल्या संस्थानास आपापल्या पुरतें कां होईना, परंतु जुलमी

राजापासून स्वातंत्र्य मिळावें, व तें मिळण्यास निदान ऑस्ट्रियाशीं युद्ध करण्यापुरती तरी इटलीची एकी व्हावी, असें लोकांस खास वाटूं लागलें होतें. मॅझिनीचें लोकशिक्षण, ग्यारीबाल्डीचें उदाहरण, व १८२१, १८३१ व १८४७ या तीन सालीं लोकांनीं बंडें करून आपली शक्ति प्रकट करून क्षणभर कां होईना, परंतु जें स्वातंत्र्यसुख अनुभविलें होतें त्यामुळें कायमचें स्वातंत्र्य मिळविण्याविषयीं लोकांच्या मनांत उत्पन्न झालेली लालसा, ह्या इतक्या गोष्टी कांहीं खास फुकट गेल्या नव्हत्या. शेंकडों वर्षे ज्यांनीं आपल्या मानेवर परदास्याची जड धुरा निमूटपणें वाहिली, त्यांनीं क्षणभरच कां होईना, परंतु एकदां मान हालवून ती फेंकून दिली या गोष्टींत कांहींच अर्थ नसेल काय? १८१५ सालची स्थिति व १८४९ सालची स्थिति यांमधील मुख्य अंतर हेंच होतें कीं, जरी इतर गोष्टी कायम होत्या, तरी लोकांचीं मनें देशकार्याचे बाबतींत सुशिक्षित होऊन लोकमत बनलें होतें व समाजांत स्वार्थत्यागी पुढारी बरेच उत्पन्न होऊं लागले होते; आपलें कर्तव्य काय व आपला मार्ग कोणता हें लोकांस स्वच्छपणें कळून आलें होतें; व काय होईल तें होवो, पण त्याच मार्गानें जावयाचें अशी लोकांनीं शपथ घेतल्यासारखी होती.

वास्तविक अशीच स्थिति देशाभिमानी व अधिकारसंपन्न मुत्सद्द्यांच्या कर्तृत्वाचा प्रभाव सिद्धीस जाण्यास उपयोगीं असते; व याच स्थितीचा फायदा घेऊन मागें सांगितलेल्या दोघां श्रेष्ठ मुत्सद्यांनीं आपलें कर्तृत्व जगास दाखविलें. जगाचे इतिहासांत बंड व मुत्सद्दीपणा यांची सर्वत्र पसरलेली अशी सांखळी दृष्टीस पडते. मुत्सद्दीपणानें बंडाची सामग्री सिद्ध करून द्यावी व बंडानें मुत्सद्दीपणास अनुकूल अशी स्थिति पुन्हा आणून द्यावी, या नियमाचे अनुशासनानेंच जगांतील राष्ट्रांच्या उत्कर्षाचा इतिहास बनला असल्यासारखें दिसतें.

सर्व इटली देशामध्यें पिड्मॉटच्या गादीकडेच सर्व तऱ्हेचा अग्रणीपणा होता. या गादीचा मालक चार्लस आल्बर्ट हा मनांतून इटलीच्या स्वातंत्र्यास अनुकूल होता; तथापि प्रतिकूल परिस्थितीमुळें त्याचे हातून कांहीं घडून आलें नाहीं. उलट नोव्हॅरा येथील लढाईमध्यें पराभव झाल्यामुळें ऑस्ट्रिया व इटालियन लोक या दोन्ही पक्षांचा तो उघड शत्रु झाला. त्यामुळें अत्यंत खेद पावून त्यानें आपल्या गादीचा राजीनामा दिला. त्या गादीवर त्याचा पुत्र व्हिक्टर-ए-मॅन्युएल हा १८४९ सालीं बसला. हा राजपुत्र शूर, मनाचा थोर,

दिलदार व राजनीति-कुशल होता. येथून पुढें इटली संयुक्त स्वतंत्र होईपर्यंत जो इतिहास घडून आला त्यामध्यें त्यानेंच अग्रेसरत्वाचा भाग उचलला. राजा या नात्यानें त्याचे हातीं सर्व राज्याधिकाराची सूत्रें सहजच आलीं होतीं हें खरें; तथापि त्यानें दाखविली इतकी जर बुद्धीची व्यापकता, मनाचा थोरपणा आणि स्वदेशप्रीति हीं दाखविलीं नसतीं, तर इटली देश स्वतंत्र झाला असता कीं नाहीं, याबद्दल शंका आहे. परंतु एकट्या व्हिक्टर-ए-मॅन्युएलच्या हातूनहि फारसें झालें नसतें. त्याचा मंत्री कौन्ट कॅव्हूर हाहि पराकाष्ठेचा देशाभिमानी व मुत्सद्दीपणांत तरबेज होता; व १८४९ नंतर जीं कांहीं कारस्थानें झालीं तीं या दोघांचे विचारानेंच झालीं. कॅव्हूर याच्या विशिष्ट राजकीय मतामुळें ग्यारीबाल्डी व मॅझिनी हे त्यास हा देशाचा हितकर्ता नव्हे असें मानीत व अखेरपर्यंत या दोन पक्षांचें वैमनस्य कायमच होतें. दोघेहि एकाच हेतूनें प्रवृत्त झालेले असल्यामुळें व कोणाचेच अंगीं स्वार्थसाधूपणा नसल्यामुळें वेळ पडल्यास त्यांनीं एकमेकांस मदत केली हें खरें. परंतु त्यांचीं तत्त्वें स्वभावतःच विरुद्ध असल्यामुळें त्यांचें कधींहि पटलें नाहीं.

कौन्ट कॅव्हूर हा सरदारकुळांत जन्मलेला असून पिड्मॉंट येथील रहिवासी होता. त्याच्या घराण्याचा व नेपोलियनच्या घराण्याचा सोयरिकीनें संबंध जुळलेला होता. कॅव्हूरचें बालपणचें शिक्षण संपल्यावर त्यानें लष्करी विद्यालयांत बरेच दिवस अभ्यास केला. इ. स. १८३० सालीं फरान्समध्यें राज्यक्रांति घडून आली, त्या वेळीं तत्संबंधाचे आपले अनुकूल विचार फार उघडपणें बोलून दाखविल्यामुळें त्यास कांहीं दिवस अटकेंतहि ठेवण्यांत आलें होतें. १८३१ सालीं त्यानें लष्करांतील आपल्या जागेचा राजीनामा दिला, व पुढें बरींच वर्षें प्रवास करण्यांत व निरनिराळ्या देशांतील राज्यकारभाराचें सूक्ष्म निरीक्षण करण्यांत त्यानें घालविलीं. शिवाय शेतकीसंबंधानें त्यानें बराच अभ्यास करून शेतकऱ्यांची स्थिति कशी सुधारेल याविषयीं पुष्कळ विचार केला होता. इ. स. १८४७ सालीं कौन्ट कॅव्हूर यानें 'रीझॉर्झिमेंटो' या नांवाचें एक वर्तमानपत्र सुरू केलें. त्यामधून आपले व आपल्या पक्षाचे विचार इटालियन लोकांपुढें तो मांडीत असे.

व्हिक्टर-ए-मॅन्युएल व कौन्ट कॅव्हूर हे दोघेहि तरुण आणि बऱ्याच अंशीं सारख्या विचाराचे होते. यामुळें त्यांच्या अंमलाखालीं फारशीं बंडें झालीं

नाहींत. राज्याची दिवसेंदिवस जास्त सुधारणाच होत गेली व लोकांस हक्कहि आपोआप अधिकाधिक मिळत गेले. इ. स. १८४९ ते ५९ या दहा वर्षांत या मुत्सद्द्यांच्या जोडीनें वरेंच काम केलें. प्रथमत: कॅव्हूर यानें पिड्मॉंट येथील पार्लमेंटची सुधारणा केली. सन १८५० सालीं कॅव्हूर हा प्रधानमंडळामध्यें शिरला व लागलीच त्यानें निरनिराळ्या सुधारणा करण्यास प्रारंभ केला. त्यानें जमावंदीची पद्धति नवीन तत्त्वावर मांडून राज्याची सांपत्तिक स्थिति सुधारण्यास योग्य असे कायदे केले. राज्यांतल्या राज्यांत दळणवळण उत्तम रीतीनें चालण्यास अवश्य असे रस्ते वगैरे बांधले. व्यापारावरील घातुक बंधनें काढून टाकिली व त्या बाबतींत युरोपांतील प्रमुख राष्ट्रांशीं तह केले. शिवाय पोपचा अधिकार व राजाचा अधिकार यांची विलक्षण प्रकारची गुंतागुंत होऊन गेली होती, तीहि त्यानें सोडवून आपल्या राजाचे जखडलेले हात मोकळे केले व इटलीच्या स्वतंत्रतेंत मुख्य आडकाठी जी पोपची सत्ता तिला जबरदस्त प्रतिबंध केला.

इ. स. १८५२ सालीं कौन्ट कॅव्हूर हा राजाचा मुख्य प्रधान झाला. इटलीच्या स्वतंत्रतेसंबंधानें त्याचें असें मत होतें कीं, ती स्वतंत्रता लोक व संस्थानिक यांची एकी होईल तरच मिळणारी आहे, पण ही एकी होण्यास बंडें करणें हा कांहीं खरा उपाय नसून, जोरानें कायदेशीर चळवळ करणें, व दाद लावून घेणें हाच होय. इटली स्वतंत्र करण्याचें काम एकट्या पिट्मॉंटकडे आहे हें खरें. तथापि, जगाचे कामांत वाटेल तसा हात घालण्याचा नसता अधिकार बळकावून बसलेल्या युरोपियन राष्ट्रांस आपल्या संस्थानचा स्वतंत्र अधिकार मंजूर झाला पाहिजे, व हें घडून यावयाचें तर पिड्मॉंटच्या राजानें आपल्या महत्त्वाकांक्षेस अनुरूप अशी पुढारीपणाची स्थिति प्रथम प्राप्त करून घेतली पाहिजे. यापुढें कॅव्हूर यानें केलेल्या सर्व कारस्थानांत आपल्या राज्यास असें महत्त्व आणणें हेंच त्याचें मुख्य तत्त्व होऊन बसलें होतें.

अशा प्रकारचें महत्त्व मिळण्यास १८५४ सालीं एक उत्कृष्ट संधि पिड्मॉंटला मिळाली; व त्या धूर्त मुत्सद्द्यांच्या जोडीनें ती तेव्हांच उचलली. या सालीं क्रिमियन वॉर नांवाचें युद्ध युरोपांत सुरू झालें होतें. काळ्या समुद्रावर कोणाच्या आरमाराचें वर्चस्व असावें असें भांडण निघून एका बाजूस रशिया व दुसरे बाजूस इंग्लंड, टर्की व फरान्स असे तट होऊन राहिले

होते. इंग्लंड, फरान्स व टर्की यांस इतर राज्यांकडून जितकी मदत होईल तितकी पाहिजेच होती; परंतु जर्मनी, ऑस्ट्रिया वगैरे राष्ट्रें तटस्थ राहिलीं होतीं. अशा वेळीं मदत करण्याचें कबूल करून आपण मध्येंच घुसलों असतां आपणांस वरिष्ठ प्रतीच्या राष्ट्राचें महत्त्व येईल, व परिणामीं आपल्या पक्षाचा जय झाल्यास पिड्माँटचा फायदा होईल, असा धूर्तपणाचा विचार करून कौन्ट कॅव्हूर यानें पार्लमेंटपुढें तो प्रश्न आणिला. या कामीं अदूरदृष्टि माणसाला प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष असा कांहींच फायदा दिसण्यासारखा नव्हता. यामुळें पार्लमेंट कौन्ट कॅव्हूरचे मतास अगदीं विरुद्ध होतें. परंतु व्हिक्टर-ए-मॅन्युएल राजानें नेट धरल्यामुळें पार्लमेंटचें कांहीं चाललें नाहीं. अखेर पिड्माँटचें २५,००० सैन्य इंग्लंड व फरान्स यांस मदत करण्यास गेलें.

पुढें क्रिमियन युद्ध लवकरच संपलें; व कौन्ट कॅव्हूर यानें अटकळ केल्याप्रमाणें रशियाचा पराभव झाला. अर्थातच फरान्स व इंग्लंड यांजबरोबर पिट्माँटचेंहि महत्त्व वाढलें. कॅव्हूर व व्हिक्टर-ए-मॅन्युएल यांनीं हा एक सट्ट्याचा व्यापारच केला होता. तो फसता तर पिड्माँटचे व त्याबरोबर सर्व इटलीचे पाय पूर्वींहून अधिकच परदास्यपंकांत रुतले असते. परंतु तोच साधल्यामुळें सर्वांसच एकदम उच्च स्थिति प्राप्त झाली. कस्टोझा व नोव्हॅरा या लढायांमध्यें पिड्माँट ऑस्ट्रियाशीं लढाई करतांना पराभव पावल्यामुळें जें अपयश आलें होतें, तें धुऊन निघून पिड्माँटच्या तोंडास एकदम जरासा उजळाहि आला. या सर्वांचा परिणाम असा झाला कीं, लवकरच पुढें पॅरिस येथें जी एक युरोपियन राष्ट्रांची सभा भरली तिजमध्यें पिड्माँटला आमंत्रण येऊन त्यास स्वतंत्रपणाच्या नात्यानें व युरोपांतील प्रमुख राष्ट्रीय शक्तींपैकीं एक शक्ति अशा जोरानें आपल्या बाजूचें म्हणणें सभेपुढें मांडण्यास सांपडलें.

वास्तविक पिड्माँट हें ऑस्ट्रियाचें मांडलिक संस्थान अशी स्थिति असतां, या सभेंत पिड्माँटला स्वतंत्र सभासद पाठविण्याचा अधिकार युरोपियन राष्ट्रांच्या उघड कबुलीनें मिळाला, यांतच इटलीच्या भावी स्वतंत्रतेचें बीज होतें. अर्थातच ऑस्ट्रियानें या कामीं तक्रार केली. परंतु त्याचें कांहीं चाललें नाहीं. या सभेस पिड्माँटचा मुखत्यार म्हणून कौन्ट कॅव्हूर हा स्वतः हजर होता. कार्यक्रमानुरोधानें पिड्माँटच्या वतीनें बोलण्याचा जेव्हां प्रसंग आला, तेव्हां कॅव्हूर यानें इटलीची सर्व स्थिति युरोपियन राष्ट्रांपुढें उत्कृष्ट तऱ्हेनें मांडली. इटलींतील निरनिराळ्या संस्थानांमधून प्रजेवर कसकसे

अनन्वित जुलूम होत होते, हरएक सुधारणेस पोप हे विनाकारण कशी आडकाठी घालीत आले, व ऑस्ट्रियाचे शिरजोर व अनधिकारी वर्तनामुळें इटलीच्या पायांत जड शृंखला कशा पडल्या याचेंहि त्यानें हृदयद्रावक वर्णन केलें. ऑस्ट्रियाचा मुख्य प्रधान सभेस हजर असतां त्याचेसमक्ष कॅव्हूर यानें असें स्पष्ट बोलून दाखविलें कीं, 'ऑस्ट्रिया हाच काय तो इटलीच्या स्वातंत्र्यास व सुधारणेस मुख्य शत्रु आहे.' हे शब्द ऑस्ट्रियास कोणी कानांमध्यें पिस्तुलाचा बार करावा त्याप्रमाणें कडक वाटले. परंतु तो काय करणार! असो.

या सभेमध्यें पिड्मॉंटच्या स्वतंत्रतेसंबंधानें मुक्रर असें कांहींच ठरलें नाहीं. परंतु त्या प्रसंगानें इटलीची स्थिति सर्व युरोपखंडाच्या नजरेपुढें उत्तम तऱ्हेनें मांडली गेली; व निरनिराळ्या राष्ट्रांचे मनांत पिड्मॉंटसंबंधानें सहानुभूति उत्पन्न झाली. सभा विसर्जन झाल्यावरहि कौन्ट कॅव्हूर यानें निरनिराळ्या राष्ट्रांच्या प्रतिनिधींच्या खाजगी भेटी घेतल्या. त्यावरून त्यास असें कळून आलें कीं, इंग्लंडचे मनांत पिड्मॉंटविषयीं बरीच कळकळ आहे, तरी त्याचे हातून प्रत्यक्ष अशी फारशी मदत होण्याचा संभव नाहीं; परंतु तेंच फरान्सचे नवीन बादशहा लुई नेपोलियन यांजकडे संधान बांधलें असतां तशी मदत होण्याचा बराच संभव आहे. तेव्हां कौन्ट कॅव्हूर व व्हिक्टर-ए-मॅन्युएल यांचा ऑस्ट्रियाशीं युद्ध करण्याचा विचार ठरून गेला. तें युद्ध ओढवण्यास अनुकूल अशीं इतर कारणेंहि घडून येऊं लागलीं. एकंदर धोरण पाहून ऑस्ट्रियानेंहि पिड्मॉंटच्या राज्यांतील प्रजेचीं हत्यारें काढून घेण्याविषयीं व्हिक्टर-ए-मॅन्युएल यास आज्ञा केली; परंतु अशा वेळीं आपली प्रजा आपण होऊन निःशस्त्र करण्याइतका तो मूर्ख नव्हता; त्यानें मीं तें करीत नाहीं असा साफ जबाब पाठविला. इतकें झाल्यावर युद्धाचें तोंड आपोआपच लागलें.

भाग १२ वा

स्वातंत्र्याकरितां दुसरें युद्ध

संग्रामाध्वर दीक्षितो नरपतिः.....।
राज्यन्योपनिमंत्रणाय रसति स्फीतं यशोदुंदुभिः ॥

—वेणीसंहार

राजकारस्थानाची अशी धामधूम इटलींत चालली असतां ग्यारीबाल्डी हा शेतकाम करून व भाजीभाकरी खाऊन कॅप्रेरा बेटामध्यें एकांतवासांत निवांतपणें दिवस काढीत होता. मुत्सद्यांचें काम मुत्सद्दी करीत असतात, तो काळ वीरांना झोंप घेण्याचा असतो; व ग्यारीबाल्डीनें राजकारणाचे बाबतींतील ही झोंप आज जवळजवळ पांच सात वर्षें घेतली होती. परंतु युद्धास सज्ज होऊन सैन्य बाहेर निघालें व लष्कराच्या नौबदीवर टिपरूं पडलें, म्हणजे तेथपासून वीरांच्या जागृतीस प्रारंभ होतो व मुत्सद्यांना विश्रांति मिळते. १८५९ सालच्या एप्रिलच्या २५ व्या तारखेस ऑस्ट्रियाशीं युद्ध करण्याकरितां निघालेल्या सैन्याची पाहणी व्हिक्टर-ए-मॅन्युएल राजानें स्वतः केल्यावर त्याच दिवशीं लष्करानें कूच केलें. सैन्य गोटांतून बाहेर पडल्याबरोबर कौन्ट कॅव्हूर दीर्घ उच्छ्वास टाकून म्हणाला, "ठीक आहे, इतका वेळ आपण थोडाबहुत म्हणण्यासारखा इतिहास तर केला. आतां खुशाल जेवत बसण्यास हरकत नाहीं."

व्हिक्टर-ए-मॅन्युएल राजानें युद्ध करण्याचा निश्चय केल्याबरोबर आपल्या प्रजेस व सैन्यास प्रोत्साहनपर असा एक जाहीरनामा काढिला होता. त्याच्या शेवटचें वाक्य असें होतें: "इटलीच्या स्वतंत्रतेच्या कार्यांत शिपाई होऊन लढाईच्या आघाडीस जावें याइतकी वैभवाची गोष्ट मला दुसरी कोणतीच वाटत नाहीं. इटलीचा जयजयकार असो!" स्वदेशाभिमानी हृदयांत घुसणाऱ्या या शब्दांनींच ग्यारीबाल्डीची आज इतकीं वर्षें लावलेली सात्त्विक समाधि मोडली व तोच जयशब्द घेऊन ग्यारीबाल्डी आपल्या अस्तन्या वर सारून व हातांत नंगी तरवार घेऊन कॅप्रेरा बेटावर चाळविलेल्या समंधाप्रमाणें पुन्हा एकवार उभा राहिला.

यापूर्वी इतके दिवसांत कौन्ट कॅव्हूर यास ग्यारीबाल्डीची फारशी आठवण झाली नव्हती. परंतु लढाईचा प्रसंग आला असें पाहून त्या शहाण्या मुत्सद्द्यानें पहिलें बोलावणें ग्यारीबाल्डीस केलें. ग्यारीबाल्डीची खरी योग्यता, त्याचें शौर्य, त्याचें युद्धचातुर्य व त्याची लोकप्रियता या सर्व गोष्टी कॅव्हूर हा पूर्णपणें जाणून होता. ग्यारीबाल्डी हा नुसताच शूर सरदार नाहीं, तर तो सगळ्या लष्कराच्या आघाडीचें निशाण आहे, असें तो म्हणे. एके दिवशीं सकाळीं डोक्यावर रुंद टोपी, अंगांत लांबलचक असा तांबडा झगा घातलेला, व हातांत एक भली मोठी काठी घेतलेला असा एक धिप्पाड बांध्याचा पुरुष कौन्ट कॅव्हूरच्या दारापाशीं आला. आंत जाऊं लागतांच शिपायानें त्यास अटकाव केला. परंतु ग्यारीबाल्डी हा कांहीं केल्या आपलें नांव सांगेना व शिपाईहि त्यास आंत सोडीना. होतां होतां शेवटीं खुद्द कौन्ट कॅव्हूरपर्यंत ती बातमी गेली. हा कोणी तरी एकादा विक्षिप्त माणूस कांहीं तरी मागण्याला आला असावा असा तर्क करून त्यानें त्यास आंत बोलाविलें व पाहतो तों ग्यारीबाल्डी. या मुलाखतीपासून कॅव्हूर व ग्यारीबाल्डी या दोघांसहि समाधान वाटलें. परस्परांचे मनांत परस्परांबद्दल बहुमान तर होताच, परंतु या प्रसंगीं त्यांची एकमेकांस फारच जरूरी होती.

कॅव्हूर यानें आपणास एवढा मान देऊन जवळ केलें व स्वदेशाकरितां लढण्याची परवानगी दिली याबद्दल ग्यारीबाल्डीनें कॅव्हूरचे आभार मानिले. कॅव्हूरनेंहि त्याची प्रशंसा करून स्वयंसेवक, शिलेदार व शिपाई जमवून ऑस्ट्रियाविरुद्ध तुम्ही लढाई करावी अशी राजाची इच्छा आहे असें सांगितलें. एका गोष्टींत मात्र उभयतांचा मतभेद होता. ती ही कीं, ग्यारीबाल्डीचे मनांत लुई नेपोलियनसंबंधानें अत्यंत तिटकारा व बेभरंवसा होता. व लुई नेपोलियनला मदतीला घेऊन तर कॅव्हूर यानें ऑस्ट्रियाशीं युद्ध मांडिलें होतें. परंतु कॅव्हूर हा मुख्य प्रधान असल्यामुळें ग्यारीबाल्डीचे मतास कोण विचारणार ? शिवाय ऑस्ट्रियाशीं युद्ध करणें या गोष्टीपुरतें दोघांचेंहि एकमत होतेंच. यामुळें लुई नेपोलियनबद्दल भांडण वाढविण्याचें कारण नव्हतें.

ग्यारीबाल्डी लढाईला निघणार असें कळतांच जिकडून तिकडून स्वयंसेवक शिपाई व शिलेदार जमूं लागले. सर्व इटलीभर या कामाकरितां सभा स्थापन केलेल्या असून त्यांचे गुमास्ते फेरीवाल्यांचे वेषानें गांवोगांव जात; व जे कोणी ग्यारीबाल्डीचे लष्करांत जाण्यास तयार असतील त्यांस कांहीं खुणेचे

कागद देत. ते कागद दाखविले असतां सरहद्दीवर त्यांस अटकाव न होतां येतां यावें, अशी व्यवस्था गुप्तपणें करून ठेवलेली होती. हे फेरीवाले गुमास्ते वीस वीस, तीस तीस लोकांच्या टोळ्या तयार झाल्या म्हणजे त्यांस नेमलेल्या ठिकाणीं व नेमलेल्या वेळीं जमवीत व त्यांचेबरोबर आपला माणूस देऊन ट्यूरिन अगर जिनोव्हा येथें लष्कराच्या मुख्य छावणीस पाठवून देत. येथें आल्यावर मग हवे तेवढे सरकारी लष्करांत सामील करून बाकीचे ग्यारीबाल्डीचे हाताखालीं देण्यांत येत.

या स्वयंसेवकांसंबंधानें सर्व प्रकारची मुखत्यारी ग्यारीबाल्डीकडे सोंपविण्यांत आली होती. त्यानें स्वयंसेवकांच्या तीन मोठ्या पलटणी तयार केल्या, व आपल्या मुख्य लष्कराचा तळ डोंगरकठडीवर बेला या नांवाचें एक गांव होतें तेथें दिला. ग्यारीबाल्डीचे शिलेदारांमध्यें व शिपायांमध्यें अठरापगड जातींचे व बहुतेक सर्व राष्ट्रांतील लोक होते असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. त्या वेळीं युरोपखंडांत व अमेरिकेंत ज्याला म्हणून युद्ध करण्याची हौस आली असेल किंवा ज्या ज्या म्हणून तरुणाचे मनांत स्वातंत्र्याचें वारें शिरलें असेल त्या सर्वांचें कौतुक करण्यास व कोड पुरविण्यास ग्यारीबाल्डी हें मायपोट सदा तयार होतेंच. त्याचे हाताखालीं लढणें हा त्या काळीं एक प्रकारचा बहुमान गणला जात असे; एवढेंच नव्हे तर, गनिमी कावा शिकण्याची एकच शाळा सर्व युरोपांत असून तिचें नांव ग्यारीबाल्डी हें होतें.

ग्यारीबाल्डीनें आपलें लष्कर तर उभारलेंच. परंतु त्यास राजाकडून जी मदत व्हावयास पाहिजे होती ती झाली नाहीं. याचें कारण असें कीं, सरकारी लष्कराचे मुख्य अधिकारी ग्यारीबाल्डीचा व त्यानें उभारलेल्या पथकांचा द्वेष करीत. त्याचे कीर्तीमुळें त्यांस एक प्रकारची स्वाभाविक असूया वाटे. लष्करची शिधासामग्री, हत्यारपात्यार व इतर सामानसुमान ग्यारीबाल्डीस वेळचे वेळीं पोंचत नसे; एवढेंच नव्हे तर, मुख्य हुकमत सरकारी सरदारांकडे असल्यामुळें त्यांनीं ग्यारीबाल्डीस व त्याचे लोकांस वरचेवर निरनिराळे हुकूम देऊन इकडून तिकडे व तिकडून इकडे असे हेलपाटे घालावयास लाविलें. यामुळें त्या स्वातंत्र्यप्रिय लोकांस अतिशय त्रास व संताप येऊन गेला. शेवटीं खुद्द राजाचे कानावर ही गोष्ट ग्यारीबाल्डीनें समक्ष जाऊन घातली; व त्याचे-कडून स्वतंत्रपणें हुकमत चालविण्याची त्यास परवानगी मिळाली. ती

देतांना व्हिक्टर-ए-मॅन्युएल किंचित् हंसून ग्यारीबाल्डीस म्हणाला, "तुम्ही खुशाल वाटेल तिकडे जा, व वाटेल तसें युद्ध करा. तुम्हांस मी बिलकुल आडकाठी करणार नाहीं. मात्र मला इतकेंच वाईट वाटत आहे कीं, तुमच्यासारख्या सरदाराच्या हाताखालीं लढण्यास मला मोकळीक नाहीं."

स्वतंत्रपणें लढण्याची परवानगी मिळाली हें ऐकून स्वयंसेवकांच्या सैन्यास पराकाष्ठेचा आनंद झाला. पुढें पांच तासांचे आंतच ग्यारीबाल्डीनें आपलें लष्कर घेऊन कूच केलें. गनिमी काव्याचे लढाईस सुरुवात केल्यामुळें पूर्वींच्या नेमस्त हालचाली आतां अर्थातच बंद पडल्या. यापुढें ग्यारीबाल्डीच्या भरारी मारणाऱ्या मनामध्यें जसजशा प्रचंड व धाडसी कल्पना येत गेल्या त्याप्रमाणें त्या सिद्धीस नेण्याकरितां, क्षणोक्षणीं निरनिराळ्या ठिकाणीं प्रकट होणाऱ्या विद्युत्पाताप्रमाणें, आपले सैन्याकडून तो चपळ हालचाली करूं लागला. मे महिन्याचे ९ वे तारखेस ग्यारीबाल्डी व्हेरूआ नांवाचे गांवीं जाऊन पोंचला. त्या रात्रीं ग्यारीबाल्डीनें तळ देऊन खुशाल झोंप घेतली. आसपास लष्कराचा तळ उघड्या मैदानांत पडलेला असून त्याचे शिपाई मोठमोठ्या आगट्या पेटवून त्यांचे भोंवतीं चैनीनें गप्पा मारीत, डुलक्या घेत, व चिलीम पीत बसले होते. दक्षिण अमेरिकेंत असतांना अरण्यामध्यें जे बहारीचे दिवस त्यानें घालविले त्यांची या प्रसंगीं त्यास पुन्हां एकवार आठवण झाली.

दुसरा दिवस उजाडतांच लढाईच्या उद्योगास तो लागला. शत्रूस फसविण्याची युक्ति ग्यारीबाल्डीस फार उत्तम साधली होती. लाँबर्डीचे मुलुखाकडे जातांना वाटेंत अॅरोना नांवाच्या एका गांवीं त्यानें संध्याकाळीं तळ दिला. तेथें त्यानें इतकें कांहीं सामानसुमान मागविलें व घरादाराची व्यवस्था केली कीं, तिजवरून त्याचा या ठिकाणीं पांच चार महिने तरी तळ पडणार असें कोणासहि वाटलें असतें. पण मध्यरात्र उलटते न उलटते तोंच सगळें लष्कर त्यानें एकदम हालविलें. कॅस्टेलेटो या बंदरावर आगाऊ कांहीं होड्या गुप्तपणें जमविण्यांत आल्या होत्या; त्या ठिकाणीं तो रातोरात जाऊन पोंचला, व त्या होड्यांतून आपलें सर्व सैन्य उतरून तो लाँबर्डींत शिरला.

दुसरे दिवशीं सकाळीं त्यानें सर्व लाँबर्डीच्या लोकांस एक जाहीरनामा काढून कळविलें कीं, "ज्याला हत्यार धरतां येत असेल त्यानें तें उचललेंच पाहिजे. नाहीं तर तो देशद्रोही गणला जाईल. देशाची गुलामगिरी आतां

संपविलीच पाहिजे ! " हा जाहीरनामा वाचतांच लोकांस आवेश चढला. आपणावर ऑस्ट्रियन सैन्य येत आहे असें माहीत असूनहि झुंडीच्या झुंडी जमून त्यांनीं ग्यारीबाल्डीचें स्वागत केलें. व्हॅरिसिया गांवीं घरोघरीं ग्यारीबाल्डीचे शिपायांस बोलावून नेऊन लोकांनीं मेजवान्या चालविल्या.

दुसरे दिवशीं ऑस्ट्रियाचें सैन्य येत आहे असें कळतांच लोकांनीं गांवा-भोंवतीं लांकडी तट बांधिले, व लढाईच्या प्रसंगीं ग्यारीबाल्डीनें उत्पन्न केलेल्या स्फुरणामुळें ते इतक्या शौर्यानें लढले कीं, ऑस्ट्रियन सरदार जनरल अर्बन याच्या तोफखान्याचें कांहीं न चालून त्यास परत हटावें लागलें. तेथून पुढें ग्यारीबाल्डी कोमो शहरीं जावयास निघाला. वाटेंत ऑस्ट्रियन सैन्य असेल याची त्यास कल्पनाहि नव्हती. परंतु या सुमारास एका शूर स्त्रीनें ऑस्ट्रियन सरदाराचीं कांहीं पत्रें वाटेंत पकडून तीं ग्यारीबाल्डीस आणून दिलीं; त्यामुळें त्यास सावध राहतां आलें. कोमो या ठिकाणींहि त्यानें ऑस्ट्रियन सैन्याचा पुन्हा एकवार पराभव केला. यामुळें कोमो येथील लोक आनंदानें वेडे होऊन जाऊन त्यांनीं ग्यारीबाल्डीचा जयजयकार केला.

कोमो शहरची तटबंदी करून व्हॅरिसी येथें परत येत असतां ग्यारी-बाल्डीचे हातून एक मोठी चूक झाली. ती सुधारण्यास त्याचे अंगीं प्रसंगा-वधान नसतें तर त्यास कदाचित् शत्रूचे स्वाधीनहि व्हावें लागलें असतें. कोमोहून परत येतांना ऑस्ट्रियन सैन्य कोठें कोठें आहे याचा पुरा तलास न केल्यामुळें एके दिवशीं सकाळीं तो मॉंटिसॅक्रो या नांवाच्या टेकडीवर येऊन पोंचला; व खालीं पाहतो तों ऑस्ट्रियाचें सैन्य शिस्तीनें व लढाईच्या तयारीनें उभें राहिलें होतें. ग्यारीबाल्डी टेकडीवर आला असें कळतांच जनरल अर्बन यानें तिला वेढा दिला व त्यास पकडण्याची त्याला इतकी खात्री वाटली कीं, त्यानें ग्यारीबाल्डीस उद्यांचे दिवसांत जिता किंवा मेलेला धरून आणितों अशी मिलन येथें तार पाठविली.

त्याप्रमाणें पहिल्या हल्ल्यांत ग्यारीबाल्डीचा मोड होऊन त्यास माघारहि घ्यावी लागली. मात्र त्या प्रसंगीं त्याच्या प्रसंगावधानानें त्यास हात दिला. त्यानें अशी खुबी केली कीं, नेपोलियन व व्हिक्टर-ए-मॅन्युएल यांचे नांवची एक तार केली. त्यांत "माझा मोड होऊन माझी पीछेहाट झाली आहे, याकरितां माझ्या मदतीला घोडेस्वारांची एक तुकडी पाठवून द्या" असें लिहिलें

होतें. ही तार त्यानें अशा बेतानें पाठविली कीं, ती ऑस्ट्रियन सरदाराचे हातीं हटकून पडावी. वास्तविक आपल्या मदतीस येण्यासारखे घोडेस्वार जवळपास नव्हते हें त्यास पक्कें माहीत होतें; परंतु त्यानें केवळ शत्रूस फसवण्याकरितांच ही तार लिहिली होती. ग्यारीबाल्डीची ही युक्ति सोळा आणे साधली. जनरल अर्बनचे शिपायांनीं तार वाटेंत पकडून त्याजकडे नेली. तिजवरून ग्यारीबाल्डी आहे तेथेंच मुक्काम करून राहणार असें त्यास वाटलें.

इकडे रात्र पडतांच ग्यारीबाल्डीनें भल्या मोठ्या आगट्या जिकडे तिकडे पेटविल्या; व त्यांच्या पुढून शत्रूस कळून येईल अशा रीतीनें इकडे तिकडें उगीच फिरण्यास आपल्या लोकांना त्यानें हुकूम दिला. इतक्यांत मोठें वादळ सुरु झालें, विजाहि चमकूं लागल्या व मेघगर्जनेचा गडगडाट पर्वतांच्या खोल दऱ्याखोऱ्यांतून होऊं लागला. ही संधि साधून ग्यारीबाल्डीनें आपलें सर्व सैन्य एकत्र केलें, व डोंगराखालीं तो उतरला आणि ऑस्ट्रियन सैन्याचे अगदीं तळाजवळून गेला तरी त्यांस त्याची दाद मुळींच लागली नाहीं. या संकटांतून एकदां पार पडल्यावर मग स्वस्थपणें रात्रभर घाटांतून व दऱ्यांतून वाट चालून सकाळीं इकडे ऑस्ट्रियन सैन्य त्याजवर हल्ला करण्याचे तयारीस लागणार त्या सुमारास, कित्येक कोसांवर कोमो येथें तो सुखरुप जाऊन पोंचलासुद्धां.

अशा रीतीनें गनिमी कावा अंगिकारून ग्यारीबाल्डी हा आश्चर्यानें थक्क करून सोडण्यासारख्या हालचाली करीत असतां इकडे फरान्स व पिड्मॉंट यांचें सैन्यानेंहि लढाईचा बराच नेट लाविला होता. या दोन सैन्यांपुढें ऑस्ट्रियाचे सैन्यास पीछेहाट करावी लागली असून खुद्द ऑस्ट्रियाचे मुलुखांतच आतां लढाया होऊं लागल्या. तेव्हां ऑस्ट्रियाचा तरुण बादशहा जोसेफ हा स्वतः पुढें सरसावला व आपल्या सैन्याचें आधिपत्य त्यानें आपले हातीं घेतलें; परंतु त्याचा विशेष उपयोग झाला नाहीं. कारण पुढें लवकरच सोलफेरिनो या ठिकाणीं जूनचे २४ वे तारखेस दोन्ही सैन्यांची गांठ पडून तुमुल युद्ध झालें. त्यांत ऑस्ट्रियाचा पुरा पराभव झाला. या युद्धांत एके बाजूस स्वतः फ्रॅन्सिस जोसेफ व दुसरे बाजूस फरान्सचा बादशहा लुई नेपोलियन व पिड्मॉंटचा राजा व्हिक्टर-ए-मॅन्युएल असे तीन मोठे राजे हजर होते. ऑस्ट्रियाचें सैन्य १,७०,००० असून फरान्स व इटली यांच्या संयुक्त सैन्याची संख्या १,५०,००० वर होती. अशीं प्रचंड सैन्यें युद्धास सज्ज झालेलीं

असल्यामुळें त्या दिवशींचें युद्धहि मोठें निकराचें झालें. दोन्ही बाजूंस फारच प्राणनाश झाला. सुमारें ४०,००० लोक त्या दिवशीं त्या रणभूमीवर मरून पडले असावेत असें म्हणतात.

सोलफेरिनोची लढाई इतिहासांतील मोठ्या लढायांमध्यें गणलेली आहे. या मोहिमेचे प्रारंभापासूनच ऑस्ट्रियाचे मागें अपयश लागलेलें होतें व या पराभवामुळें तर ऑस्ट्रियाची पुन्हा कांहीं दिवस डोकें वर निघूं नये अशी दुर्दशा झाली असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. तेव्हां अर्थात् या सर्व तंटयाचें मूळ कारण जी इटलीची स्वतंत्रता ती सिद्ध होणार असें सर्वांस वाटूं लागलें. हें संयुक्त सैन्य जर ऑस्ट्रियाचे सैन्याचा तसाच पाठलाग करून त्याचा आणखी एक दोन वेळ पराभव करितें तर तें ओघानेंच होणारें होतें; परंतु या ऐन आणीबाणीचे घटकेस नेपोलियननें आपला पाय मागें घेतला.

नेपोलियनचा या युद्धांत शिरण्यांत मुख्य हेतु कोठें तरी युद्धांत जय मिळवून फरेंच लोकांवर छाप पाडावी व धाडसानें व एक प्रकारच्या लबाडीनें मिळविलेल्या आपल्या बादशाहीचा पाया भक्कम करावा असा होता. तो सोलफेरिनोच्या लढाईनें पूर्ण साधला. दुसरें असें कीं, आज जरी एवढें मोठें नांव मिळालें आहे तरी तें यापुढें असेंच युद्ध चालविलें असतांहि टिकेल असा काय नेम? युद्धामध्यें जयापजय अनिश्चित असणार व आज जरी ऑस्ट्रियाचे मदतीस कोणतेंहि युरोपियन राष्ट्र आलेलें नाहीं तरी ऑस्ट्रियाची दुर्दशा झालेली पाहून कोणी तरी सकारण किंवा अकारण बंधु त्यास मदत करण्यास उभा राहणार नाहीं कशावरून? तेव्हां थोड्यांत गोडी मानून, साधलें तितकेंच सई असा त्यानें पोक्त विचार केला. शिवाय सर्व इटली स्वतंत्र करणें म्हणजे पोपची सत्ता झुगारून देण्यासारखें होय व पोपच्या अनुकूलतेचें जें साहाय्य आज आहे तें गमवावें लागेल, याकरितां त्या भानगडींत न पडतां येथूनच माघार घ्यावी असें त्यानें ठरविलें. त्याप्रमाणें व्हिक्टर-ए-मॅन्युएल यांचे अनुमोदनाची वाट न पाहतां आपल्या जबाबदारीवरच त्यानें ऑस्ट्रियाचे बादशहाशीं तहाचें बोलणें लाविलें. उभयतां बादशहांची मुलाखत होऊन व्हिलाफरेंका या ठिकाणीं करारनाम्यावर सह्या पडल्या. या तहांत असें ठरलें कीं, लॉंबर्डी प्रांत व्हिक्टर-ए-मॅन्युएलचे राज्यास जोडावा, तेथून ऑस्ट्रियानें आपलें सर्व सैन्य काढून घ्यावें, मॉडिना, पार्मा, वगैरे लहान लहान संस्थानांचे राजे, या युद्धामुळें

भिऊन पळून गेले होते त्यांस परत आणून त्यांचे गादीवर स्थापावें; त्यांकडून अवश्य त्या राजकीय सुधारणा अंमलांत आणण्याचा करार करून घ्यावा; व या सर्व कामगिरीबद्दल सॅव्हॉय व नाईस हे दोन प्रांत पिड्मॉंटचे राज्यांत होते ते फरान्सला जोडण्यांत यावे.

नेपोलियन हा जबरदस्त असल्यामुळें व्हिक्टर-ए-मॅन्युएल यास हा तह निमूटपणें मान्य करावा लागला. परंतु त्याचा प्रधान कौन्ट कॅव्हूर त्याचप्रमाणें ग्यारीबाल्डी, मॅझिनी व इतर सर्व राष्ट्रभक्त यांना तो मुळींच आवडला नाहीं. तसेंच टस्कनी, पार्मा, मॉडिना, रोमॅना वगैरे संस्थानांतील लोकांनाहि तो नापसंत होता. व्हिक्टर-ए-मॅन्युएल यास तरी तो आवडला होता असें नाहीं; कारण एक तर त्याच्या घराण्याचें मूळ स्थान जें सॅव्हॉय तें आज कायमचें फरान्सचे ताब्यांत जाणार होतें. व दुसरें असें कीं, सर्व इटली स्वतंत्र करण्याच्या हेतूनें त्यानें तरवार उपसलेली असून तिला आतांपर्यंत बरेंच यश आलें होतें व पुढील मार्गहि खुला होता. असें असतां केवळ परेच्छेनें तिला प्रतिबंध होऊन परत म्यानांत जावें लागत होतें. या सर्व गोष्टी खऱ्या परंतु कोणाचाच कांहीं इलाज चालण्यासारखा नव्हता. यामुळें त्याला गप्प बसावें लागलें. कौन्ट कॅव्हूर यानें या सर्व लढाईचा घाट घडवून आणलेला असल्यामुळें त्याला हा अर्धवट स्थितींत झालेला तह पाहून आपलें सर्व कारस्थान फुकट गेलें असें वाटून तो चवताळून गेला. ग्यारीबाल्डी तर हा तह ऐकून क्रोधानें बेफाम होऊन गेला. कारण त्याची आवडती जन्मभूमि जें नाईस शहर तें जन्मापासून शत्रुवत् मानलेल्या फरान्सच्या ताब्यांत जावयाचें होतें. परंतु व्हिक्टर-ए-मॅन्युएलनें तह कबूल केल्यामुळें ग्यारीबाल्डीचें कांहीं चालेना.

लढाई संपतांच अर्थातच ग्यारीबाल्डीच्या स्वयंसेवक सैन्याचें फारसें कारण उरलें नाहीं. सरकारी लष्कराचे प्रमुख सरदारांस ग्यारीबाल्डी व त्याचें सैन्य यांजबद्दल एक प्रकारचा हेवा व तिरस्कार वाटत असे, असें मागें सांगण्यांत आलेंच आहे. व त्याचे लोकांनीं अमुकच तऱ्हेनें वागावें, अमुक करूं नये, अमुक प्रकारची कवाईत करावी, वगैरे हुकूम रोज सुटूं लागले. वास्तविक पाहतां सर्व युद्धांत या स्वातंत्र्यप्रिय सरदाराचे स्वतंत्र सैन्यानें आपल्या गनिमी काव्याचे जोरावर जसे पराक्रम केले होते, तसे आपल्या शिस्तीची व नियमबद्ध कवाइतीची ऐट मारणाऱ्या सरकारी सैन्याचे हातूनहि झाले नव्हते.

असें असतां कारण संपल्यावरोबर त्यांच्यामागें कांहीं तरी टुट्टें लावून त्यांना नाउमेद व हताश करणें म्हणजे एक प्रकारचा कृतघ्नपणाच होता. ग्यारी-बाल्डीनें केलेल्या कामगिरीची किंमत व्हिक्टर-ए-मॅन्युएल यास माहीत नव्हती असें नाहीं. कारण त्यानें या कामगिरीवद्दल त्यास आपल्या हातची शिकारीची एक बंदूक नजर केलेली असून, लष्करांतील मानाची एक जागा व कांहीं वार्षिक उत्पन्न असें त्यास करून दिलें होतें. परंतु स्वयं-सेवकांचे वागणुकीसंबंधानें लष्करी अंमलदारांचें म्हणणें त्यास ऐकणें भाग पडे.

सोलफेरिनोची लढाई व व्हिला फरँकाचा तह यांचे दरम्यान ग्यारी-बाल्डीनें आणखी बरेच पराक्रम केले होते; व तोच क्रम पुढें चालवून व्हॅनेशिया व मध्य इटलींतील कांहीं संस्थानें काबीज करण्याचा त्याचा विचार होता. परंतु मध्यंतरीं तह झाल्यानें त्याची नाउमेद झाली. या तहामुळें उत्पन्न झालेल्या उद्विग्नतेनें व स्वतंत्रपणानें आपल्या जबाबदारीवर यापुढें वागतां यावें अशा हेतूनें त्यानें आपल्या सरकारी लष्करी जागेचा एकदम राजीनामा पाठवून दिला. परंतु व्हिक्टर-ए-मॅन्युएल हा तो राजीनामा स्वीकारीना. त्यानें त्यास लिहिलें कीं, " इटलीस आपली व आपल्या पलटणींची अद्याप गरज आहे; याकरितां आपणांस राहिलेंच पाहिजे. " ग्यारीबाल्डीचे मनांत व्हिक्टर-ए-मॅन्युएलविषयीं पूर्वीपासून बराच आदर असे, व नुकत्याच झालेल्या युद्धांत स्वतः समरांगणामध्यें हजर राहून त्यानें जें शौर्य प्रकट केलें त्यामुळें तो आदर दुणावला होता. यास्तव त्याची अवज्ञा करून आपलेंच म्हणणें शेवटास नेण्याचें त्याचें हातून होईना. याकरितां आणखी कांहीं दिवस त्यानें आपल्या जागेवर राहण्याचें कबूल केलें.

भाग १३ वा
राजकारणाचें नवीन धोरण

तटस्थः स्वानर्थान् घटयति च मौनं च भजते ॥

—मालतीमाधव

यापुढें लवकरच राजकारणास पुन्हा नवीन धोरण येऊं लागलें. व्हिक्टर-ए-मॅन्युएल याचा राजकीय बाबतींतील उदारपणा व स्वदेशाभिमान

पाहून इटलींतील निरनिराळ्या संस्थांच्या लोकांचीं मनें त्याच्या जुलमी व स्वदेशाभिमानशून्य राजांवरून उडून व्हिक्टर-ए-मॅन्युएल याजकडे वेधूं लागलीं. विशेषत: ग्यारीवाल्डी यानें नुकतेच पराक्रम करून आपल्या कांहीं बांधवांना स्वतंत्रता मिळवून दिली होती, यामुळें तो आपल्या मदतीला येईल तर आपणांसहि स्वतंत्रता मिळवून देईल अशी त्यांची खात्री झाली होती. व्हिलाफ्रँका येथील तह होऊन शांततेचा अंमल बसतो न बसतो, इतक्यांत इटलींतील कित्येक शहरांनीं बंडें करून व्हिक्टर-ए-मॅन्युएलचे राज्यास सामील होण्याची इच्छा उघडपणें दर्शविली. याच सुमारास मॅझिनीनें सिसिलीमध्यें लोक पाठवून आपल्या मतांचा प्रसार करण्यास सुरुवात केली. जिकडे तिकडे गुप्तपणें सभा भरूं लागल्या, व जो तो चोरून मारून हत्यारें जमविण्याच्या मार्गास लागला. इकडे ग्यारीवाल्डीचे मित्रांनीं ऑस्ट्रियाशीं झालेल्या लढाईचे वेळीं सरकारी लष्करांत जागा पत्करल्या होत्या, त्यांचे भराभर राजीनामे देऊन टाकले व ते आपल्या हाताखालीं स्वतंत्रपणें युद्ध करण्यास तयार झाले, हें पाहून ग्यारीवाल्डीनें निरनिराळे जाहीरनामे प्रसिद्ध करून लोकांत चळवळ सुरू केली, व फिरून एक वेळ आपल्याच जवाबदारीवर लढाई सुरू करण्याचा आपला इरादा त्यानें जाहीर केला.

अशा रीतीनें चोहोंकडे स्वदेशाभिमानाचा एकच संचार झाल्यामुळें व्हिक्टर-ए-मॅन्युएल राजालाहि ओघाबरोबर जाणें भाग पडलें. कौन्ट कॅव्हूर रागावून सहा महिने घरीं बसला होता त्यास त्यानें परत बोलाविलें; कारण नवीन राजकारणाचें धोरण सांभाळण्यास दुसरा कोणीच समर्थ नव्हता. कौन्ट कॅव्हूर यानेंहि प्रसंग पाहून प्रधानकीचें काम फिरून हातीं घेतलें. इटलींतील निरनिराळ्या शहरांनीं बंडें करून व्हिक्टर-ए-मॅन्युएलचे राज्यास सामील होण्याची इच्छा प्रकट केली होती हें वर सांगितलेंच आहे. अशा शहरांपैकीं सिसिलीच्या राजधानीचें शहर नेपल्स हें प्रमुख होतें; व ग्यारीवाल्डीनेंहि सिसिलीवर स्वारी करून नेपल्स येथील लोकांच्या मदतीनें तें संस्थान काबीज करून व्हिक्टर-ए-मॅन्युएलचे राज्यास जोडण्याचा बेत केला होता.

या वेळीं कॅव्हूर याची स्थिति मोठी चमत्कारिक झाली होती. इकडे ग्यारीवाल्डीस उघड मदत करावयाची म्हटली तर सिसिलीवरच्या स्वारींत फारसें यश येण्याचा संभव दिसत नव्हता. कारण ग्यारीबाल्डीजवळ फक्त एक हजार शिलेदार काय ते होते. एवढ्यानें सिसिलीच्या सैन्याशीं टक्कर

कशी देववणार ? शिवाय नेपल्सचे राज्यास युरोपांतील फरान्स व ऑस्ट्रिया या राष्ट्रांकडून मदत होण्याचा संभव होता. परंतु दुसरे पक्षीं पाहतां, ग्यारीबाल्डीस व त्याच्या विथरलेल्या शिलेदारांस प्रतिबंध करणें हेंहि काम तितकेंच बिकट होतें. ग्यारीबाल्डी हा लोकांस या वेळीं इतका प्रिय झालेला होता कीं, त्यांजवर सक्ती करून प्रतिबंध करण्याकरितां हात उचलला असतां कदाचित् लोक बंड करून व्हिक्टर-ए-मॅन्युएल राजासच पदच्युत करतील हें त्यास पूर्णपणें माहीत होतें. अशा वेळीं बेफाम झालेल्या घोड्यास होतां होईतों स्वेच्छेनें धांवूं द्यावें व अगदीं प्राणावरच बेतेल तेव्हां निरुपाय म्हणून त्याजवर हात टाकावा, अशा तऱ्हेचें धोरण पत्करण्याशिवाय कॅव्हूर यास गत्यंतर नव्हतें.

ज्या वेळीं ग्यारीबाल्डीची फौज स्वारीवर निघाली त्या वेळीं कॅव्हूर यानें सरकारतर्फे ॲड्मिरल परसॅनो या नांवाचा आरमारावरील अधिकारी त्याचे मागोमाग पाठविला. त्यास दोन प्रकारचे हुकूम देण्यांत आले होते. दिखाऊ हुकमाप्रमाणें पाहतां त्यास अशी आज्ञा होती कीं, ग्यारीबाल्डी हातीं लागतांच यास एकदम कैद करून परत आणावें व अशा रीतीनें सिसिलीवरील स्वारीस प्रतिबंध करावा. परंतु गुप्त हुकूम असा होता कीं, परसॅनो यानें ग्यारीबाल्डी काय काय करतो यावर फक्त सूक्ष्म नजर ठेवून अगदीं आयत्या वेळीं शक्य असेल ती त्यास मदतहि करावी. तात्पर्य, ग्यारीबाल्डीचा विजय किंवा पराभव यांपैकीं कोणतीहि गोष्ट होवो, तिचा फायदा स्वराज्यास करून घ्यावयाचा असा त्यानें घाट घातला. इकडे अशी बेमालूम व्यवस्था केल्यानंतर पर-राष्ट्रांचीं तोंडें कशीं बंद करावयाचीं या विचारास तो लागला. कारण ग्यारीबाल्डीचे स्वारीच्या योगानें व्हिलाफरँका येथील तहाचे विरुद्ध सर्व युरोपच्या शांततेचा भंग होत आहे अशी सर्व राष्ट्रांनीं कुरकूर करण्यास सुरुवात केली होती; व त्यांपैकीं एकाद्यानें जर कां कंबर बांधली तर त्याचे योगानें ग्यारीबाल्डीची स्वारी फसेल, एवढेंच नव्हे तर, इटलीची स्वतंत्रता हें जें मुख्य कार्य त्यासहि धोका येईल अशी भीति बाळगण्यास कारण होतें.

या बिकट प्रसंगीं कॅव्हूर यास इंग्लंडचें मात्र थोडेंसें पाठबळ मिळालें. याचें कारण असें होतें कीं, यापूर्वीं कांहीं वर्षें ग्लॅडस्टनसाहेब फिरत फिरत हे नेपल्स येथें गेले होते; तेथील जुलमी राजसत्तेचें भयंकर स्वरूप त्यांनीं आपल्या डोळ्यांनीं पाहिलें होतें; व इंग्लंडास परत गेल्यावर त्यांनीं या भयंकर

स्थितीचें जें वर्णन केलें त्यामुळें सर्व राष्ट्रांचीं मनें नेपल्सच्या राजाविरुद्ध अत्यंत क्षुब्ध होऊन गेलेलीं होतीं. अर्थात् त्याविरुद्ध जो कोणी शस्त्र धरील त्याजबद्दल इंग्लिश लोकांचे मनांत सहानुभूति उत्पन्न होणें हें स्वाभाविकच होतें. इंग्लंडनें या वेळीं नेट धरल्यामुळें लुई नेपोलियन यानें सिसिलीवरील स्वारीस प्रतिबंध करण्याचें मनांत आणलें होतें तें सोडून दिलें. ऑस्ट्रियाचे राजाचा नुकताच पराभव झाला असल्यामुळें त्यास या प्रसंगीं मूग गिळून स्वस्थ बसावें लागलें होतें व बाकीच्या युरोपियन राष्ट्रांना सिसिली गेली किंवा राहिली तरी त्याबद्दल बरें-वाईट वाटण्याचें कारणच नव्हतें.

इकडे ग्यारीबाल्डीनें आपले लोक जमविले व गुप्तपणें हत्यारें जमविण्याचेंहि काम चालू ठेवलें. यांपैकीं कांहीं हत्यारें सरकारी हुकुमावरून जप्त करण्यांत आलीं; तथापि मागें सांगितल्याप्रमाणें कॅव्हूरनें सिसिलीवरील स्वारीचे बाबतींत 'नरो वा कुंजरो वा' असें म्हणण्याचा प्रथमपासूनच घाट घातला असल्यामुळें ग्यारीबाल्डीचे मार्गांत म्हणण्यासारखें विघ्न आलें नाहीं. ता. ५ मे १८६० चे सुमारास ग्यारीबाल्डीबरोबर निघण्यास सुमारें एक हजार लोक सज्ज झाले. यांपैकीं सुमारें चारशें सवाचारशें लोक घरचे खाऊन पिऊन सुखी, इभ्रतदार व सुशिक्षित असे होते. शिपाईगिरी हा त्यांचा धंदा नव्हता. तथापि त्या वेळीं लोकांत असाच कांहीं आवेश संचारला होता कीं, ज्यानें जन्मांत कधीं शिपाईगिरी केली नव्हती त्यासहि लढाईवर जाऊन झालें तर कांहीं देशकार्य करावें असें स्फुरण चढलें होतें. ग्यारीबाल्डीचे हे हजार लोक इतिहासामध्यें प्रसिद्ध होऊन राहिले आहेत. त्यांनीं कामगिरीहि तशीच केली. फक्त एक हजार लोकांनीं सिसिलीवर स्वारी करणें म्हणजे निव्वळ वेडेपणा होय असें कोणींहि म्हटलें असतें; परंतु जेव्हां मरणाची भीति मनांतून नाहींशी होते व स्वदेशाभिमानाची पवित्र ज्योति अंतःकरणांत प्रदीप्त होते तेव्हां निव्वळ संख्येवरून कर्तृत्वाची कल्पना करीत बसणें हें चुकीचें ठरतें. ता. ४ मे रोजीं जिनोआचे आसपासचे किनाऱ्यावर हे हजार शूर शिपाई पसरले होते. आपलें तुटपुंजें सामान बरोबर घेऊन किनाऱ्यावरील खडकावरच एकेक दिवस आगाऊ त्यांनीं तळ दिला.

ग्यारीबाल्डीनें जिनोआचे बंदरांतील टिमोंटी आणि लांबर्डो या नांवाच्या दोन आगबोटी वेठीस धरल्या व त्यांवर लोक व सामान चढवून जलदीनें निघण्याचा हुकूम केला. या वेळीं लोकांत इतका आवेश चढला होता कीं,

या हजार शिपायांना पोंहोचविण्याकरितां जे कित्येक लोक किनाऱ्यावर आले होते ते आयते वेळीं आम्हीसुद्धां तुम्हांबरोबर येतों; आम्हांस लढाईवर घेऊन चला, असा हट्ट धरून बसले. त्यांची समजूत काढतां काढतां ग्यारी-बाल्डीस पुरें पुरें झालें. या शूर शिपायांच्या आया-वहिणी, बायका त्यांना निरोप देण्याकरितां आल्या होत्या. त्यांच्या डोळ्यांतून आनंदाचे अश्रु वाहत होते. ग्यारीबाल्डीला बंदरांतून पाय काढण्याची फार उत्सुकता झाली होती म्हणून निरुपायास्तव बोटी हाकारण्याचा शेवटीं त्यानें हुकूम दिला. तेव्हां जवळच्या गांवाहून स्वारीस जाण्यास निघालेले परंतु अद्याप बंदरावर येऊन न पोंहोचलेले असे चाळीस लोक मागें राहिले. त्यांजबरोबरच त्यांचीं हत्यारें व दारूगोळाहि मागें राहिला.

आगबोटी समुद्रांत बऱ्याच दूर गेल्यानंतर ग्यारीबाल्डीनें या छोटेखानी लष्कराची शिस्त लाविली व त्यास उद्देशून एक सणसणीत व आवेशयुक्त असें भाषणहि केलें. तारीख ११ मे रोजीं हें सैन्य मार्सीला येथें येऊन पोंहोचलें. परंतु त्याचे मागोमाग नेपल्सचे राजाचीं गलबतें येत होतीं. हें वर्तमान कळतांच ग्यारीबाल्डीनें गडबडीनें तास दोन तासांत आपलें सैन्य व सामान-सुमान किनाऱ्यावर उतरविलें, व त्या आगबोटींस आग लावून देऊन आपले लोक घेऊन तो मार्सीला शहरांत शिरला. ग्यारीबाल्डी अकस्मात् आला असें पाहून मार्सीला येथील लोकांस अत्यंत आश्चर्य वाटलें. परंतु त्यांनीं त्यास जाऊन मिळण्याचीं कांहींच चिन्हें दाखविलीं नाहींत. तेव्हां तेथून निघून तो सालेमी या गांवीं गेला. वाटेनें ठिकठिकाणीं त्याचा पुष्कळच गौरव झाला. बायका-मुलें, धर्मगुरु यांनींसुद्धां त्याचा जयजयकार केला. सालेमी येथें ग्यारीबाल्डी यानें जाहीरनामा काढून, सिसिलींतील राष्ट्रपक्षीय सैन्याचा मुख्य सरदार व दिवाणी, मुलकी, लष्करी या सर्व अधिकारांचा मुख्य अधिकारी असा किताब आपणांस घेऊन व्हिक्टर-ए-मॅन्युएल राजाचे नांवानें द्वाही फिरविली.

परंतु मुख्य लढाईचें काम तें पुढेंच होतें. तो प्रसंग ग्यारीबाल्डीच्या इच्छेप्रमाणें लवकरच घडून आला. कॅल्टॅफिमी या नांवाचे घांटाचे पायथ्याशीं नेपल्सचे राजाच्या सैन्याची व ग्यारीबाल्डीची प्रथम चकमक झडली. या चकमकींत ग्यारीबाल्डीचा मुलगा मेनॉट्टी हा ज़खमी झाला. प्रथम कांहीं वेळ ग्यारीबाल्डीचे निशाणाचा पाडाव होतो कीं काय, अशीहि भीति

वाटत होती. परंतु गनिमी काव्याची ही लढाई असल्यामुळें शेवटीं ग्यारीबाल्डीसच यश आलें.

पराभव पावलेल्या सैन्यानें पालेर्मो या बळकट शहराचा आश्रय धरला. त्याचे पाठोपाठ ग्यारीबाल्डी हाहि आपलें सैन्य घेऊन गेला. पालेर्मो शहराच्या रस्त्यांमधून सुमारें चार तास लढाई केल्यावर त्यानें शहरचें रक्षण करणाऱ्या बारा हजार नेपॉलिटन लोकांस मागें हटविलें. अद्यापि पालेर्मो येथील किल्ला व राजवाडा हे मात्र ग्यारीबाल्डीचे हातीं लागले नव्हते. या किल्ल्यावरून व बंदरांतील जहाजांवरून ग्यारीबाल्डीचे लोकांवर शत्रूंनीं गोळ्यांचा मारा चालू ठेविला होता. त्याचे योगानें शहरांतील कित्येक इमारती पडून बरेंच नुकसान झालें; तथापि ग्यारीबाल्डीचे सैन्यास मिळालेल्या विजयाबद्दल जिकडे तिकडे मोठा उत्सव चालू होता. आजूबाजूच्या डोंगरांतील शेतकरी कुणबी भराभर पालेर्मो शहरांत जमूं लागले व जिकडे तिकडे ढोल, नौबती व तुताऱ्या यांच्या ध्वनींची एकच गर्दी उठली. ग्यारीबाल्डीना आवडता पेहराव तांबडा झगा हा असल्यामुळें शहरच्या सर्व लोकांनीं जिकडे तिकडे तांबड्या झग्याचाच पोषाख केला. गांवच्या सर्व दुकानांतील तांबड्या कापडाचे तागे संपून गेले, व कपडा शिवावयास शिंपी मिळावयाची मारामार पडूं लागली.

आपल्या गोळीबाराचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं असें पाहून, नेपॉलिटन सैन्याचा सरदार जनरल लँझा यानें ग्यारीबाल्डीस मोठ्या गौरवानें पत्र लिहून भेट देण्याची विनंति केली. या भेटीमध्यें प्रथम तात्पुरता तह ठरला. नंतर लवकरच नेपल्स येथून हुकूम आल्यावर एकदोन ठिकाणांखेरीज करून बाकी सर्व सिसिली बेटांतून सैन्यानें निघून जाण्याचें कबूल केलें.

इकडे ग्यारीबाल्डीचे सांगण्यावरून पालेर्मो येथील लोकांनीं शहरची डागडुजी व तटबंदी केली. या वेळीं शहरवासी लोकांना इतका आनंद व उत्साह आलेला होता कीं, शहरचे तटबंदीचे कामीं व किल्ला पाडण्याचे कामीं गोळा झालेल्या सर्व लोकांस एकदम कामावर लावतां देखील येईना.

ग्यारीबाल्डीस विजय मिळतांच कॅव्हूर यानें ॲड्मिरल फॅरिना यास पालेर्मो येथें पाठविलें. तेथें जाऊन तें शहर व्हिक्टर-ए-मॅन्युएलचे राज्यास सामील करण्याचे बाबतींत लोकांकडून उचल करतां येईल तर पाहावें असा त्यास हुकूम होता. परंतु इतक्यांतच ही गोष्ट करण्यास ग्यारीबाल्डी कबूल

नव्हता. त्यानें फॅरिना यास पालेर्मो येथून हुसकून लावलें व पूर्ववत् सर्व अधिकार आपले हातीं घेतले. ग्यारीबाल्डी हा या वेळीं सर्व सिसिलीचा गव्हर्नर झाला होता. तथापि तो इतक्या साधेपणानें राहात असे कीं, लष्करचा एकादा शिपाईहि अशा तऱ्हेनें राहात नसेल. देवळांत प्रार्थनेस गेला असतां त्याच्याकरितां लोकांनीं मुद्दाम तयार केलेल्या आसनावर न बसतां लोकांचे गर्दीत मिसळून नुसत्या फरशीवर गुडघे टेकून त्यानें ईश्वराची प्रार्थना करावी. त्यानें अंगांत नेहमींप्रमाणें एक लांबलचक झगा व डोक्यास कसली तरी एक टोपी घालावी, हें सर्व पाहून तर पालेर्मो येथील लोकांस अतिशय कौतुक वाटे व त्याजबद्दल अत्यंत प्रेम उत्पन्न होई.

भाग १४ वा
नेपल्सवरील स्वारी

साहसे श्रीः प्रतिवसति ॥

—मृच्छकटिक

तारीख १७ जुलै रोजीं ग्यारीबाल्डीस अशी खबर लागली कीं, नेपॉलिटन सैन्याचा मिलॅझो या गांवीं बराच मोठा जमाव होत आहे. तेव्हां अर्थातच ग्यारीबाल्डीनें स्वारीची तयारी केली. मिलॅझो येथें जमणाऱ्या सैन्याचें आधिपत्य नेपॉलिटन सरदार जनरल बॉस्को याजकडे होतें. हा सरदार स्वतः शूर असून त्याचें सैन्यहि कवाईत शिकलेलें होतें व त्यांनीं चांगल्या मजबूत ठिकाणचा आश्रय केलेला होता. दुसरे पक्षीं ग्यारीबाल्डीचें सैन्य पाहावें, तर, त्यांत युरोपांतील अठरापगड जाती भरलेल्या व लष्करांत नवशिक्या तरुण शिपायांची गर्दी विशेष. . अशा या दोन विषम स्थितींतील सैन्यांचीं मिलॅझो या ठिकाणीं लढाई व्हावयाची होती. परंतु ग्यारीबाल्डीची त्या वेळीं सद्दीच अशी कांहीं विलक्षण होती कीं, तो जें जें करील त्यांत त्याला यशच येत गेलें.

लढाईचें तोंड लागण्यापूर्वीं ग्यारीबाल्डीनें बरोबर ५० लोक घेतले. प्रथम त्यानें बॉस्कोचे लष्कराचे उजवे बाजूनें हल्ला केला व शत्रूच्या एका तुकडीची

दाणादाण केली. परंतु चुकून याचा असा परिणाम झाला कीं, तो स्वतः मागें असलेल्या शत्रूच्या तोफेच्या माऱ्यांत आपोआप आला. दुर्दैवानें ही तोफहि फार अंतरावर नव्हती. थोड्याच वेळांत ग्यारीबाल्डीचा घोडा जखमी झाला, व त्याचे पायाखालची रिकीव तुटून पडली. त्याबरोबर घोडा बेफाम होऊन आवरेनासा झाला. या गडबडींत त्याचें पिस्तुल खोगिरांत राहून गेल्यामुळें हातांत तरवारीशिवाय दुसरें शस्त्रहि राहिलें नाहीं. इतक्यांत शत्रूचे चार शिपाई त्याचे अंगावर धांवून आले, व त्यांनीं त्यास घेरून व हत्यारें उगारून शरण ये व हत्यार खालीं ठेव असें दरडावून सांगितलें. परंतु ग्यारीबाल्डी मुळींच न डगमगतां उलट त्यांनाच दरडावून म्हणाला, "खबरदार, मी ग्यारीबाल्डी आहें. तुम्हीच मला शरण आलें पाहिजे." आतां एका क्षणांत त्या चौघांच्या तरवारीचे वार ग्यारीबाल्डीवर पडणार, इतक्यांत मिझोरी धांवून आला. व शत्रूंनीं दचकून किंचित् तोंडें फिरविलीं. त्या संधींत त्यानें व मिझोरी या दोघांनीं मिळून त्या चौघांस ठार केलें.

या कठिण प्राणसंकटांतून बचावल्याबरोबर ग्यारीबाल्डीनें तोंड फिरवून तोफखान्याचे बाजूनें हल्ला करण्याचा निश्चय केला. स्वतः तो व दुसरे दोन शूर शिपाई यांनीं तटावरून चढून जाऊन गोलंदाजांवर चाल करून तोफ काबीज केली. अर्थात् तीच तोफ आतां ग्यारीबाल्डीनें उलट शत्रूवर चालू केली. तोफ परत मिळविण्याकरितां नेपॉलिटन सैन्याचा एक सरदार कांहीं लोक घेऊन तोफेवर चालून आला. तेव्हां पुन्हा एक वेळ ग्यारीबाल्डीचें व शत्रूचें छातीला छाती भिडवून युद्ध झालें व त्यांतहि त्यास यश आलें.

अशा रीतीनें कांहीं वेळ लढाई झाल्यावर शत्रूचा मोड झाला, व त्यांस मिलॅझो येथील बालेकिल्ल्यावर आश्रय धरून बसावें लागलें. वॉस्को यानें कुमक मागण्याकरितां नेपल्स येथें माणूस पाठविला. परंतु पुरेशी कुमक न आल्यानें व तह करण्याचा हुकूम मिळाल्यानें वॉस्को यानें तहाचें बोलणें लाविलें. किल्ल्यावरील सर्व युद्धाची सामग्री आहे तशी ठेवून, फक्त आपआपलीं हत्यारें घेऊन बाहेर पडावें अशी तहाची शर्त होती. परंतु शत्रूनें कपट करून कित्येक तोफांच्या काऱ्यांतून खिळे ठोकून दिले होते; एवढेंच नव्हे तर, भुयारांत दारू भरून लांब अंतरावरून त्यास वत्ती देतां यावी व ग्यारीबाल्डी किल्ल्यावर आल्याबरोबर सुरुंग उडवून द्यावा अशीहि त्यांनीं व्यवस्था

केली होती. परंतु सुदैवानें हें कपट उघडकीस आलें व त्यामुळें किल्ला व ग्यारीबाल्डीचे लोक बचावले.

नेपॉलिटन सैन्य किल्ला उतरून जाईपर्यंत मिलॅझो येथील लोकांनीं ग्यारीबाल्डीस कांहींच मदत केली नव्हती. परंतु परस्पर त्याच्या पराक्रमानें स्वतंत्रता मिळाल्याबरोबर त्यांनीं ग्यारीबाल्डीचा जयजयकार केला. जय मिळाल्यावर त्या दिवशीं रात्रीं एका देवळाचे आगाशींत पाण्याचा खुजा व एक दोन पाव घेऊन ग्यारीबाल्डीनें भोजन केलें, व उशाला घोड्याचें खोगीर घेऊन त्यानें निवांतपणें झोंप काढली. मिलॅझोच्या पुढें मेसीना या नांवाचें एक शहर असून येथेंहि नेपॉलिटन सैन्याचें एक ठाणें होतें. ग्यारीबाल्डीनें पुढील हल्ला या शहरावर केला. या कामीं त्यास मुळींच अडथळा झाला नाहीं व मेसीना आपोआप हातीं लागलें. या शहरचे लोकांस ग्यारीबाल्डीचें येणें मनांतून नको होतें असें नाहीं. तथापि १८४८ सालीं झालेल्या बंडानंतर, नेपल्सच्या राजानें बंडवाल्यास अतिशय कडक शिक्षा केल्यानें लोकांस जी एकदां दहशत पडली होती ती ते अद्याप विसरले नव्हते. यामुळें ग्यारीबाल्डी आला असें कळतांच लोक अतिशय घाबरून गेले व जो तो आपला जीव घेऊन होड्यांतून बसून बंदराच्या आश्रयानें राहिला होता. परंतु आतां ग्यारीबाल्डीचें ठाणें शहरांत कांहीं दिवस बसल्यानंतर बाहेर गेलेले सर्व लोक परत आले व त्यांनीं ग्यारीबाल्डीचा जयजयकार करण्यास प्रारंभ केला. त्यांनीं गांवांत तोरणें उभारलीं व आनंदोत्सव केला. इतकेंच नव्हे तर, ग्यारीबाल्डीच्या गाडीचे घोडे सोडून त्यांनीं त्याचा रथ आपल्या खांद्यांनीं ओढीत नेला.

अशा रीतीनें ग्यारीबाल्डीच्या स्वारीचें काम निम्में फत्ते झालें. 'साहसे श्रीः प्रतिवसति' असें जें मृच्छकटिकांतील शर्विलकानें म्हटलें आहे त्याची प्रचीति जगाचे इतिहासांत वारंवार आलेलीच आहे. या अचाट साहसाचे योगानें ग्यारीबाल्डीनें अशक्यप्राय वाटणारें सिसिली बेट जिंकलें; एवढेंच नव्हे तर, आतां त्याचेजवळ कमींत कमी पंचवीस हजार सैन्य आपोआप जमलें व हजारों बंदुकाहि जुळल्या.

इतकी सिद्धता झाल्यावर नेपल्स शहरावर स्वारी करण्याचे मार्गास ग्यारीबाल्डी हा नेटानें लागला. ग्यारीबाल्डी हा नेपल्सवर आल्याशिवाय आतां खास राहात नाहीं असें तेथील राजास वाटलें, तेव्हां त्यानें शेवटचा उपाय

म्हणून व्हिक्टर-ए-मॅन्युएल राजाकडे आपला वकील पाठविला. यापूर्वी कॅव्हूर व व्हिक्टर-ए-मॅन्युएल यांनीं ऑस्ट्रियाविरुद्ध लढाई झाली त्या वेळीं आपल्यास येऊन मिळण्यास नेपल्सच्या राजास विनंति केली होती; परंतु इटली स्वतंत्र करावयाची या उदात्त कल्पनेचा त्याला पुरा अर्थहि कळत नसल्यामुळें त्यानें व्हिक्टर-ए-मॅन्युएल यास मदत करण्याचें नाकारलें होतें. आतां तोच फरान्सिस राजा नम्र होऊन शरण आला होता, व ग्यारीबाल्डीपासून कसें तरी माझें रक्षण करा असें म्हणूं लागला होता.

व्हिक्टर-ए-मॅन्युएल व कॅव्हूर यांना ग्यारीबाल्डीची नेपल्सवरील स्वारी उघडपणें पसंत करतां येत नव्हती. तरी देखील त्यांना फरान्सिसचे वकिलास आम्हांस या बाबतींत फारसें कांहीं करतां येत नाहीं असा निराशेचा निरोप देणेंच भाग पडलें. तथापि व्हिक्टर-ए-मॅन्युएल यानें ग्यारीबाल्डी याचें मन वळविण्याकरितां म्हणून त्यास पत्र लिहिलें व " हल्लीं इटलींतील प्रजेमध्येंच परस्पर जी लढाई चालली आहे ती संपविली पाहिजे, व म्हणून आपण नेपल्सवर जाण्याचा प्रस्तुतचा बेत रहित करावा " असें कळविलें.

या पत्रास ग्यारीबाल्डीनें " आपली आज्ञा मला शिरसावंद्य; तथापि इटलीची स्थिति पाहतां या क्षणीं ती मला सर्वथा पाळतां येत नाहीं. यास्तव महाराजांनीं या क्षणीं एक वेळ आपली आज्ञा अमान्य करण्याची मेहेरबानीनें मला परवानगी द्यावी." अशी अत्यंत नम्रपणानें विनंति केली.

वरील पत्रव्यवहाराच्या मासल्यावरूनच सर्व स्थिति एकदम लक्षांत येण्यासारखी आहे. ग्यारीबाल्डीच्या मनांतील जागरूक नम्रसेवकभाव व त्याचे कर्तव्याचे मार्गांत प्रतिबंध करणारी राजाज्ञा यांचा विरोध त्यास किती दुःसह झाला असेल, याची कल्पना सहज करतां येईल. दुसरे पक्षीं, व्हिक्टर-ए-मॅन्युएल राजाच्या मनाची स्थितीहि विचार करण्यासारखी आहे. एवढा महाप्रतापी व स्वामिभक्त वीर आपल्या प्रजाजनांमध्यें आहे. त्याचें व आपलें मूळ कार्य एकच आहे; असें असतांहि त्याचें व आपलें धोरण सर्वांशीं न जुळल्यामुळें प्रतिक्षणीं विनाकारण विरोध येतो हें पाहून राजासहि किती वाईट वाटलें असेल याचीहि सहज कल्पना करतां येईल. परंतु राजा व राजभक्त यांचा हा विरोध टळण्यासारखा नव्हता. ग्यारीबाल्डीची नजर सर्व इटलीचें स्वातंत्र्य एकदम सिद्ध व्हावें या प्रचंड परंतु दुःसाध्य कल्पनेवर लागलेली असून त्याला कपट, कावा, धोरण किंवा युक्ति ही बाजू मुळींच दिसत नव्हती.

व्हिक्टर-ए-मॅन्युएलची गोष्ट उलट होती. इटलीचें स्वातंत्र्य जरी त्यास परत मिळवावयाचें होतें, तरी हातचें राज्य गमावण्यास तो तयार नव्हता; व आपलें राज्य कायम ठेवणें हाच पुढील सर्व इमारतीचा पाया आहे हें त्यास माहीत होतें. तात्पर्य, एके बाजूस धीर व युक्ति व दुसरे बाजूस निस्सीम देशभक्ति व उतावळेपणा, अशी स्थिति झाल्यामुळें ग्यारीबाल्डी हा कट्टा स्वामिभक्त सेवक असतांहि अखेरपर्यंत एकादा पुंड बंडवाला असावा त्याप्रमाणें त्याचा व राजाचा संबंध इतिहासांत दिसून येत आहे.

राजास वरील प्रकारचें उत्तर लिहिल्यावर ग्यारीबाल्डीनें नेपल्सवर जाण्याची तयारी केली, व आपलें सैन्य जहाजावर चढविलें. त्या रात्रीं धुकें जिकडे तिकडे पसरलें होतें, व आभाळांत चंद्र असूनहि अंधःकार पडला होता. परंतु हीच वेळ योग्य असें जाणून ग्यारीबाल्डीनें जहाजें हांकारलीं. ज्या किनाऱ्यावर उतरावयाचें तो किनारा या सैन्यानें पूर्वीं कधीं पाहिलाहि नव्हता; तथापि त्याचें त्यास कांहींच वाटलें नाहीं. किनाऱ्यावर उतरून नेपल्सवर चाल करावयाची व तें हस्तगत करून तेथें व्हिक्टर-ए-मॅन्युएलचें निशाण लावावयाचें याशिवाय दुसरी तिसरी गोष्टच त्यास दिसत नव्हती. यामुळें वाटेंत आलेलीं सर्व संकटें सोसून हें सैन्य एके दिवशीं पहांटे चार वाजण्याचे सुमारास इटलीचे दक्षिण किनाऱ्यावर सुखरूपपणें पोंहोचलें. हा सर्व प्रकार अगदीं अवचितपणें घडून आल्यामुळें त्यांना शत्रूकडून मुळींच प्रतिबंध झाला नाहीं.

किनाऱ्यावर उतरतांच ग्यारीबाल्डीनें आपलीं जहाजें पेटवून दिलीं व एकदम रेगियो या किल्ल्यावर हल्ला केला; सर्व दिवसभर लढाई केल्यावर तो किल्ला हस्तगत झाला. किल्ल्यांतील शिबंदी एका फरेंच व्यापारी गलबतावर बसून नेपल्स येथें पळून गेली. मागें राहिलेल्या त्यांच्या सव्वीस तोफा व इतर लढाईचें पुष्कळ सामान, त्याचप्रमाणें धान्यसामग्री, घोडे व खेंचरें वगैरे या विजयी सैन्याचे हातीं अनायासानें लागलीं. नंतर लॉटिनो नांवाच्या एका गृहस्थास रेगियो या किल्ल्याचा गव्हर्नर नेमून ग्यारीबाल्डी आपल्या सैन्यासह दुसरे दिवशीं बारा वाजतां पुढील मार्गास लागला.

सुमारें दोन दिवसांत त्यानें डोंगराळ प्रदेशांतून जवळ जवळ ऐंशी मैलांचा प्रवास केला. वाटेनें शत्रूच्या सैन्याच्या टोळ्यांशीं त्यास लहानसहान लढाया कराव्या लागल्या. त्या प्रदेशांतील उष्ण हवेनें त्याच्या सैन्यास बराच ताप झाला. परंतु त्या सर्वांस न जुमानतां त्यानें नेपल्सच्या जवळ जवळ मजल

मारली; एवढेंच नव्हे तर, मधून मधून कित्येक ठिकाणीं आपले लोक पाठवून लोकांकडून नेपल्सचे राजाविरुद्ध बंडेंहि उभारविलीं. परंतु या मोहिमेंत आपल्या शिपायांकडून रयतेस यत्किंचितहि उपद्रव होऊं नये असे सक्त हुकूम ग्यारीबाल्डीनें सोडले होते. फार काय, रस्त्याचे बाजूच्या द्राक्ष-वेलीच्या ताटव्यांत जाऊन मालकाचे परवानगीशिवाय मूठभर द्राक्षें जरी कोणीं तोडलीं, तरी त्यास शासन द्यावें असा त्याचा कायदा कडक होता. यामुळें अखेरपर्यंत त्याच्या बाजारबुणग्या पेंढारांत उत्तम प्रतीची शिस्त राहिली.

कित्येक ठिकाणीं तर त्याचा आदरसत्कार लोकांनीं इतक्या हौसेनें केला कीं, तो कांहीं वर्णन करतां येत नाहीं. ग्यारीबाल्डी हा कोणी देव आहे किंवा देवदूत आहे असें झालें. स्टोको या गांवीं तर स्त्रियांनीं शुद्ध प्रेमळपणानें त्यास एकाद्या भावाप्रमाणें आलिंगून त्याचीं चुंबनेंहि घेतलीं. रस्त्यांतून ग्यारीबाल्डीची गाडी जात असतां एकाद्या देशाभिमानी मातेनें आपल्या कडेवरचें बालक उचलून बेलाशक गाडींत टाकून द्यावें. मनांतील हेतु असा कीं, त्या महात्म्यानें त्याला उचलून त्याचें चुंबन घेतलें व त्यास आशीर्वाद दिला म्हणजे त्याच्या अद्भुत देशभक्तीचा व शौर्याचा कांहीं तरी अंश त्याजमध्यें उतरेल. या प्रसंगीं अशी मौज झाली होती कीं, युरोपांतील निरनिराळ्या वर्तमानपत्रांचे बातमीदार ग्यारीबाल्डीचे सैन्या-बरोबर होते; त्यांना लढायांचीं चटकदार वर्णनें वर्तमानपत्रास पाठवूं अशी मोठी हौस होती; परंतु जिकडे जावें तिकडे लढाईच्या ऐवजीं ग्यारीबाल्डीच्या स्वागताचाच प्रकार. जेथें जावें तेथें मेजवान्यांचा थाट. असें झाल्यामुळें लढायांच्या वर्णनांच्या ऐवजीं त्यांना मेजवान्यांचींच वर्णनें लिहून पाठवावीं लागत, व तीं वाचून ही काय अजब जादू आहे अशा विचारानें सर्व युरोपखंडांतील लोक आश्चर्यचकित होऊन राहिले होते.

इकडे ऑलेटा येथें कर्नल पिअर्स नामक ग्यारीबाल्डीच्या एका सरदारानें सरकारी तार ऑफिस हस्तगत करून घेऊन नेपल्स येथील अधिकाऱ्यांस अशी बातमी कळविली कीं, ग्यारीबाल्डी हा नेपल्सचे अगदीं जवळ येऊन ठेपला आहे. ही बातमी कळतांच सालेर्नो येथील बारा हजार सैन्य राजानें नेपल्सचे बचावाकरितां एकदम परत बोलाविलें. अशा फसगतीनें सालेर्नो हें ग्यारी-बाल्डीचे हातीं सहज लागलें. येथून पुढला मुक्काम नेपल्सचा. नेपल्सचे इतके जवळ आल्यावर ग्यारीबाल्डीस फारच उताविळी झाली; त्यानें आपलें

सैन्य मागें ठेवून थोड्या निवडक लोकांनिशीं सालेर्नो येथील स्टेशनावर आगगाडींत बसून नेपल्सची वाट धरली.

ग्यारीबाल्डी येत आहे असें कळतांच नेपल्स येथें एकच गर्दी उडून गेली. एकीकडे राजाची पांचावर धारण बसून पुढें काय करावें हें त्यास सुचेना. सरकारी लष्कर व आरमार यांवरील अधिकारीहि विथरल्यासारखे दिसूं लागले. व खालचे प्रतीच्या शिपायांत तर फंदफितुरी पुष्कळ वेळपासून चालू होताच. दुसरीकडे लोक हर्षभरित होऊन गेले होते. आगगाडी येण्याचे सुमारास चोहोंकडे लोकांची गर्दीच गर्दी होऊन गेली होती. आगगाडीचे रुळावर रिकाम्या डब्यांवरून जिकडे तिकडे माणसेंच माणसें होऊन गेलीं होतीं. स्टेशनचे आवारांत तर गाड्या, घोडीं,माणसें हीं इतकीं ठेंचून भरलीं होतीं कीं, मुंगी रिघावयाला देखील वाव नव्हता असें म्हटलें तरी चालेल. चित्रविचित्र निशाणें, तांबड्या रंगाचे हातरुमाल, जिकडे तिकडे फडकत होते; आणि शिंगें व तुताऱ्या यांच्या ललकाऱ्यांनीं कानठळ्या बसत होत्या. अशा प्रचंड समारंभांत ग्यारीबाल्डीची स्वारी स्टेशनांत येऊन दाखल झाली.

ग्यारीबाल्डी स्टेशनांतून बाहेर पडतांच हर्षगजराचा जो एक एकदम कल्लोळ उसळला, त्याचे योगानें किनाऱ्यावर राजा अपल्या बचावासाठीं लष्कर सज्ज करून होता त्याचे काळजांत धडकी भरली. त्याचे गोलंदाज हातांत तोडा शिलगावून तटावरील तोफांवर हात ठेवून हुकुमाची वाट पाहत होते; सरबत्तीचा हुकूम झाला असता तर त्या हर्षभरित शहरांत धडाधडा गोळे पडूं लागले असते; परंतु हा सरबत्तीचा हुकूम सोडण्यास राजाची छातीच होईना. कित्येक वेळीं तर ग्यारीबाल्डी हा तोफांच्या माऱ्यांतहि आला असेल, परंतु तोफेचा एकहि आवाज कोणाचे कानीं आला नाहीं. त्या दिवशीं संध्याकाळचे सुमारास तर राजाचे सैन्यानें उघडपणें आपल्या डोक्यावरील टोप्या उडवून दिल्या व 'ग्यारीबाल्डी की जय' असा जयघोष करून घरोघर ते लोक निघून गेले.

ग्यारीबाल्डीला अशा प्रकारच्या स्वागताचा मनापासून तिटकारा असल्या-मुळें आगगाडींतून उतरतांच तो राजमार्ग सोडून देऊन एका आडरस्त्यानें शहरांत शिरला, व शहराच्या मुख्य सार्वजनिक इमारतींत जाऊन त्यानें आपलें बिऱ्हाड ठेवलें. तेव्हांपासून लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी वाड्यापुढें येऊन त्यांनीं 'ग्यारीबाल्डी की जय' अशा आरोळ्या द्याव्या व ग्यारीबाल्डीनें

ग्यालरींत येऊन त्यांचे सलाम घेऊन त्यांना उत्तेजनपर दोन शब्द बोलून पुन्हा आंत जावें असा क्रम चालू झाला, तो सर्व दिवसभर सुरू होता. रात्रीं लोकांनी नाना तऱ्हेचे दिवे लावून आपापलीं घरें सुशोभित केलीं व हजारों दिवट्या पेटवून मिरवणुकी काढल्या.

संध्याकाळचे सुमारास राजा फरान्सिस हा आपले लोक बरोबर घेऊन किल्ल्यावरून उतरला, व खालीं मान घालून शहरांतून निघून गेला. हा प्रकार पाहण्यास लोकांची दुतर्फा गर्दी झाली होती; परंतु मेहेरबानीनें त्याचा कोणत्याहि प्रकारें कोणीं अवमान वगैरे केला नाहीं. राजा निघून गेल्यावर सर्व सार्वजनिक ठिकाणचीं राजचिन्हें काढून टाकून त्या ठिकाणीं राजा व्हिक्टर-ए-मॅन्युएल याचीं निशाणें उभारण्यांत आलीं. दुसरे दिवशीं सकाळीं आसपासच्या खेड्यापाड्यांतून ग्यारीबाल्डीनें आपल्या लोकांच्या कांहीं टोळ्या पाठविल्या व जिकडे तिकडे लोकांचा एकदिल करून व्हिक्टर-ए-मॅन्युएलच्या नांवाची द्वाही फिरविली.

ग्यारीबाल्डीचें सैन्य किल्ल्यावर चढतांच लोकहि किल्ल्यावर मोकळेपणें जाऊं येऊं लागले. यापूर्वीं किल्ल्यावर जाणें लोकांस फार धोक्याचें वाटत असे. नेपल्स येथील ज्या तुरुंगाबद्दल युरोपखंडभर जिकडे तिकडे गवगवा झाला होता व ग्लॅडस्टनसारख्या संभावित मुत्सद्द्यांनींहि ज्यांचे बाबतींत नेपल्सचे राजास लाखोली वाहिली होती, ते सर्व बंदिखाने अथवा पृथ्वीवरील सैतानाचे महाल याच किल्ल्यावर होते. या तुरुंगाबद्दल नेपॉलिटन लोकांचे मनांत अत्यंत द्वेष असल्यामुळें किल्ल्यावर चढून जाणाऱ्या प्रत्येक माणसानें त्या तुरुंगाचे भिंतीवर बुटाच्या लाथा माराव्या आणि थुंकावें, व अशा रीतीनें पूर्वीच्या राजाच्या जुलमी कारकीर्दीबद्दल आपला तिरस्कार दाखवावा असा प्रकार चालला होता. असो; एक दोन दिवसांत जिकडे तिकडे शांतता झाल्यावर ग्यारीबाल्डीनें निरनिराळ्या खात्यांवर नवीन अधिकारी नेमून शिस्त लावण्यास सुरुवात केली.

भाग १५ वा

देशाच्या एकीकरणाचा प्रारंभ

तप्तेन तप्तमयसा घटनाय योग्यम् ।।

—विक्रमोर्वशीय

नेपल्सवरील ग्यारीबाल्डीच्या स्वारीची फत्ते झाली हें वर्तमान कौंट कॅव्हूर यास कळतांच हें नवीन मिळालेलें राज्य पिड्माँटच्या राज्यास सामील करावयाच्या खटपटीस तो एकदम लागला. नेपल्सवर ग्यारीबाल्डीनें स्वारी केली ती धडधडीत राजाज्ञेच्या विरुद्ध केली होती. तथापि, अनधिकारानें केलेल्या परंतु सफळ झालेल्या या कृत्यापासून आपल्या राजकीय धोरणाला जर फायदा मिळत आहे तर तो कां बुडवा असा कॅव्हूर यानें पोक्त विचार केला. तो विचार अर्थात् त्या धूर्त मुत्सद्द्याचे शहाणपणास योग्य असाच होता. ज्या गोष्टीचा आपण पूर्वी एक वेळ निषेध केला तिचाच फिरून अंगिकार कसा करावा अशी शंका त्यास प्रथम उत्पन्न झाली. परंतु त्याच्या धूर्तपणास सुदैवानें या वेळीं चांगली मदत केली.

ग्यारीबाल्डीस जय मिळाला व नेपल्स त्याचे हातीं पडलें हें वर्तमान ऐकतांच मॅझिनी नेपल्सकडे जावयाला निघाला. मॅझिनी जेथें जाईल तेथें त्याचे मागोमाग लोकसत्ताक राज्याच्या कल्पना, बंडाळी व बेबंदशाही हीं ठेविलेलींच, असा त्या वेळीं सार्वजनिक समज होता. त्याचा फायदा घेऊन कॅव्हूर यानें अशी वतावणी करण्यास प्रारंभ केला कीं, मॅझिनीच्या योगानें सर्व सिसिली बेटाची दुर्दशा होऊन जाईल व अशा तऱ्हेची स्थिति होणें हें इटलीच्या कार्यास अहितावह आहे; यास्तव पिड्माँटचे राजानें केवळ सार्वजनिक कल्याणाकरितां नेपल्सचें राज्य आपल्या राज्यास जोडणें हाच काय तो वरील संकट निभावण्यास बिनतोड मार्ग आहे. हा बहाणा तर खराच; परंतु ग्यारीबाल्डी व मॅझिनी हे दोन स्वतंत्र विचाराचे व राजसत्तेस न जुमानणारे देशभक्त एकविचाराचे झाले असतां नेपल्स येथें खरोखरच प्रजासत्ताक राज्य स्थापित होईल, व असा एकदां प्रघात पडला म्हणजे लोकसत्ताक राज्यें स्थापण्याची लोकांची इच्छा अनिवार होऊन आपल्या धोरणास आळा पडेल अशी कॅव्हूर यास मनांत मुळींच भीति वाटत

नव्हती असें मात्र नाहीं. तें कसेंहि असो, नेपल्सचें राज्य पिड्मॉंटचे राज्यास जोडण्याचा निश्चय करून त्या बाबतींत कॅव्हूर यानें पार्लमेंटांत अनुकूल असा ठराव करून घेतला येवढें खरें.

व्हिक्टर-ए-मॅन्युएल हा कॅव्हूर याचे विचाराबाहेर अर्थातच नव्हता. तथापि एक अडचण येऊन पडली ती अशी कीं, फरान्सचा बादशहा नेपोलियन याचे हातांत इटलींतील घडामोडीचीं सूत्रें अद्यापि होतीं, व पिड्मॉंटचे राजानें इटलींतील संस्थानें जिंकून आपल्या राज्यास सामील करण्याची ही रीति त्यास पसंत पडेल किंवा नाहीं याबद्दल किंचित् शंका वाटत होती. तथापि कॅव्हूर यानें नेपोलियनचें मन वळवून घेण्याचा प्रयत्न केला व तो सिद्धीसहि गेला. नेपोलियननें कॅव्हूरच्या वकिलास असा जबाब दिला कीं, योजिलेलें कृत्य करणें कॅव्हूर यास अत्यावश्यक वाटत असेलच तर तें त्यानें आपल्या जबाबदारीवर खुशाल करावें; परंतु ह्या कामीं ऑस्ट्रियाशीं युद्ध करण्याचा प्रसंग आला तर फरान्सकडून पूर्वींप्रमाणें मदत होणार नाहीं येवढें मात्र लक्षांत ठेवावें.

ही पडत्या फळाची आज्ञा मिळतांच कॅव्हूर हा आपल्या तयारीस लागला. त्यानें युरोपांतील सर्व राष्ट्रांस लिहून कळविलें कीं, आज जर नेपल्स आम्हीं आपल्या राज्यास जोडलें नाहीं, तर सर्व इटलीचे शांततेस धक्का बसून राजसत्तेस मोठाच अपाय होणार आहे. अशा रीतीनें परराष्ट्रांकडून कदाचित् होणाऱ्या प्रतिबंधाचा आगाऊ बंदोबस्त करून कॅव्हूर यानें नेपल्सवर पाठविण्याकरितां सैन्य सज्ज केलें. या सैन्याबरोबर राजा व्हिक्टर-ए-मॅन्युएल यानें स्वतःच जावें असें ठरलें.

इकडे कॅव्हूर यानें नेपल्स येथें आपल्या गुप्त हेरांकडून फर्डीनंड राजाविरुद्ध बंड करण्यास लोकांना चिथावण्याचा क्रम चालविला होता व वरकरणी फर्डीनंड राजाशीं सलोख्याचें बोलणेंहि सुरू केलें होतें. तसेंच फर्डीनंडचे ताब्यांतील मार्चेस या प्रांतांतील कांहीं अर्जदार आपणाकडे आणण्याची गुप्त खटपट करून कॅव्हूर यानें त्यांस उघडपणें असें आश्वासन दिलें होतें कीं, तुम्हांस योग्य स्वतंत्रता मिळेल अशी आम्ही लवकरच व्यवस्था करूं. इतकी सिद्धता आधींच झालेली होती. शिवाय ग्यारीबाल्डीचे सैन्यानें नेपल्स पूर्वींच जिंकलें होतें; तेव्हां व्हिक्टर-ए-मॅन्युएल यास फक्त नेपल्स येथें जाऊन लोकांचे मुजरे घेऊन आपल्या नांवाची द्वाही फिरवावयाची येवढेंच काय तें करावयाचें उरलें होतें. तें करण्यास तो लवकरच निघाला.

इकडे मॅझिनी हा व्हिक्टर-ए-मॅन्युएलचे पूर्वींच नेपल्समध्यें जाऊन पोंहोचला होता खरा, परंतु त्याचा हेतु साध्य होण्याचा मुळींच रंग दिसेना. मॅझिनी नेपल्समध्यें येईल तर त्यास एकदम कैद करावें असा कॅव्हूर यानें हुकूम देऊन ठेविला होता. ग्यारीबाल्डीनें मॅझिनीस कैद केलें नाहीं, परंतु तेथून निघून जाण्याची त्यानें त्यास विनंति केली. ती मॅझिनी यानें नाकारिली. त्यानें ग्यारीबाल्डी यासच उलट असा निरोप पाठविला कीं, तुम्हीच जर लवकरच नेपल्स सोडून रोमकडे जावयास निघणार नाहीं, तर तुमच्या हातची सर्व सत्ता जाऊन शेवटीं पश्चात्ताप पावावें लागेल. परंतु ग्यारीबाल्डीला इतक्यांतच सिसिली बेट सोडून जाणें अशक्य होतें. कारण फर्डीनंडचा युद्ध करण्याचा विचार अद्याप दिसत होता. अदमासाप्रमाणें फर्डीनंडचे सैन्याशीं ग्यारीबाल्डीस लढाई द्यावी लागलीच. ता. १ ऑक्टोबर रोजीं व्होल्टरनो येथें दोन्ही सैन्यांची निकराची लढाई झाली व तींत फर्डीनंडचा पराभव होऊन त्यास गेटा येथील किल्ल्याचा आश्रय घेण्यास निघून जाणें भाग पडलें. याउपर ग्यारीबाल्डीस कोणतीच आडकाठी उरली नाहीं.

व्हिक्टर-ए-मॅन्युएल हा स्वत: सैन्यासहवर्तमान नेपल्सकडे येत आहे असें कळतांच ग्यारीबाल्डी राजास सामोरा जाण्याकरितां सैन्य घेऊन निघाला. नेपल्स पिड्मॉंटचे राज्यास सामील करण्याच्या कॅव्हूर याच्या बेतास आपण आड जावयाचें नाहीं असा ग्यारीबाल्डीचा निश्चय या वेळीं ठरला होता; व त्याप्रमाणें त्यानें मॅझिनीस निक्षून कळविलें. त्यामुळें मॅझिनीस नेपल्स सोडून जाणें भाग पडलें. हा वेळपर्यंत नेपल्ससंबंधानें सर्व अधिकार ग्यारीबाल्डीचे हातांत होते; परंतु व्हिक्टर-ए-मॅन्युएल आल्यावर ते सर्व अधिकार त्याचे ठिकाणीं समर्पण करून आपण बाजूस व्हावें असा ह्या उदार देशभक्तानें निश्चय केला. ता. २६ ऑक्टोबर रोजीं व्हिक्टर-ए-मॅन्युएल व ग्यारीबाल्डी यांची मुलाखत झाली. त्या वेळीं उभयतांच्या मनांत परस्परांविषयीं अत्यंत आदर उत्पन्न झालेला होता. आपण आरंभिलेलें कार्य सुरळीतपणें शेवटास गेलें व आपल्या हातून थोडीबहुत राजसेवा घडली, याबद्दल ग्यारीबाल्डीस आनंद वाटला. व दुसरे पक्षीं राजासहि, अशा धीर, वीर, नि:स्पृह स्वामिभक्त सेवकाकडून देशकार्यांत साहाय्य मिळालें याबद्दल धन्यता वाटली. या भेटीचा देखावा डोळ्यांनीं पाहिलेल्या लोकांनीं असें

लिहून ठेविलें आहे कीं, राजा व ग्यारीबाल्डी हे एकमेकांस आदरपूर्वक भेटतांना दोघांचेहि कंठ सद्गदित झाले होते.

भेटीनंतर दोघेहि नेपल्सकडे परत फिरले. राजा व ग्यारीबाल्डी यांनीं नेपल्समध्यें एकाच गाडींत बसून प्रवेश केला. राजा एका उघड्या गाडींत बसला असून ग्यारीबाल्डी त्याचेच बाजूस डाव्या हाताला बसला होता व समोर सिसिली व नेपल्सचे भावी गव्हर्नर बसले होते. ते दिवशीं पाऊस एकसारखा झिमझिम पडत होता; तथापि रस्त्यांतून लोकांची अतोनात गर्दी झालेली होती. त्यांच्या जयजयकाराच्या ध्वनीनें त्या वेळीं आकाशांत होणारी मेघगर्जनाहि क्षणैक लोपून जात असे. जिकडे तिकडे गुढ्या-तोरणें-निशाणें उभारलेलीं होतीं, व ठिकठिकाणीं राजाचे गाडीवर लोक फुलें उधळीत होते. अशा थाटानें व्हिक्टर-ए-मॅन्युएल यानें शहरांतील मुख्य देवळांत प्रवेश केला. तेथें सर्वांनीं मिळून ईश्वरोपासना केली. हा विधि झाल्यावर ग्यारीबाल्डीनें आपले सर्व अधिकार राजाचे स्वाधीन केले.

सरते शेवटीं त्यानें जाहीरनामा काढून आपल्या विश्वासु शिपायांचा आणि सिसिलींतील सर्व लोकांचा व देशबांधवांचा नम्रपणें निरोप घेतला. वास्तविक या वेळीं ग्यारीबाल्डीची शक्ति अशी होती कीं, त्यानें नुसता ब्र काढण्याची फुरसत, कीं खुद्द त्याचें पंचवीस तीस हजार सैन्य व नेपल्सचे सर्व लोक त्याच्या हुकुमाप्रमाणें वागण्यास, फार काय पण प्राण देण्यासहि तयार होते. व यामुळें त्याचे मनांत यत्किंचितहि जरी अहंभाव किंवा महत्त्वाकांक्षा यांचा अंकुर उमटला असता तर त्याचे सर्व मनोरथ पूर्ण होण्यास मुळींच पंचाईत पडली नसती. असें असतांहि दुसऱ्याची ठेव निमूट-पणें परत करावी त्याप्रमाणें आपले सर्व अधिकार राजाचे चरणांवर अर्पण करून एकाद्या यःकश्चित् मनुष्याप्रमाणें फिरून ग्यारीबाल्डी हा प्रजाजनांच्या समाजांत मिसळला. हा त्याचा निःस्पृहपणा पाहून त्याचे अंगीं खरोखर कांहीं दैवी अंश आहे असें लोकांस वाटूं लागलें. ग्यारीबाल्डीनें गादीची एवढी मोठी कामगिरी बजाविलेली पाहून आतां याचें कसें उतराई व्हावें अशी खुद्द राजासहि पंचाईत पडली असेल यांत कांहीं शंका नाहीं. त्यानें त्यास सर्वांत श्रेष्ठ अशी लष्करी मानाची पदवी व पांच लाख फ्रँक देऊं केले; परंतु ग्यारीबाल्डीनें आपण यांतील एक पैशासहि शिवणार नाहीं व बहुमानाची पदवीहि घेणार नाहीं असें राजास स्पष्ट कळविलें.

वरील समारंभ झाल्यानंतर लागलीच ग्यारीबाल्डीनें कॅप्रेरा बेटावरील निवासाश्रमास जाण्याचा निश्चय केला. या वेळीं त्याजपाशीं फक्त पंधरा शिलिंग काय ते त्याचे असे होते. यास्तव जाण्यापूर्वी त्यानें वीस पौंड लोकांपासून उसने घेऊन आपलें खाजगी देणें होतें तें वारलें; व घरून निघाल्यापेक्षां रतिभर अधिकच दरिद्री अशा स्थितींत हा विजयी व शूर देशभक्त आपल्या घरीं परत निघाला. मात्र जाण्यापूर्वी त्यानें एक वेळ राजाची गांठ घेतली व दोन मागण्या केल्या; पैकीं पहिली अशी होती कीं, राजानें आपणांस रोमवर स्वारी करण्याची परवानगी द्यावी; व दुसरी अशी कीं, आजपर्यंत पगार न घेतां केवळ स्वदेशभक्तीनें प्रेरित होऊन व जिवाला जीव देऊन ज्यांनीं आपल्या हाताखालीं लढाया केल्या त्या शिपायांस व सरदारांस सरकारी सैन्यांत सामील करून त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें त्यांस जागा द्याव्या. या दोन्हीहि मागण्यांस राजास रुकार देतां आला नाहीं व त्याचीं कारणेंहि विशेष होतीं. येथें येवढेंच सांगावयाचें कीं ज्यानें सिसिलीचें सबंध राज्य आपल्या धन्यास मिळवून दिलें, त्यानें वाटखर्चीकरितां लोकांचे पैसे उसनवार काढले व इतमामाशिवाय जसा एकटा तो सिसिलीवर स्वारी करण्याचे पूर्वी घरांतून बाहेर पडला तसाच स्वारींत यश मिळवून सर्व सिसिलीचें राज्य काबीज केल्यावरहि एकांतवासांतील गृहसौख्याचा उपभोग घेण्यास तो एकटाच परत गेला !

भाग १६ वा

शांततेंतील सुखें व उद्योग

ग्यारीबाल्डी कॅप्रेरा बेटास परत येऊन पाहतो तों तेथील देखावा सर्वच बदललेला. घर सोडून जाते वेळीं जिकडे तिकडे प्रदेश ओसाड होता; परंतु आतां तेथें लागवड झालेली असून लहान लहान बागा व शेतें तयार केलेलीं होतीं. झाडांची लागणहि बरीच झाल्यामुळें जिकडे पाहावें तिकडे हिरवळ दृष्टीस पडे. घरीं गेल्याबरोबर तो प्रथम तबेल्यांत

गेला व आपल्या आवडत्या घोड्यांचे पायबंद सोडून त्यानें त्यांस यथेच्छ हिंडावयास मोकळीक दिली. नंतर इकडे तिकडे कमीजास्त आहे नाहीं पाहून व चाकर माणसांच्या व शेजाऱ्यांच्या भेटी घेऊन, पूर्ववत् आपल्या शेतकऱ्याच्या वर्तनक्रमास त्यानें सुरुवात केली. प्रथमतः त्यानें एक चक्की आणविली, शेतकीचीं निरनिराळीं औतें जमा केलीं व थोड्याच दिवसांपूर्वी ज्या हौसेनें रणभूमीवर तो युद्ध करीत होता त्याच हौसेनें तो आतां शेतकीचें काम करूं लागला. तीस हजार सैन्य हाताखालीं वागवून व राजाच्या बरोबरीनें रथांत बसून सर्व राष्ट्राकडून जयजयकार व धन्यवाद ऐकत असतां जी त्याच्या मनाची स्थिति होती, तीच आजमितीस स्वतः हातांत नांगर धरून गड्यांमाणसावरोबर शेतकाम करीत असतांनाहि होती.

ग्यारीबाल्डीचा स्वभाव उद्योगप्रिय असल्यामुळें हळुहळू त्या लहानशा बेटाला गोड रूप येऊं लागलें. तथापि त्याचें राहतें घर अगदीं साधें असून त्यांत ऐषआरामाचे पदार्थ कांहींच नव्हते. दूरदूरचे लोक त्याला अनेक तऱ्हेचे पदार्थ भेटीदाखल पाठवून देत. त्यांपैकीं कित्येक तर बरेच मौल्यवानहि असत. परंतु अशा भेटी घेणें त्याला मनापासून फारसें आवडत नसे; म्हणून कित्येक वेळां तो त्या भेटी परतसुद्धां करी. याच सुमारास ऑस्ट्रियांत मोठा दुष्काळ पडला होता. तेव्हां तेथील लोकांच्या मदतीकरितां त्यानें आपण स्वतः वर्गणीनें जमविलेले शंभर फ्रँक तिकडे पाठविले. "मला मौल्यवान् नजराणे पाठविण्यापेक्षां दुष्काळपीडित ऑस्ट्रियन लोकांना जर त्यांचे पैसे करून पाठवाल तर मजवर मोठे उपकार होतील." असेंहि त्यानें कित्येकांस सांगितलें. त्याच्या या सांगण्याचा कित्येकांस राग आला व आपले हाडवैरी जे ऑस्ट्रियन लोक त्यांना मदत करण्याची ग्यारीबाल्डीस इच्छा व्हावी याचें कित्येकांस आश्चर्य वाटलें. परंतु त्यासंबंधानें ग्यारीबाल्डी असें म्हणे कीं, माझें वैर ऑस्ट्रियन लोकांशीं नाहीं, तर त्यांच्या राजाशीं आहे. त्या विचाऱ्यांनीं काय केलें आहे? त्यांचा राजा वाईट आहे, त्या अर्थीं ते उलट दयेलाच अधिक पात्र आहेत!

ग्यारीबाल्डीच्या ह्या एकांतवासांत त्याला भेटण्याकरितां अनेक देशचे मोठमोठे लोक येत असत. थोर थोर इंग्लिश अमीर-उमराव सुंदर व सजविलेल्या छोट्या जहाजांतून बसून कॅप्रेरा येथें येत. तसेंच प्रवासास निघालेले शोधक लोक किंवा हद्दपार झालेले देशभक्त मधून मधून याचे दर्शनास येत. त्या

सर्वांचें तो मोठ्या प्रेमानें स्वागत करी; परंतु त्याच्या आदरातिथ्याच्या प्रकारांत श्रीमंती मुळींच नसे व ती येणार तरी कोठून ? अशा तऱ्हेचे पाहुणे आले असतां त्यांस घेऊन बागेंत किंवा शेतांत तो काम करण्यास जाई; व तेथें सुखदुःखाच्या गोष्टी बोलत असतां तो जातीनें काम करूं लागला म्हणजे तेहि आनंदानें अस्तन्या वर सावरून त्याचेबरोबर काम करावयास लागत.

पहिल्या पत्नीपासून ग्यारीबाल्डीस तीन अपत्यें झालीं होतीं. पैकीं सगळ्यांत वडील मुलगा मेनॉट्टी; हा आपल्या बापाबरोबर स्वारीस जाण्याइतका मोठा झालेला होता. एक दोन वेळीं त्यानें आपल्या शूर पित्याच्या कीर्तीस योग्य अशी मर्दुमकीहि केली होती. दुसरा मुलगा रिसीऑटी हा इंग्लंडला लिव्हरपूर येथें स्नेह्यांच्या देखरेखीखालीं विद्याभ्यासाकरितां ठेवलेला होता. ग्यारीबाल्डीची मुलगी थेरेसीटा, ही देखणी असून आपल्या बापासारखी उंच व सशक्त असे. हीच काय ती ग्यारीबाल्डीचा प्रपंच पाहणारी घरधनीण. थेरेसीटा हिनें आपल्या बापाप्रमाणेंच, पाण्यांत पडून बुडत असलेल्या कित्येक लोकांचे प्राण वांचविले होते. ती चपळ असून आपल्या बापाच्या बरोबरीनें डोंगरांतून भराभर उड्या मारीत जाई. या मुलीवर ग्यारीबाल्डीचें विशेष प्रेम होतें. नेपल्सच्या स्वारीहून ग्यारीबाल्डी परत आल्यानंतर थेरेसीटा हिचें कॅनझिओ नांवाच्या एका लष्करी अधिकाऱ्याबरोबर लग्न झालें. या प्रसंगीं व्हिक्टर-ए-मॅन्युएल राजानें नवऱ्यामुलीस आंदणादाखल एक सुंदर हिऱ्यांचा हार बक्षीस दिला होता. तात्पर्य, ग्यारीबाल्डीचे सर्व आयुष्यक्रमांत शांततेचा व गृहसौख्याचा काळ असा हा गेला. तथापि हें गृहसौख्य असावें तसें नव्हतें. कारण त्याची प्रिय पत्नी निवर्तलेली होती व मुलेंहि किंचित् आडदांड व बिनमुर्वतखोर अशी निपजलीं. तथापि केवळ बायकामुलांकडे पाहून सुख पावणाऱ्यांपैकीं ग्यारीबाल्डी हा नव्हता. त्याचें खरें सुख स्वदेशसेवेंत होतें व तें मात्र त्यास सर्व आयुष्यभर यथेच्छ भोगावयास सांपडलें.

ग्यारीबाल्डीच्या पहिल्या लग्नाची हकीकत मागें एका ठिकाणीं आलीच आहे. त्याची पहिली बायको निवर्तल्यावर पुष्कळ वर्षेपर्यंत यानें दुसरें लग्न केलें नाहीं. त्याचें दुसरें लग्न १८५९ सालीं झालें. त्याची हकीकत चमत्कारिक व मनोरंजक आहे. १८५९ सालीं ऑस्ट्रिया व इटली यांची लढाई जुंपली, त्या वेळीं आल्प्स पर्वताच्या पायथ्याशीं असणाऱ्या एका सरोवराचे आसपासच्या प्रदेशांत ग्यारीबाल्डी हा फौजेचा तळ देऊन राहिला असतां मार्क्विस रेमॉडी

या नांवाच्या एका सरदाराच्या तरुण मुलीची प्रीति ग्यारीबाल्डीवर बसली. खुद्द सरदाराचीहि इच्छा ग्यारीबाल्डीसारखा जांवई आपणांस मिळावा अशी होती. असें असतां एके दिवशीं ही तरुण मुलगी ग्यारीबाल्डीच्या छावणींत अकस्मात् प्रकट झाली व शत्रूंकडील कांहीं पत्रें आपण वाटेंत पकडून आणलीं आहेत असें तिनें ग्यारीबाल्डीस कळविलें. हीं पत्रें ग्यारीबाल्डीनें घेतलीं व तिचे त्यानें फार फार आभार मानिले. दुसरे दिवशीं मार्क्विस रेमाँडी हा स्वतः ग्यारीबाल्डीचे छावणींत आला व माझ्या मुलीची तुमच्याशीं विवाह करण्याची फार इच्छा आहे असें त्यानें ग्यारीबाल्डीस कळविलें. हें ऐकून ग्यारीबाल्डीस अत्यंत आश्चर्य वाटलें व तो एकदम म्हणाला, "छेः, तुम्ही भलतेंच कांहीं तरी बोलता. माझ्या पहिल्या बायकोच्या मरणाच्या दुःखानें माझें काळीज करपून गेलेलें आहे व आमरणान्त मीं अविवाहित राहण्याचा निश्चय केलेला आहे. दुसरें असें कीं, तुमच्या कन्येनें मला फार तर एक वेळ पाहिलें असेल; असें असतां, मजविषयीं तिच्या मनांत इतकें प्रेम उत्पन्न व्हावें हें संभवतें तरी कसें ?" हें आपणांस नडविणारें उत्तर ऐकून मार्क्विस रेमाँडी हा निरुत्तर झाला. परंतु ग्यारीबाल्डीच्या भोळ्या अंतःकरणाची कळ कोठें दावली असतां त्याचें हृदय खुलें होईल हें त्या सरदारास पूर्णपणें माहीत होतें. यामुळें तो लागलीच म्हणाला, "साहेब, माझ्या मुलीचें प्रेम व्यक्ति-विषयक आहे असें समजूं नका; तर तें 'इटलीचें स्वातंत्र्य' या मोहक कल्पने-वर जडलेलें आहे व त्या कल्पनेचा आपण केवळ साक्षात् अवतार आहां ! या कारणाकरितांच तिला आपणांशीं विवाह लावावयाचा आहे." या भाष-णाचा त्या सरदाराच्या अटकळीप्रमाणेंच परिणाम झाला. 'इटलीचें स्वातंत्र्य' या जादूनें भरलेल्या शब्दांचा उच्चार होतांच ग्यारीबाल्डीचें करारी मन तेव्हांच विरघळलें. स्वदेशाभिमान बाळगणारा कोणताहि मनुष्य त्याला देवदूता-प्रमाणें प्रिय वाटत असे; त्यांतूनहि स्त्रीजातीमध्यें त्याचा इतका संचार झालेला पाहून तो त्या सरदाराचे म्हणण्यास एकदम कबूल झाला. असो. अशा रीतीनें केवळ एका शब्दाचे उच्चारानें हें लग्न जुळलें. रीतीप्रमाणें सर्व मंडळी लग्नाकरितां देवळांत जाऊन आली व या दोघांचें लग्नहि लागलें. इतक्यांत त्या तरुण स्त्रीचें कपट ग्यारीबाल्डीस कळून आलें. शत्रू-कडील पकडून आणलेलीं पत्रें निव्वळ बनावट असून या व्यवहाराच्या मुळांत स्वार्थाशिवाय दुसरें कांहींहि नाहीं असें ग्यारीबाल्डीचे लक्षांत येतांच, त्यानें तिचें मुखावलोकनहि करावयाचें नाहीं अशी शपथ वाहिली !

असो. आतांपर्यंत घडलेल्या वृत्तान्तावरून एक गोष्ट ठळकपणें दिसून येते ती ही कीं, संपत्तीनें सुखी किंवा दारिद्र्यानें दुःखी व्हावें असा त्याच्या मनाचा पिंडच नव्हता. आपल्या आयुष्यांत ग्यारीबाल्डीनें जे जे अधिकार बजावले त्यांमध्यें द्रव्यदृष्टीचा दुसरा एकादा माणूस त्याचे जागीं असतां तर त्यानें अपार संपत्ति मिळविली असती. परंतु ग्यारीबाल्डी मात्र अखेरपर्यंत कोरडाच्या कोरडा राहिला! द्रव्यलोभ हाच सर्वांत अति कठिण अस्तो. तो ज्यानें जिंकला त्यानें निःपृहपणाचा मुख्य पायाच रचिला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. परंतु ग्यारीबाल्डीचा निःस्पृहपणा द्रव्याचेहि पलीकडे गेला होता. ज्या वयांत त्यानें देशकार्यार्थ जीवित घालविण्याचा निश्चय करून मॅझिनीचें शिष्यत्व पत्करिलें व फांशीच्या शिक्षेचें सुदर्शनचक्र डोक्यावर फिरतें घेऊन स्वदेश सोडून पृथ्वीचे पाठीवर वाटेल तिकडे जाण्यास तो प्रवृत्त झाला, त्या वयांत जगांतील बहुतेक लोक कोणत्या ना कोणत्या तरी आपमतलबी स्वार्थाच्या व्यवसायांत गुंतलेले असतात हें लक्षांत घेतलें असतां वरील गोष्टींतील मर्म कळून येणार आहे. ग्यारीबाल्डीच्याहि आयुष्याचे अनेक दिवस गृहस्थाश्रमी माणसाप्रमाणें प्रपंच करण्यांत गेले हें खरें. तथापि त्याचा प्रपंच व इतरांचा प्रपंच यांमध्यें एकच मोठा भेद होता; पण तोच अतिशय महत्त्वाचा होता. तो हा कीं, इतरांचें मन प्रपंच-उपाधींत गुरफटलेलें असतें व त्यामुळें मनुष्यमात्राचें खरें हित व जीवितकर्तव्य साधण्यास त्यांना व्यत्यय येतो. परंतु ग्यारीबाल्डीनें ऐन तरुणपणीं जो कर्तव्यमार्ग आंखून ठेविला होता, तो सोडून बाहेर एक रतिभरसुद्धां प्रपंच-उपाधीनें त्यास कधींहि ओढून नेलें नाहीं. भगवद्गीतेमध्यें कर्म करावयाचें तें करून अलिप्त राहण्याचा जो सात्त्विक मार्ग सांगितला आहे, त्याचेंच ग्यारीबाल्डीचें चरित्र हें एक उत्तम उदाहरण आहे. ग्यारीबाल्डीचे अंगीं मानुषता सहज असे. म्हणजे सुखदुःखाचे भाव नव्हते असें नाहीं. उदाहरणार्थ, कोठें कामगिरी करून तो थकून परत घरीं आला असतां त्याचे प्रिय पत्नीनें प्रफुल्ल चित्तानें व हास्यवदन करून जर त्याचें प्रेमपूर्वक स्वागत केलें तर त्यापासून त्याला अनिर्वाच्य सुख होत नसेल असें नाहीं. किंवा त्याचीं मुलेंबाळें खेळत खेळत येऊन अंगावर पडलीं असतां—

अंकाश्रयप्रणयिनः तनयान् वहन्तो ।
धन्यास्तदंगरजसा मलिनीभवन्ति ॥

या कालिदासाच्या मार्मिक वर्णनाप्रमाणें ग्यारीबाल्डीसहि धन्यता वाटली असेल, नाहीं असें नाहीं. परंतु संसारसुख भोगण्याची पात्रता व सामर्थ्य अंगीं असणें निराळें, व संसारसुख हेंच जीविताचें सार मानून आपल्या सर्व व्यवसायांचा ओघ तिकडे वळविणें निराळें.

जगांमध्यें दोन तऱ्हेचे लोक असतात. पैकीं कांहीं लोकांच्या मोठेपणास नुसतें बुद्धिवैभव हें कारणीभूत होतें, व कांहींचा मोठेपणा त्यांचे कृत्यांवर अवलंबून असतो. ग्यारीबाल्डी हा दुसऱ्या वर्गांतील महात्मा होय. मॅझिनीची निशाणी जशी लेखणी ही होती तशी ग्यारीबाल्डीची निशाणी तरवार ही होय. तथापि ग्यारीबाल्डीचे अंगीं बुद्धिवैभव कमी होतें असें नाहीं. त्याचा पहिल्यापासून विद्येकडे विशेष कल असता किंवा त्याची परिस्थिति खरोखर होती त्याहून जर वेगळी असती तर तो विद्वत्तेचे बाजूनें प्रख्यातीस आला नसता असें म्हणणें कठिण आहे. त्याचें शिक्षण किती चुटपुटतें होतें व शाळेचा संस्कार तर त्याला केवळ नांवाचाच होता. असें असतांहि त्याचें भाषण व लेखन हें एकाद्या विद्वानास साजेल असेंच होतें. ग्यारीबाल्डी हा भाषापंडित नव्हता तरी त्यास तीन चार भाषा बोलतां येत असत. इटालियन भाषेच्या सर्व पोटभाषा तो अस्खलित बोलत असे. स्पॅनिश, इंग्लिश, पोली, फ्रेंच याहि फार न अडतां त्यास बोलतां येत असत. परंतु या निरनिराळ्या भाषा शिकण्याचें कारण केवळ विद्येची लालसा हें नसून त्याहून अधिक स्तुत्य व उदात्त असें होतें. पृथ्वीवरील सर्व माणसें हीं वास्तविक सख्खीं भावंडें होत. असें असतां केवळ भाषेच्या विविधत्वामुळें त्यांचे व्यवहारास व प्रेमवर्धनास व्यत्यय येतो, असें त्यास वाटे. वास्तविक एकच भाषा बोलणाऱ्या लोकांमध्यें परस्पर किती प्रेम असतें याचा बहुतेक सर्वांस अनुभव असतोच. यामुळें भाषाज्ञानानें प्रेमवृद्धि करण्याची ही कल्पना सर्वांस सारखीच पसंत पडेल असें नाहीं. तथापि ग्यारीबाल्डीसंबंधानें कोणतीहि गोष्ट घेतली असतां तिजमध्यें त्याच्या विश्वव्यापी प्रेमाचें प्रतिबिंब दिसतें एवढाच या ठिकाणीं सांगावयाचा मुद्दा आहे. सर्व मानवी प्राण्यांची एक भाषा करतां येईल असा त्याचा दृढ भरंवसा होता.

असो. शाळेंतील त्याचें शिक्षण पुरें झालें नव्हतें असें असतां त्यास पांच चार भाषा येत होत्या. येवढेंच नव्हे तर तो आपल्यापरीनें ग्रंथकारहि बनला होता. त्यानें लिहिलेल्या दोन तीन कादंबऱ्या उपलब्ध आहेत. या कादंबऱ्यांत

त्याची कल्पनाशक्ति जबर असल्याचें दिसून येतें. ही कल्पनाशक्ति त्यास उपजत होतीच. परंतु त्यांतूनहि दक्षिण अमेरिकेंत रानावनांत राहून व अनेक तऱ्हेचे चमत्कारिक अनुभव घेऊन त्या कल्पनाशक्तीस वैचित्र्य व परिपक्वता आली असल्यास त्यांत कांहीं नवल नाहीं. ग्यारीबाल्डीचे कादंबऱ्यांत त्याच्या विचित्र कल्पनाशक्तीचा प्रभाव दिसून येतो. त्यांतील कथानकें, पात्रें, प्रसंग, व तत्त्वबोध हीं सर्व त्याच्या स्वदेशप्रीतीचे रंगानें रंगविलीं गेलीं आहेत.

या पुस्तकाशिवाय ऐतिहासिकदृष्ट्या उपयुक्त असें एक पुस्तक त्यानें लिहिलें आहे. तें त्याचें आत्मचरित्र होय. या आत्मचरित्रांत त्यानें आपले अनुभव, आपलीं कृत्यें, आपलीं मतें, यांचें टिप्पण केलेलें आहे. हें टिप्पण पहिल्यापासून अखेरपर्यंत संगतवार किंवा शिस्तवार आहे असें नाहीं; तथापि त्याची भाषा चटकदार व जोरदार असल्यामुळें सदरहू पुस्तक बरेंच मनोरंजक झालेलें आहे. परंतु त्यास जें एक विशेष महत्त्व आहे त्याचें कारण असें कीं, ग्यारीबाल्डी हा सत्यप्रिय व स्पष्टवक्ता असल्यामुळें त्यानें आत्मचरित्रांत लिहिलेल्या गोष्टींबद्दल कोणास यत्किंचितहि शंका येत नाहीं; व अशा रीतीनें नेहमीं आत्मचरित्रें वाचण्यांत जो एक प्रकारचा आनंद असतो तो येथें दुणावतो. ग्यारीबाल्डीचीं भाषणें, त्यानें लिहिलेलीं पत्रें, व त्यानें काढलेले जाहीरनामे यांमधूनहि त्याच्या स्वभावाची व अंतःकरणाची खूण ठिकठिकाणीं पटते. या सर्वांमध्यें भाषावैभव दाखविण्याचा प्रयत्न मुळींच नसून त्यांची सर्व गोडी, निःस्पृहता, उदात्त विचार, स्पष्टवक्तेपणा किंबहुना धाडस यांतच असून, वाचणारास ते लेख नसून त्या ठिकाणीं चालता बोलता माणूसच उभा आहे कीं काय असें वाटतें.

ग्यारीबाल्डी हा कोणी मोठा तत्त्वशोधक नव्हता हें सांगावयास नकोच. तथापि त्याचे ग्रंथांत, पत्रांत, व भाषणांत निरनिराळ्या विषयांवर जे विचार नमूद झालेले आहेत त्यांवरून त्याचेविषयींची चांगली कल्पना करतां येते. उदाहरणार्थ, धर्म हा विषय घेतला तर असें दिसून येतें कीं, तो जरी पोपचा कट्टा वैरी होता, तरी ईश्वरावर त्याचा पूर्ण भरंवसा असून त्याचें मन श्रद्धाळु होतें. मात्र ईश्वर व मनुष्य यांची ओळख करून देण्यास व मध्यस्थी करण्यास कोणी तिऱ्हाईत असणें अवश्यच आहे असें त्यास वाटत नव्हतें. ज्यानें त्यानें आपआपल्या बुद्धिसामर्थ्यानुरूप चिंतन, मनन व भक्ति केली असतां त्यास अवश्य तितके ईश्वरज्ञान व शक्य तितकी ईश्वरप्राप्ति

खास होईल, मग हें भटांचें बंड मध्यें उगीच कशाला असें तो म्हणे. भटांनीं व धर्मगुरूंनीं धर्माचें उदात्त स्वरूप लोपवून त्यास वाणसौद्याच्या जिनसाची योग्यता आणून ठेवली असा त्याचा आक्षेप असे व तो त्या कालमानानें पाहतां अगदीं बरोबर होता.

स्त्रियांसंबंधींहि त्याचे विचार फार थोर होते. लग्न हा एक अतिशय पवित्र असा संस्कार आहे व तो संस्कार ज्यास झाला त्यानें आपल्या धर्मपत्नीचें व अपत्यांचें प्रेमयुक्त अंतःकरणानें पालनपोषण करणें हें त्याचें कर्तव्य आहे असें तो म्हणे. राष्ट्रांतील स्त्रिया सुशिक्षित असल्या तरच त्यांच्या मुलांचे हातून काय वाटेल तें देशकार्य करवून घेतां येईल असें तो वारंवार म्हणे. लढाईच्या कामांतून जेव्हां त्यास फुरसत सांपडे तेव्हां तो वेळ स्त्रियांस सुशिक्षण देऊन त्यांचा दर्जा वाढविण्याच्या उद्योगाकडे तो घालवी. त्यानें कित्येक ठिकाणीं मुलींच्या शाळा काढल्या होत्या, व कोठें मजूरदारांच्या बायकांस पीठ दळण्याच्या चक्क्या विकत घेऊन देऊन, तर कोठें इतर कांहीं करून गरीब स्त्रियांस सुखी करण्याचा तो प्रयत्न करीत असे. ग्यारीबाल्डीच्या सर्व जन्मांत त्यास शास्ता असा कोणीहि नव्हता म्हटलें तरी चालेल. तथापि त्यानें आपली नीति अखेरपर्यंत निर्मळ ठेविली होती. त्याचे हाताखालीं वागणारें सैन्य नेहमीं बिनपगारी व स्वच्छंदी असे. लष्करी कायद्याचा कडक अंमलहि त्याजवर नसे. तथापि हाताखालच्या शिपाईप्याद्यांकडून स्त्रीजातीचा अपमान झालेला त्यानें कधींहि सहन केला नाहीं. या व इतर कारणांकरितां इटालियन स्त्रियांची ग्यारीबाल्डीवर नेहमीं भक्ति असे.

भाग १७ वा

रोमवरील स्वारी

या वेळीं सर्व इटालियन लोकांस ध्यानीं-मनीं-स्वप्नीं रोम शहर दिसत होतें. इटलीचें गतकालचें सर्व वैभव एका रोमच्या नांवांत सांठविलें होतें. त्यामुळें रोम ही इटलीची फिरून एकवार राजधानी झाल्याशिवाय देश संयुक्त व स्वतंत्र झाला, तरी त्यांत कांहीं अर्थ नाहीं असें लोकांच्या मनानें

घेतलें होतें. कॅव्हूर व व्हिक्टर-ए-मॅन्युएल यांच्याहि मनांत रोम काबीज करण्याची उत्सुकता फार होती. परंतु तसें करण्यास एक मोठी अडचण होती. ती ही कीं, रोम हें पोपच्या ताब्यांत होतें व त्यास फरेंच बादशहाचा आश्रय होता. त्यामुळें रोमवर स्वारी करावयाची म्हणजे, प्रथम फरान्सबरोबर युद्ध करण्यास तयार होण्यासारखें होतें. या विचारानें वरील मुत्सद्द्यांचे विचार जागच्या जागींच राहात. परंतु ग्यारीबाल्डीला रोमच्या मार्गांतील अडथळे दिसत असले तरी त्यांस तो जुमानणारा नव्हता. त्याचें धैर्य हें डोंगराच्या पायथ्यावर तुटून पडून आदळणाऱ्या लाटेप्रमाणें होतें. वरील विचारी मुत्सद्यांपेक्षां त्याजमध्यें एक गुण विशेष होता. तो हा कीं, वरील मुत्सद्द्यांपेक्षां लोकांच्या मनाचा कयास त्यास अधिक बरोबर रीतीनें कळत असे. ग्यारीबाल्डीचें पुढारीपण व रोम काबीज करण्याची लोकसमाजाची उत्कट इच्छा, या दोन गोष्टींपुढें मुत्सद्यांच्यानें लवकरच निभाव लागेनासा झाला.

इ. स. १८६० सालीं इटालियन पार्लमेंटाची नवीन निवडणूक झाली. त्यांत ग्यारीबाल्डीस लोकांचेतर्फे प्रतिनिधि निवडून देण्यांत आलें होतें. त्याप्रमाणें ता. १८ एप्रिल रोजीं तो पहिल्यानें सभासद या नात्यानें पार्लमेंट सभेस गेला. पार्लमेंटांत त्याचा पोषाख नेहमींप्रमाणेंच तऱ्हेवाईक होता व त्याजकडे सर्व लोक टकमक पाहात होते. या वेळीं पार्लमेंटपुढें ग्यारीबाल्डीच्या बिनपगारी शिपाई लोकांसंबंधानें प्रश्न होता. ग्यारीबाल्डीनें व्हिक्टर-ए-मॅन्युएल राजास आपल्या विश्वासू शिपायांबद्दल एक मागणी केल्याचें मागें सांगितलेंच आहे. ही मागणी राजानें अद्यापि मान्य केली नव्हती. ग्यारीबाल्डी व त्याचे शिपाई यांजबद्दल सरकारी अधिकाऱ्यांस एक प्रकारचा मत्सर वाटत असल्यामुळें, ते त्यासंबंधानें कोणतीही गोष्ट निघाली असतां राजाचें मन दूषित करण्यास सदोदित तयार असत. ही गोष्ट ग्यारीबाल्डीचे मनास नेहमीं लागून राहिलेली असे. यामुळें वर सांगितलेला विषय पार्लमेंटपुढें निघाला तेव्हां उभय पक्षांचीं मनें क्षुब्ध झालेलीं होतीं. बराच वादविवाद होऊन कौन्ट कॅव्हूर यास वर्मी लागतील असे शब्द भर सभेंत बोलून ग्यारीबाल्डी उठून गेला; परंतु तेथें तेवढ्यावरच संपलें. पुढें लवकरच ग्यारीबाल्डीच्या सूचनेप्रमाणें देशांतील सैन्याची संख्या वाढविण्याचें पार्लमेंटनें बहुमतानें कबूल केल्यामुळें ग्यारीबाल्डीचा राग बराच निवाला. व्हिक्टर-ए-मॅन्युएल राजानें मध्यस्थी करून कॅव्हूर व ग्यारीबाल्डी यांची मुलाखत खाजगी रीतीनें घडवून-

आणून त्यांचें सख्य होण्याचे कामीं खटपट केली; व तीस यश येऊन ग्यारीबाल्डीचें मन कॅव्हूरविषयीं बरेंच निवळलें. परंतु या दोन देशभक्तांच्या दिलजमाईचा फायदा राष्ट्रास फार वेळ मिळाला नाहीं. कारण एक महिन्याचे आंतच कॅव्हूर मरण पावला. कॅव्हूर यानें आजपर्यंत केलेली देशसेवा यापुढें होणाऱ्या देशसेवेहून फारच अधिक महत्त्वाची होती हें खरें; तथापि त्याच्या मृत्यूमुळें इटलीची पुष्कळच हानि झाली यांत कांहीं संशय नाहीं.

कॅव्हूर याचे जागीं मुख्य प्रधान रॅटेझी याची नेमणूक झाली. रोमवर स्वारी करण्याबद्दल कांहीं तरी हालचाल झालीच पाहिजे, नाहीं तर लोक दंगा केल्याशिवाय खास सोडीत नाहींत, असें पाहून रॅटेझी यानें एक युक्ति काढली. व्हिक्टर-ए-मॅन्युएल रोमवर स्वारी करण्यास तयार आहे व त्या कामावर ग्यारीबाल्डीची योजना करावयाची आहे, असा बहाणा करून त्यानें ग्यारीबाल्डीची भेट घेतली. या भेटीमध्यें असें ठरलें कीं, ग्यारीबाल्डीनें आपलें वजन खर्च करून, रॅटेझीच्या पक्षास मदत करावी व तिचा मोबदला म्हणून रॅटेझी यानें उलट ग्यारीबाल्डीस रोमवर स्वारी करण्यास साहाय्य करावें. अर्थात् रॅटेझीचे पोटांत कपट होतें; परंतु तें ग्यारीबाल्डीस उमजून आलें नाहीं व तो स्वारीचे तयारीस एकदम लागला.

याच सुमारास खुद्द व्हिक्टर-ए-मॅन्युएल याचें स्वदस्तूरचें पत्र ग्यारीबाल्डीस आलें. त्यांतील आशयहि ग्यारीबाल्डीनें रोमवर स्वारी करावी असाच होता असें म्हणतात. कसेंहि असलें तरी, आपण स्वारीचें काम हातीं घेतल्यास आपणांस राजाकडून व प्रधानाकडून गुप्त रीतीनें का होईना परंतु मदत खास होणार, अशी ग्यारीबाल्डीची पक्की खात्री होती. लवकरच ग्यारीबाल्डीस इटलीच्या राजपुत्रांस बरोबर घेऊन पालेर्मो येथें जाणें भाग पडलें. त्या वेळीं तेथील लोकांनीं ग्यारीबाल्डीचा जयजयकार केला. लष्करी अधिकाऱ्यांनीं त्यास मेजवान्या दिल्या. नागरिकांनीं त्यास मानपत्र दिलें. आतां ग्यारीबाल्डी हा रोमवर लवकरच चालून जाणार याबद्दल कोणासहि शंका उरली नाहीं. सरकारी अधिकाऱ्यांचीहि अशी खात्री झाली होती कीं, जरी उघड हुकूम सुटलेले नाहींत तरी ग्यारीबाल्डीनें आरंभिलेल्या कार्यांत राजाचें गुप्तपणें अंग खास आहे. या सर्व गोष्टींमुळें या वेळीं थोडेसें साहस करणें हें आपलें कर्तव्य आहे असें ग्यारीबाल्डीस वाटूं लागलें.

पार्लमेंट सोडल्यावर ग्यारीबाल्डी थेट रोमच्याच वाटेला लागला. त्याचे-

भोंवतीं तरुण, उत्साही व शूर असे बरेच लढाऊ लोक येऊन मिळाले. मार्सालाला येथें तो जातो, तोंच गांव अधिकारी व इतर नागरिक रणवाद्यें वाजवीत त्यास सामोरे आले व मोठ्या थाटानें त्यास गांवांत घेऊन गेले. ही सर्व बातमी हां हां म्हणतां जिकडे तिकडे पसरली. फ्रेंच बादशहा नेपोलियन यानें ताबडतोब आपला वकील व्हिक्टर-ए-मॅन्युएलच्या दरबारीं पाठविला व तुम्ही ग्यारीबाल्डीस कैद करून आणण्याचे हुकूम एकदम सोडा असें त्यानें सक्तीचें बोलणें चालविलें. रॅटेझी याच्या कपटी कारस्थानाचे सिद्धीस ही गोष्ट इष्टच होती; तो फ्रेंच बादशहाचे म्हणण्यास एकदम कबूल झाला. परंतु खुद्द राजाचे मध्यस्थीमुळें ग्यारीबाल्डीस कैद करण्याचा बेत कांहीं वेळ तहकूब झाला. मात्र त्या शहाण्या राजानें येवढें केलें कीं, गुप्तपणें ग्यारीबाल्डीस एक पत्र लिहून त्यास असें कळविलें कीं, पालेर्मो येथें केलेल्या भाषणाप्रमाणें उघड भाषणें करणें चांगलें नाहीं, व पुन्हा तशीं भाषणें कानावर आलीं तर फ्रेंच बादशहाचे आग्रहावरून तुम्हांस कैद करणें भाग पडेल !

परंतु ग्यारीबाल्डीनें ही सूचना मनावर न घेतल्यासारखें केलें. त्यानें लवकरच जाहीरनामा काढून असें प्रसिद्ध केलें कीं, १८४९ सालीं रोम येथें जी राज्यक्रांति झाली होती त्या वेळीं सर्व नागरिकांच्या मतानें आपणांस जो गव्हर्नरचा अधिकार देण्यांत आला होता, तो अधिकार बजावण्यास आपण जात आहों, व अशा रीतीनें आपल्या रोमवरील स्वारींत गैरकायदा असें कांहींहि नाहीं. ही सबब पोकळ होती हें सांगावयास नकोच. परंतु कांहींहि सबब किंवा कुरापत काढिली तरी ती चालण्याइतकें लोकमत ग्यारीबाल्डीस या वेळीं अनुकूल झालें होतें येवढें मात्र वरील जाहीरनाम्यावरून स्पष्ट सिद्ध होतें. लोकमत अनुकूल होतें तसेंच अधिकारीवर्गाचें मतहि त्यास गुप्तपणें अनुकूल होतें. परंतु फ्रेंच बादशहाचें जेव्हां फारच टुमणें लागलें, तेव्हां राजास ठिकठिकाणच्या लोकांना ग्यारीबाल्डीस मदत न करण्याविषयींचे हुकूम सोडणें भाग पडलें. परंतु ते हुकूम निर्जीव होते हें तेव्हांच दिसून आलें. कॅटेनिया या गांवीं ग्यारीबाल्डी येण्यापूर्वीच वरील प्रकारचा एक हुकूम येऊन पोंचला होता; परंतु तो बाजूस ठेवून लोकांनीं ग्यारीबाल्डी येतांच हौसेनें त्याचें आगतस्वागत केलें व त्यास उघड मानपत्रहि दिलें. त्यामध्यें ज्या कार्यास ग्यारीबाल्डी हा निघाला होता तें लवकरच सफल होवो अशी

आशा व्यक्त केली होती. या ठिकाणीं सरकारी लष्करांतील कित्येक शिपाईहि आपापल्या जागांचे राजीनामे देऊन ग्यारीबाल्डीच्या स्वयंसेवकांत येऊन मिसळले.

या सुमारास त्याचेजवळ कामापुरतें सैन्य जमा झालें होतें. कॅटेनिया येथून पुढें जाण्यास सामुद्रधुनी उतरावी लागते. परंतु ग्यारीबाल्डीस इटालियन आरमाराची मदत मिळणें शक्य नव्हतें. तेव्हां त्यानें एक अजब युक्ति लढविली. एके दिवशीं एका लहानशा जहाजांत बसून त्याच बंदरांत नांगरलेल्या फरेंच व इटालियन जहाजांवर ग्यारीबाल्डीनें अवचित हल्ला केला. त्या जहाजांच्या कप्तानांस कैद केलें व त्यांत त्यानें आपलें सैन्य भरलें. ही गोष्ट संध्याकाळीं घडून आली व लगेच मध्यरात्रीं त्यानें जहाजें हांकारलीं आणि सकाळपर्यंत प्रवास करून तो मोलटो येथें किनाऱ्यास लागला. दुसरे दिवशीं त्यानें एक जाहीरनामा काढून लोकांस असें फर्माविलें कीं, राजाज्ञा मला नेहमीं शिरसावंद्य आहे, परंतु राजाच्या मंत्रिमंडळास मात्र मी मुळींच जुमानणार नाहीं. हें मंत्रिमंडळ स्वदेशभक्तिपराङमुख झालेलें आहे, व फरेंच बादशहाचें दासानुदास बनलेलें आहे. यास्तव मंत्रिमंडळाचें कांहींहि न ऐकतां रोमवरील स्वारीस सर्वांनीं मदत करावी.

इकडे हेंच मंत्रिमंडळ आपल्यास पकडण्याकरितां कारस्थानांचें जाळें विणीत बसलेलें असून लवकरच आपणांस त्यांत अडकून पडावयाचें आहे हें ग्यारीबाल्डीच्या स्वप्नींहि आलें नसेल. त्याचें पाऊल जसजसें पुढें पडत चाललें तसतसें फरेंच बादशहाचें टुमणें अधिकच लागूं लागलें. शेवटीं ग्यारीबाल्डीस प्रतिबंध करण्याकरितां सैन्य पाठविणें हें कांहीं केल्या टळत नाहीं असें पाहून व्हिक्टर-ए-मॅन्युएल यानें हुकूम सोडले. या सैन्याची ॲसप्रोमॉंटी या ठिकाणीं गांठ पडली. ग्यारीबाल्डीचे सैन्यास चारहि बाजूंनीं वेढा पडला होता. राजाचे सैन्यास चुकवून जातां आलें तर जावें, पण लढाई करूं नये असें ग्यारीबाल्डीनें मनानें ठरविलें होतें. पण हुकूम अमान्य करून त्याचे सैन्यांतील तरुण शिपायांनीं गोळीबारास सुरुवातहि केली. हें पाहून तो दोन्ही सैन्यांचे मध्यें झाला. त्याचे दोहों बाजूंस असणाऱ्या शिपायांस जखमा झाल्या; उभयपक्षांकडून परस्परांवर गोळ्यांचा पाऊस पडत होता. अशा स्थितींत ग्यारीबाल्डी हा आपल्या घोड्यावर ताठ उभा राहून हात वर करून गोळीबार बंद करा, बंद करा, असें ओरडून सांगूं लागला. त्याप्रमाणें

गोळीबार लवकरच बंद झाला. परंतु तेवढ्या अवधींत त्याला स्वतःला दोन तीन गोळ्या लागल्या. तथापि तो तसाच थोडा वेळ उभा राहून डोक्यावरील टोपी हातांत घेऊन व ती फिरवून "गोळीबार बंद करा" असें ओरडून सैन्यास सांगत होता. कांहीं वेळानें त्याच्या लोकांनीं त्यास उचलून एका झाडाखालीं नेलें. लवकरच सरकारी सैन्याचा मुख्य अधिकारी त्याला येऊन भेटला व राजाकडून आलेला हुकूम त्यानें ग्यारीबाल्डीस फर्माविला.

या हुकुमाप्रमाणें त्याच्या सर्व सैन्याचीं हत्यारें काढून घेण्यांत येऊन त्यांना घरोघर जाण्याची आज्ञा मिळाली ! खुद्द ग्यारीबाल्डीस कॅप्रेरा बेटांत नेऊन सोडण्याचा हुकूम झाला होता. त्याप्रमाणें संध्याकाळच्या थंड वेळीं एक डोली करून वर गार गवत व झाडपाला बांधून तींत ग्यारीबाल्डीस निजविलें व त्याचे लोकांनीं ती डोली सिला नांवाच्या बंदरापर्यंत मोठ्या प्रेमानें आपल्या खांद्यांवरून नेली. तेथें त्यांनीं त्यास जहाजांत घातलें. जहाज चालू झालें तेव्हां ग्यारीबाल्डीच्यानें राहवेना. अंग ठणकत होतें तरी तशा स्थितींत तो ताडकन उभा राहिला व मोठ्यानें ओरडून म्हणाला, "चला, रोमला चला." परंतु इतके शब्द बोलल्याबरोबर त्यास झीट येऊन तो खालीं पडला.

ग्यारीबाल्डी जखमी झाल्याची बातमी तेव्हांच युरोपभर पसरून हाहाःकार उडाला व जिकडे तिकडे सभा भरून दुःखप्रदर्शक ठरावहि पास झाले. इंग्लंडमध्यें तर १,००० पौंड वर्गणी एकदम जमा झाली व लोकांनीं सुप्रसिद्ध डॉक्टर पारट्रिज यास ग्यारीबाल्डीला औषधोपचार करण्याकरितां पाठविलें. ग्यारीबाल्डीचें जहाज यॅरिगनॅन्टे येथील बंदरांत पोंचल्यावर जो देखावा दिसला तो तर हृदयद्रावक होता. कोणी त्याकरितां फळफळावळ, कोणी फुलें, कोणी कांहीं, कोणी कांहीं असें आणिलें होतें. बायकामुलें तर त्याजभोंवतीं जमून त्याच्या वस्त्राच्या टोंकांचीं चुंबनें घेऊं लागलीं. तेव्हां त्याला व लोकांना दोघांनाहि रडूं आलें. मग त्यांचें समाधान करण्याकरितां ग्यारीबाल्डी त्यास धीर देऊन म्हणाला, "माझ्या प्रिय मित्रांनो, धीर धरा. असें रडतां कां ? अद्यापि ग्यारीबाल्डी जिवंत आहे ना ? झालें तर मग." थोड्याच दिवसांत इटली, फरान्स व इंग्लंड येथून ग्यारीबाल्डीला औषधोपचार करण्याकरितां आलेले डॉक्टर लोक एकत्र जमले. त्या सर्वांनीं मिळून आपली शिकस्त केली तरी बरेच दिवसपर्यंत त्याच्या जखमा भरून निघाल्या नाहींत किंवा त्याचें दुःखहि राहिलें नाहीं. त्याच्या प्रकृतीची खबर दररोज जिकडे तिकडे तारेनें

कळविण्यांत येई. तो चांगला बरा होईपर्यंत सर्व युरोपखंडभर एक प्रकारची उदासीनता व अस्वस्थता येऊन पसरली होती. त्याच्या दुखण्याइतका दुसऱ्या कोणाच्याहि दुखण्याबद्दल लोकांत इतका गवगवा झाला नसेल.

प्रधान रॅटेझी यास तर या प्रकरणास आपण कोठून हात घातला असें झालें ! ॲसप्रोमॉटीच्या लढाईनंतर इटालियन पार्लमेंटाची जी पहिली सभा भरली तिजमध्यें फारच मोठा कडाक्याचा वाद झाला. ग्यारीबाल्डीस यःकश्चित् गुन्हेगाराप्रमाणें वागविण्यांत आलें, त्याची अनास्था झाली, वगैरे दोषारोप करून प्रजापक्षीय सभासदांनीं मंत्रिमंडळावर खूपच तडाखा उडविला. परंतु सरकारी अधिकाऱ्यांकडून जरी त्याची कितीहि अनास्था झाली, तरी लोकांनीं त्याजबद्दल जी कळकळ दाखविली तिच्या योगानें ती सर्व भरून निघाली असेल यांत शंका नाहीं. त्याच्या उशापायथ्याशीं बसून त्याची शुश्रूषा करण्यास मिळावी अशाबद्दल शेंकडों स्त्रियांचे श्रम फुकट गेले असतील. कोण ती गर्दी ! एका गरीब भोळ्या इंग्रज बाईनें असें ऐकलें होतें कीं, इंग्लिश मनुष्याचा शब्द ऐकल्यापासून ग्यारीबाल्डीस बरें वाटतें. तेव्हां आपला शब्द ग्यारीबाल्डीस ऐकवावा या हेतूनें ती आपला कामधंदा सोडून, बरोबर आपल्या मुलीला घेऊन, कित्येक कोसांवरून ग्यारीबाल्डी होता तेथ आली होती. कित्येक खाजगी डॉक्टर आपापले धंदे टाकून ग्यारीबाल्डीला औषध देण्यास सांपडावें म्हणून आले होते. या व इतर लोकांची मिळून इतकी विलक्षण गर्दी झाली कीं, हजारों निरनिराळ्या सबबी सांगून लोकांस माघारी लावून देतां देतां पुरेवाट झाली. ॲसप्रोमॉटीच्या लढाईनंतर पहिले कांहीं दिवस ग्यारीबाल्डी हा बंडखोर या नात्यानें तुरुंगांत असल्यासारखा होता. परंतु लवकरच व्हिक्टर-ए-मॅन्युएल यानें त्यांस व त्याजबरोबरच्या बहुतेक लोकांस माफी दिली; तेव्हां लोक आपापल्या घरीं गेले.

ग्यारीबाल्डी हाहि स्वेच्छेनें स्पेझिया येथें व तेथून पुढें पिझा येथें गेला. या ठिकाणीं त्याचे जखमेंतील गोळी काढण्यांत आली, व तेथून तो बरा होण्याचे मार्गास लागला. या आनंददायक गोष्टीचे स्मरणार्थ पिझा येथील लोकांनीं एक बैठा मनोरा बांधविला व त्यावर खालील अक्षरें खोदविलीं. "ॲसप्रोमॉटी येथील लढाईंत जखमी झालेला ग्यारीबाल्डी येथें येऊन बरा झाला." दुसरे दिवशीं सकाळीं पिझा येथील गव्हर्नरानें हत्यारबंद लोकांकडून तो मनोरा पाडविला, पण लागलाच लोकांनीं फिरून दुसरा उभारला.

मात्र त्याजवरून अँसप्रोमाँटी हे उद्वेगजनक शब्द वगळले होते. पुढें गव्हर्नरानेंहि त्याजविरुद्ध कांहीं उचल केली नाहीं.

त्या दिवशीं रात्रीं पिझा येथील नाटकगृहांत एक प्रयोग व्हावयाचा होता; परंतु जाहीर केलेला प्रयोग करण्याचे ऐवजीं प्रेक्षकजनांचे इच्छेनें सर्वांनीं ग्यारीबाल्डीचें स्तोत्रच वरचेवर म्हणून प्रयोगाची सर्व वेळ घालविली. पायांतील गोळी निघाल्यामुळें ग्यारीबाल्डी बरा होण्याचे पंथास लागला होता. त्यास पाहण्याला येणाऱ्या लोकांकडून त्याला त्रास होऊं नये म्हणून त्याच्या निजावयाच्या खोलीच्या दाराला एक भोंक पाडून ठेविलें होतें, व सिंहास ज्याप्रमाणें पिंजऱ्याचे फटींतून पाहतात, त्याप्रमाणें या पुरुषसिंहास पाहून लोकांनीं परस्पर निघून जावें अशी व्यवस्था करण्यांत आली होती. तथापि लोकांची गर्दी इतकी कांहीं विलक्षण होती कीं, नुसत्या गलबल्यानें त्याचें दुखणें उलटेल कीं काय, अशी भीति वाटूं लागली. यामुळें डॉक्टरांच्या सल्ल्यानें त्यानें आपल्या कॅप्रेरा बेटास परत जाण्याचें ठरविलें. तो जाण्याचे वेळीं लोकांनीं मोठी रोषणाई केली व त्याला पोंचविण्यास बायकामुलेंसुद्धां समुद्रांत आंतपर्यंत गेलीं होतीं.

इटालियन प्रधान रॅटेझी याचे कपटामुळें ग्यारीबाल्डीचा रोमवर जाण्याचा बेत फसला ही गोष्ट खरी; तथापि या कपटाचा परिणाम खुद्द रॅटेझी यासहि भोगावा लागला. प्रधानमंडळाचें वर्तन ग्यारीबाल्डीशीं लबाडीचें होतें असें जो तो उघड बोलूं लागला. यामुळें लवकरच रॅटेझीसहवर्तमान प्रधानमंडळास राजीनामा द्यावा लागला. पुढील वर्षी रशियानें पोलंडची बरीच दुर्दशा केली यामुळें पोलंडबद्दल चोहोंकडे सहानुभूति उत्पन्न झाली होती. याहि वेळीं ग्यारीबाल्डीचे मनांत आपण पोलंडांत जावें व तेथील लोकांस बंड करण्यास मदत करावी असें एक वेळ आलें होतें; परंतु कांहीं कारणांमुळें तो त्याचा बेत मनचा मनांतच राहिला.

भाग १८ वा

इंग्लंडची सफर

"To be the guest of England after having been the liberator of Italy—is beautiful and grand."

—*Victor Hugo*

ग्यारीबाल्डीला इंग्लिश लोक फार आवडत. त्यांची स्वातंत्र्यप्रियता, त्यांचा उद्योग, त्यांची सुव्यवस्थित राज्यपद्धति इत्यादि गोष्टींमुळें सर्व युरोपखंडांत अधिक सुधारलेले लोक कोण, तर इंग्लिश असें त्याचें मत झालें होतें; व तें तो बोलूनहि दाखवीत असे. यामुळें म्हणा किंवा इतर कारणांमुळें म्हणा, इंग्लंडच्या लोकांसहि ग्यारीबाल्डी विशेष आवडत असे. इंग्लंडच्या अशिक्षित लोकांस त्याच्या पराक्रमांचें मोठें कौतुक वाटे; व नेपल्समधील अनन्वित जुलूम त्यानें मोडला यामुळें सुशिक्षित लोकांचेंहि प्रेम त्याजवर बसलें होतें. कधीं काळीं पोपमहाराजांचें बंड जर कोणी मोडील तर तो ग्यारीबाल्डीच मोडील असेंहि त्यांस वाटूं लागलें होतें. याशिवाय वेळोवेळीं त्यानें इंग्लिश लोकांशीं आपला स्नेहभाव अनेक मार्गांनीं व्यक्त केलेला होता. इ. स. १८५७ ते ६० या तीन वर्षांत ग्यारीबाल्डीचे सिसिलींतील पराक्रम घडून येण्यापूर्वीं त्याच्या अद्भुत कृत्यांचीं नाटकेंहि इंग्लिश रंगभूमीवर होत असत.

कॅप्रेरा बेटांत निवांतपणें कांहीं दिवस गेल्यावर ग्यारीबाल्डीनें एक वेळ इंग्लंडची सफर करून यावें अशी त्याच्या मित्रांनीं गोष्ट काढली. या मित्रांचा हेतु, कदाचित् इंग्लंडला गेल्यानें त्याचा परदेशांत जयजयकार व्हावा, व ॲसप्रोमाँटी येथें घडून आलेल्या गोष्टीचा जगास विसर पडावा असा असेल, नाहीं असें नाहीं; विशेषतः आपल्या स्नेह्यांच्या आग्रहानेंच त्यानें इंग्लंडची सफर करण्याचा निश्चय केला. तथापि त्याच्या स्वतःच्या मनांतील अंतस्थ हेतु मात्र असा होता कीं, इंग्लंडांतील मुत्सद्द्यांच्या भेटी घेऊन स्वदेशकार्यास कांहीं मदत झाली तर पाहावी.

इंग्लंडांतील प्रत्येक मनुष्याच्या मनांत ग्यारीबाल्डी हा इंग्लंडास येणार याबद्दल फार आनंद झाला. परंतु राजकीय दृष्टीनें पाहतां त्याचा आदरसत्कार करण्यास एक दोन प्रतिकूल गोष्टी होत्या. ग्यारीबाल्डी हा लोकपक्षाचा कट्टा अभिमानी; तेव्हां त्याचा जयजयकार झाला असतां आधींच बेभान असलेल्या लोकपक्षाचे डोक्यांत वारें शिरून बड्या लोकांविरुद्ध बंडाळी होईल अशी कांहीं जणांस भीति वाटत होती. कांहींचें म्हणणें असें होतें कीं, ग्यारीबाल्डी कसाहि असला तरी त्यानें आपल्या राजाचा हुकूम मोडला होता; अर्थात् तो बंडखोर ठरला होता व हल्लीं जरी त्यास क्षमा करण्यांत आली होती, तरी त्याचा उघडपणें सत्कार करणें हें एकंदरीनें बेकायदेशीरपणास उत्तेजन देण्यासारखें होय. सर्वांत मोठी नड होती ती अशी कीं, ग्यारीबाल्डी हा रोमवर स्वारी करण्यास निघाल्यामुळें फरान्सचा बादशहा नेपोलियन याचा तो उघड शत्रु बनला होता; व प्रस्तुत प्रसंगीं फरान्सचें मन दुखविण्याची इंग्लंडास सोय नव्हती. या व अशा अनेक कारणांमुळें ग्यारीबाल्डीनें इंग्लंडास यावें अशाबद्दल इंग्लंडच्या प्रधानमंडळाकडून मन मोकळें करून संमति मिळेना. तथापि कांहीं असलें तरी ग्यारीबाल्डीस आणावयाचाच असा त्याच्या कांहीं इंग्लिश मित्रमंडळींनें निश्चय केला. मात्र ही बातमी इटालियन सरकारपासून अगदीं गुप्त ठेवण्यांत आली होती.

मार्च महिन्यांत एके दिवशीं सकाळीं ग्यारीबाल्डी गुप्तपणें उठून माल्टा येथें निघून गेला व तेथें रिपन नांवाच्या इंग्लिश आगबोटीवर चढला. इंग्लंडचे किनाऱ्यास लागण्याचे आदले दिवशीं आगबोटीवरील सर्व लोकांनीं मिळून या लोकोत्तर पाहुण्यास बडी मेजवानी दिली; साउथॅमटन येथें आगबोट धक्क्याला लागतांच, प्रथमतः इंग्लंडांतील इटालियन लोकांचे प्रतिनिधींनीं त्यास सामोरें येऊन त्याचा सन्मान केला. नंतर साउथॅमटनचा लॉर्ड मेयर सामोरा येऊन त्यानेंहि त्याचें स्वागत केलें. दुसरे दिवशीं सकाळीं ग्यारीबाल्डीनें ठिकठिकाणाहून आलेल्या लोकनियुक्त प्रतिनिधींची भेट घेतली. संध्याकाळीं साउथॅमटन टाउनहॉलांत त्यास मेजवानी देण्यांत आली व त्या दिवशीं लोकांनीं जिकडे तिकडे दीपोत्सव केला. यानंतर लॉर्ड हेनिसन, मि· सीली वगैरे खाजगी गृहस्थांच्या भेटी-परतभेटी वगैरे झाल्यावर ग्यारीबाल्डी लंडनला जाण्यास निघाला. स्टेशनवर तांबड्या रंगाचा पोषाख केलेल्या स्त्री-पुरुषांची जिकडे तिकडे गर्दी झाली होती. रेल्वे कंपनीनें त्याजकरितां एक

स्वतंत्र सुंदर डबा दिला होता व त्यावर तोरणें लाविलीं होतीं. लंडनला पोंचण्यापूर्वी वाटेंतील स्टेशनांवरून ठिकठिकाणचे लॉर्ड मेयर येऊन त्याचा आदरसत्कार करून गेले. जेथें जेथें गाडी उभी राहण्याची होती, तेथें तेथें हजारों लोक सांपडेल त्या उंच ठिकाणावर दिपमाळीसारखे ओथंबले होते. मुख्य स्टेशनाला गाडी पोंचण्याचे सुमारास शेंकडों संस्थांचे व सभांचे प्रतिनिधी प्लॅटफॉर्मवर तयार होतेच, व गाडीखालीं पाय ठेवल्यापासून स्वागतपर मानपत्रांस व हारतुऱ्यांच्या गर्दीस जी सुरुवात झाली ती तो मुख्य ठिकाणास जाऊन पोंचेपर्यंत पुरली होती. तात्पर्य, ग्यारीबाल्डीनें खुद्द इंग्लंडला स्वातंत्र्याची जोड मिळवून दिली असती तरी यापेक्षां त्याचा अधिक आदरसत्कार होणें शक्य नव्हतें. त्या दिवशीं इटली स्वतंत्र होण्यास इंग्लंडची मनांतून सोळा आणे अनुकूलता आहे ही गोष्ट सर्व यूरोपास कळून आली.

दुसरे दिवशीं ग्यारीबाल्डीनें राणी सरकारचे प्रधान लॉर्ड पामर्स्टन, लॉर्ड रसेल व इतर कांहीं सरदारांच्या भेटी घतल्या. लंडनतर्फे मानपत्र दिल्यावर नागरिकत्वाचे हक्क त्याला देण्यांत आले. बिलोरी राजवाड्यामध्यें लोकांनीं त्यास एक तरवार नजर केली. लंडनचे पाहण्यासारखे देखावे त्यानें पाहिले व अशा रीतीनें १५ दिवस मोठ्या गडबडींत व मानसन्मानाच्या गर्दींत गेले. इंग्लंडांतील व स्कॉटलंडांतील सर्व मुख्य शहरांतून त्याला आमंत्रणें आलीं होतीं, व तिकडे प्रवास करण्याचे ग्यारीबाल्डीचे दिवस वगैरे ठरून गेले होते. परंतु इतक्यांत एकदम बातमी पसरली कीं, 'डॉक्टर लोकांच्या सल्ल्या'नें ग्यारीबाल्डीस इंग्लंडांतून लवकरच परत जावें लागणार आहे. डॉक्टरांचा सल्ला हें अर्थातच ढोंग होतें. खरें कारण असें होतें कीं, फरान्सच्या बादशहास इंग्लंडनें आपल्या शत्रूचा आदरसत्कार केल्याबद्दल संताप आला होता; व तो शमविण्यास इंग्लिश प्रधानमंडळानें ग्यारीबाल्डीची लवकर उचलबांगडी करून देण्याचें कबूल केलें होतें. यामुळें लवकरच ग्यारीबाल्डीस इंग्लंडाहून परत फिरावें लागलें.

निघण्याचे पूर्वी त्याची व ग्लाडस्टनसाहेबांची मुलाखत झाली. निघतांना त्यानें एक जाहीरपत्रक प्रसिद्ध करून त्याचे द्वारें सर्व इंग्लिश लोकांचे फार फार आभार मानिले. इंग्लंडला गेल्यानें, म्हणजे तेथील लोकांनीं त्याचा जयजयकार केल्यानें, ग्यारीबाल्डीच्या स्नेहयांचा हेतु बराच सिद्धीस गेला. त्याची सर्व युरोपखंडांत पूर्वीहून अधिक मान्यता झाली. परंतु खुद्द ग्यारीबाल्डीचा

अंतस्थ हेतु फारसा सफळ झाला नाहीं. इंग्लिश लोकांची एकंदरीनें इटलीशीं असलेली सहानुभूति दृढ झाली हें खरें; तथापि इंग्लिश मुत्सद्द्यांनीं त्यास पुढें मदत करण्याचें कांहींच स्पष्ट आश्वासन दिलें नाहीं !

भाग १९ वा
ऑस्ट्रियाशीं तिसरी लढाई

पंके निमग्ने करिणि भेको भवति मूर्धगः ।।

ता. १९ जून १८६४ रोजीं ग्यारीबाल्डी आपल्या मुलांसह व स्नेह्यांसह कॅप्रेरा बेटास विश्रांति घेण्यास परत आला. परंतु प्रथम कांहीं दिवस त्याची प्रकृति दुरुस्त न होतां खालावतच चालली. कालांतरानें तो वरा झाला. कॅप्रेरा बेटाची शुद्ध हवा, तेथील शांततेचे उद्योग, प्रेमळ स्नेही, व गोड मुलें यांजकडून होणारी शुश्रूषा, व सर्वांत मुख्य म्हटलें म्हणजे मनाची स्वस्थता, यांचे योगानें त्याचे प्रकृतीस हळुहळू गुण पडत चालला. तो वरा होतो न होतो तोंच ऑस्ट्रिया व हंगेरी यांमध्यें लढाई उपस्थित होऊन त्याची स्वस्थता भंग पावण्याचा एक प्रसंग आला होता. परंतु त्याचे स्नेह्यांनीं त्यास हालचाल न करूं दिल्यानें तो टळला. इकडे त्याचा शेतकीचा उद्योग सतत चालू होताच व त्याचे योगानें वर्षअखेरीचे पूर्वींच ग्यारीबाल्डीचे अंगीं पूर्वींची ताकद आली.

येथपर्यंत वर्णिलेला ग्यारीबाल्डीच्या चरित्राचा भाग हाच विशेष महत्त्वाचा होय. यापुढें ग्यारीबाल्डी एक दोन प्रसंगीं सैन्याचें आधिपत्य स्वीकारून रणांगणांत गेला व नेहमींप्रमाणें त्याला यशहि आलें, नाहीं असें नाहीं. परंतु आजपर्यंतच्या इटलीच्या स्थितींत व यापुढील स्थितींत एक मुख्य फरक पडला तो असा कीं, पूर्वीं जिकडे तिकडे सामसूम असून योजिलेल्या स्वदेशकार्यास उपयोगीं पडणाऱ्या प्रत्येक साहसी कृत्याची उठावणी ग्यारीबाल्डीस आपल्या शिरावर जबाबदारी घेऊन किंबहुना शिर देण्यास तयार होऊन करावी लागे. परंतु आजपर्यंत त्यानें अविश्रांत श्रम घेऊन केलेल्या मेहनतीमुळें खरें देशकार्य कोणतें व्हावयास पाहिजे याबद्दल इटलींतील राजाच्या, मंत्रिमंडळाच्या, व प्रजाजनांच्या--सर्वांच्याच मनांत चांगला

प्रकाश पडला होता, व त्या कार्याची बऱ्याच अंशानें सिद्धीहि झाली होती. ऑस्ट्रियाचे जुलमापासून इटली सोडवून संयुक्त व स्वतंत्र केला पाहिजे, अशा विचाराचें राजकीय धोरण आतां इटलीच्या दरबारीं ठरून गेलें होतें. शिवाय आजपर्यंत ग्यारीबाल्डीनें केलेल्या स्वार्थत्यागानें, त्याचे सुयशानें व निस्सीम भक्तीनें संतुष्ट होऊनच कीं काय, इटलीच्या भवितव्याची किंवहुना सर्व जगांतील घडामोडीचें नियमन करणारी अधिष्ठात्री देवता संतुष्ट होऊन तिनें इटलीच्या स्वातंत्र्यास अनुकूल अशा अनेक गोष्टी युरोपखंडांत घडवून आणण्याचें योजिलें. यामुळें ग्यारीबाल्डीस यापुढें जातीनें फारशी खटपट करण्याचें कारण पडलें नाहीं. निर्वाणीचा मित्र येवढेंच ग्यारीबाल्डीचें इटलीच्या दरबाराशीं नातें राहिलेलें असल्यामुळें प्रसंग पडल्याखेरीज तो राजकीय गोष्टींत मन घालीत नसे.

ग्यारीबाल्डी इंग्लंडहून परत कॅप्रेरा बेटास आल्यावर थोड्याच दिवसांनीं खुद्द इटलीचा ऑस्ट्रियाशीं वादाचा एक प्रश्न उपस्थित झाला. मागें १८६० सालीं इटलीनें ऑस्ट्रियाशीं तहनामा करून लॅांबर्डी प्रांत घेतला होता व त्याऐवजीं व्हेनेशिया प्रांत ऑस्ट्रियास देऊन टाकला होता. या बाबतींत ग्यारीबाल्डीसच राग आला होता असें नव्हे तर सर्व लोकांनाहि वर सांगितलेली देवघेव पसंत नव्हती. यामुळें १८६० सालीं झालेली चूक दुरुस्त करण्याच्या संधीकरितां इटली टपून बसला होता. ती संधि १८६६ सालीं ऑस्ट्रिया व प्रशिया यांच्यामध्यें उपस्थित झालेल्या लढाईनें आयतीच मिळाली. आज कित्येक दिवस ऑस्ट्रियाचें तेज कमी कमी होत चाललें होतें, व जर्मनी-मध्यें वर्चस्व राखण्याचे बाबतींत प्रशियासारख्या तरुण व होतकरू राष्ट्राशीं हट्टाला पेटल्यामुळें ऑस्ट्रिया मोठ्या संकटांत सांपडलेला होता. असें पाहून व्हेनेशिया सोडवून घेण्याचा इटलीनें विचार केला व प्रशियाशीं आंतून सख्य केलें. १८६६ त इकडे ऑस्ट्रिया व प्रशियाचें युद्ध सुरू होतांच इटलीनेंहि आपला हात साधून घेतला व लढाई सुरू केली.

लढाई सुरू करण्याचे पूर्वी व्हिक्टर-ए-मॅन्युएल यानें ग्यारीबाल्डीस आदरानें पाचारण केलें व त्यास आपल्या स्वयंसेवकांचीं वीस पलटणें एक वर्ष लढण्याच्या कबुलीनें उभारण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें सैन्य जमविण्याच्या तयारीस तो एकदम लागला. लढाईला निघावयाचें एवढी गोष्ट त्यानें जाहीर करण्याचा अवकाश, त्याचे भक्त भराभरा देशाच्या चारहि कोपऱ्यांतून धांवून

आले, व हां हां म्हणतां हजारों फौज तयार झाली. ऑस्ट्रियावर जाणाऱ्या सैन्याचें आधिपत्य जनरल लामार्मोरा यांजकडे सोंपविण्यांत आलें होतें. तथापि लोकांचे विशेष विनंतीवरून सरकारांतून ग्यारीबाल्डीकडे स्वतंत्र अधिकार सोंपविण्यांत आलेला होता. लामार्मोरा हा ग्यारीबाल्डी व त्याचे स्वयंसेवक यांचा मनांतून द्वेष करीत असे; व त्यांना चांगलीं हत्यारेंपात्यारें व पोषाख वगैरे देण्याचे कामीं त्यानें फार अडथळे घेतले. तथापि या कामीं ग्यारीबाल्डीनें आपलें म्हणणें खरें केलें. त्याच्या लोकप्रियतेमुळें त्याला या वेळीं नाखूष करण्याची कोणाचीहि सोय नव्हती.

ता. १९ जून १८६६ रोजीं इटलीनें लढाई सुरू केली. ऑस्ट्रियाशीं लढाई सुरू करावयाची ती हंगेरीचे बाजूस करावी असें ग्यारीबाल्डीचे मनांत फार होतें. परंतु लामार्मोरा याच्या हुकुमावरून त्यास टायरोल प्रांताकडे स्वारी करणें भाग पडलें व तिकडे आपलें सैन्य घेऊन ग्यारीबाल्डी निघाला.

ग्यारीबाल्डीचे सैन्याचा पहिला महत्त्वाचा मुक्काम कोमो या बंदरावर झाला. या ठिकाणीं त्याचें सैन्य बंदरांत उतरत असतां येथील लोकांनीं त्याजवर फुलें उधळलीं व दीपोत्सव केला. मध्यंतरीं ठिकठिकाणीं स्वयंसेवक येऊन त्याचे सैन्यांत भरतच होते. एके ठिकाणीं ग्युलिएनिया नांवाची एक १७ वर्षांची मुलगी एँटोतिओ डेलफिओरे या नांवानें व शिपायाचा पोषाख घालून ग्यारीबाल्डीचे सैन्यास जाऊन मिळाली ! आपल्या सैन्यांत कोणाहि बदमाषास थारा मिळूं नये या हेतूनें ग्यारीबाल्डीनें सुमारें ३०० लोक परत पाठविले. परंतु थोड्याच वेळांत त्याचे स्वयंसेवकांची संख्या १८ हजार झाली.

लवकरच ऑस्ट्रियन सैन्य व ग्यारीबाल्डीचें सैन्य यांची या स्वारींतील पहिली चकमक झाली. तींत ग्यारीबाल्डीनें ऑस्ट्रियन सैन्यास मागें हटवून आसपासचा डोंगराळ प्रदेश हस्तगत केला. नंतर रॉकोडी आफनो या बळकट पहाडी किल्ल्यावर त्याचे शिपायांनीं निकरानें हल्ला करून तो सर केला. या हल्ल्यांत ग्यारीबाल्डीचे बरेच लोक पडले व खुद्द त्याचे पायास गोळी लागून तो जखमी झाला. यापुढें त्याला गाडींत बसूनच रणांगणांतून फिरावें लागलें. रॉकोडी आफनोचा किल्ला हस्तगत झाल्यामुळें ग्यारीबाल्डीस आसपासच्या सर्व मुलुखांतून शत्रूचा निःपात झाला असें वाटलें. परंतु एके दिवशीं स्टोरो या गांवीं दिवसाची टेहळणी करून संध्याकाळीं मुक्कामास परत येऊन पाहतो तों ऑस्ट्रियन सैन्य गांवांत शिरलेलें. ग्यारीबाल्डी येतांच दबा धरून बसलेल्या त्या

सैन्यानें बंदुकांचा एकदम मारा केला. या प्रसंगीं ग्यारीबाल्डीच्या आसपास कित्येक गोळ्या येऊन पडल्या. मोठ्या शर्थीनें तो बचावला. शत्रूचें सैन्य थोडकेंच असल्यामुळें त्यास हुसकून लावण्यास फारसा प्रयास पडला नाहीं. परंतु नजीक असलेला अँपोला किल्ला सर न करतां तसाच सोडून दिल्यामुळें शत्रूस दबा धरून बसण्यास स्थळ सांपडलें असें दिसून आल्यावर ग्यारीबाल्डीनें त्या किल्ल्याकडे मोर्चा वळविला. या किल्ल्यांतील अधिकाऱ्यांस निदान सहा दिवस तरी किल्ला लढवावा असा हुकूम होता. ग्यारीबाल्डीनें तोफांचा भडिमार करून एका दिवसांत दोन हजार गोळे किल्ल्यांत टाकले, तेव्हां किल्लेदाराचा नाइलाज झाला. या किल्ल्यावर १३० कैदी व कांहीं तोफखान्याचें सामान ग्यारीबाल्डीच्या हातीं लागलें. हें घेऊन व आसपासच्या मुलुखांतून घोडे पकडून आणून त्यानें एक तात्पुरत्या घोडेस्वारांच्या तोफखान्याची तुकडी सजविली.

यानंतर बिझेका ह्या ठिकाणीं लढाई झाली तींत ग्यारीबाल्डीचे लोकांनीं फारच शौर्य दाखविलें. ही लढाई बारा तासपर्यंत एकसारखी चालू होती व जय मिळण्यास ग्यारीबाल्डीला जवळजवळ एक हजार सैन्य खर्चीं घालावें लागलें. लढाईंत त्याचे दोनही मुलगे व एकुलता एक जांवई आपापलीं पथकें घेऊन लढत होते. जांवयास तर भारी जखमहि झाली. या लढाईचे योगानें आसपासचा सर्व मोठा प्रांत ग्यारीबाल्डीचे हातीं येण्यासारखा होता; परंतु कर्मधर्मसंयोगानें याच सुमारास ऑस्ट्रिया व इटली यांचे मुख्य सैन्यांतील लढाई संपून तहहि करण्यांत आला होता. त्या तहानुरूप आल्प्स पर्वताचे पायथ्याशीं लढाई थांबविण्याचा ग्यारीबाल्डीस हुकूम येऊन पोंचला. त्यामुळें त्यास ऐन रंगाला आलेलें लढाईचें काम सोडून द्यावें लागलें.

वास्तविक पाहतां लढाई बंद करणें हेंच या वेळीं इटलीस श्रेयस्कर होतें. कारण ऑस्ट्रियन बादशहानें फरेंच बादशहा नेपोलियन याचे मध्यस्थीनें वादाचें मूळ जो व्हेनेशिया प्रांत तो इटलीस देण्याचें कबूल केलें. लढाई बंद पडली व व्हेनिस परत मिळालें तरी एकंदरीनें तहाच्या अटी ग्यारीबाल्डीस फारशा पसंत नव्हत्या. तथापि आपल्या सैन्यास एकदम रजा देऊन व पार्लमेंटांत जाऊन तहाच्या अटींवरील वादविवादांत भाषणहि न करतां तो कॅप्रेरा बेटास परत आला. झालेल्या लढाईंत एकंदरीनें इटलीला फारसें भूषण आलें असें त्यास वाटत नव्हतें. यामुळें तो मनांतून बराच खिन्न व उदासवाणा झाला होता.

भाग २० वा

रोमवर अखेरचा धाडसी प्रयत्न

" यत्ने कृते यदि न सिद्ध्यति कोऽत्र दोषः ? "

ग्यारीबाल्डीस तह न आवडण्याचें मुख्य कारण असें होतें कीं त्या तहान्वयें रोम येथील पोपची सत्ता आहे तशीच अबाधित ठेवण्याबद्दल इटलीच्या राजानें फरान्सच्या बादशहाशीं करार करून आपणास बांधून घेतलें होतें; व रोम काबीज करून पोपच्या भव्य राजवाड्यावर व्हिक्टर-ए-मॅन्युएलचें निशाण उभारावयाचें ही कल्पना तर ग्यारीबाल्डीचे डोक्यांत एकसारखी भरून राहिली होती. वास्तविक पाहतां एकदां तह झाल्यानंतर रोम काबीज करण्याची उचल करणें हें लोकनियुक्त पार्लमेंट व खुद्द राजा यांचा हुकूम जाणूनबुजून तोडण्यासारखें होतें; किंबहुना फरान्स देशाशीं लढाई उपस्थित करून इटलीस धोक्यांत घालण्यासारखें होतें. परंतु ग्यारीबाल्डीच्या मनाची घटना अशीच कांहीं चमत्कारिक होती कीं, त्याच्या निस्सीम स्वदेशभक्तीनें बहुधा त्याची सर्व विचारशक्ति ग्रासून टाकली होती; व धाडसी मनःप्रवृत्तीला जें म्हणून श्रेयस्कर दिसेल तें एकदम कोणाची भीडमुरवत न धरतां किंबहुना बलाबलाचा विवेकहि न करतां घडवून आणण्याचा प्रयत्न करणें हाच काय तो मुत्सद्दीपणा असें त्यास वाटे. अशी स्थिति असल्यामुळें ग्यारीबाल्डीस कॅप्रेरा येथें लवकरच चैन पडेनासें झालें.

१८६७ सालीं एके दिवशीं अवचित उठून ग्यारीबाल्डी फ्लॉरेन्स येथें येऊन उतरला. या वेळीं पार्लमेंटचे सभासद निवडण्याची धामधूम चालू होती. त्याचबरोबर रोमवर स्वारी करावी असें म्हणणाऱ्यांची खटपटहि जोरांत सुरू होती. चार निरनिराळ्या ठिकाणच्या लोकांकडून ग्यारीबाल्डीची पार्लमेंटांत निवडणूक झाली. लवकरच फ्लॉरेन्स येथें रोमवर स्वारी करावयाची तयारी करण्याकरितां एक सभा स्थापन होऊन तिनें ग्यारीबाल्डीस 'रोम येथील प्रजासत्ताक संस्थानचा सेनापति' असें नांव दिलें. व्हिला कॅरोली या नांवाच्या गांवीं त्यानें फारच आवेशयुक्त असें भाषण केलें. रोम

हें सापाचें बीळ आहे, तें फोडून आंतील विषारी घाण धुऊन टाकून इटलीवरील हा मोठा डाग काढला पाहिजे. पोप व उपाध्याय वर्ग हे जरीमरीच्या कृमीसारखे घातक आहेत, वगैरे विलक्षण विशेषणें देऊन त्यानें सर्व लोक चिथावून सोडले.

दुसरे दिवशीं त्याचा मोर्चा एकदम रोमकडे वळला; व नेहमींप्रमाणें त्याच्याभोंवतीं भराभर सैन्य जमूं लागलें. ही हकीकत प्रधानमंडळास कळतांच बरीच चळवळ उडाली. फिरून एकवार ग्यारीबाल्डीस कैद केल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं असा निश्चय करून मुख्य प्रधान रॅटेझी यानें एकदम गुप्त हुकूम सोडले. हुकमाची बजावणी मोठ्या चमत्कारिक रीतीनें घडून आली! ग्यारीबाल्डीस कैद करण्याचे आदले रात्रीं त्यास सिनॅलंगा या नांवाच्या म्युनिसिपालिटीनें मेजवानी दिली. ही मेजवानी चालू असतां तेथें हजर असणाऱ्या अधिकाऱ्यांचे खिशांतच रॅटेझीचा गुप्त हुकूम होता. तथापि सर्व मेजवानी यथास्थित पार पडली व ग्यारीबाल्डी घरीं जाऊन खुशाल निजला. पहांटेस चार वाजण्याचे सुमारास एकदम गडबड झाली व सरकारी अधिकारी घरांत शिरून त्यांनीं ग्यारीबाल्डीस बिछान्यांतच कैद केलें. त्यास नीट कपडेहि घालूं न देतां त्यांनीं थेट आगगाडींत नेऊन त्यास बसविलें. ही बातमी फ्लॉरेन्समध्यें कळतांच जिकडे तिकडे गडबड उडाली. वाटेंत ग्यारीबाल्डीनें शिपायांस न कळतां पेन्सिलीनें एक चिठ्ठी खरडून ती गुप्तपणें लोकांचे अंगावर टाकून दिली. या चिठ्ठींत असा मजकूर होता "रोमन लोकांस पोपनें गुलाम करून सोडलें आहे, व स्वातंत्र्यप्राप्तीकरितां गुलामांना बंड करण्याचा हक्क निसर्गसिद्ध आहे. रोमन लोक बंड करतील तर इटालियन लोकांस त्यांना मदत करणें जरूर आहे, मग एक सोडून पन्नास ग्यारीबाल्डी तुरुंगांत पडले तरी फिकीर नाहीं."

ही चिठी वर्तमानपत्रकारांचे हातीं येतांच त्यांनीं ती जिकडे तिकडे प्रसिद्ध केली; अर्थात् रॅटेझीविरुद्ध फार गवगवा झाला व लोकांचे तडाख्यांतून वांचण्यास त्याला बऱ्याच युक्त्या योजाव्या लागल्या. आगगाडीचा प्रवास संपल्यावर ग्यारीबाल्डीस अलेसँड्रिया येथील किल्ल्यावर नेलें व तेथून आरमाराच्या अधिकाऱ्यांच्या देखरेखीखालीं सरकारी जहाजांतून त्याला कॅप्रेरा येथें नेऊन सोडून देण्यांत आलें.

अशा रीतीनें ग्यारीबाल्डी हें एक मोठें अवजड प्रकरण होऊन बसलें होतें.

त्याला धरावा तरी पंचाईत, मोकळा सोडावा तरी पंचाईत. मनांतून त्यावर सर्वांचें प्रेम; परंतु तें बाहेरून दाखवून सोय नाहीं. तेव्हां सर्वांत उत्तम युक्ति म्हटली म्हणजे मोकळा सुटलेला हत्ती जसा न मारतां, न दुखवितां युक्तीनें चुचकारून ठाण्यावर नेऊन सोडतात, किंवा सर्कसमधील वाघ कसा तरी एकदांचा पिंजऱ्याच्या दारांतून आंत गेला म्हणजे जसा मोकळा सोडून देतात, तसेंच ग्यारीबाल्डी अनावर झाला म्हणजे त्याला निरुपाय म्हणून कैद करून परत कॅप्रेरा बेटांत नेऊन सोडून देण्यांत येत असे.

ग्यारीबाल्डी इकडे अटकेंत असतां त्याच्या सोबत्यांनीं अनेक तऱ्हांनीं पोपच्या राज्यास धोका आणण्याची खटपट चालू ठेविली होती. कैरोली नांवाच्या दोघां शूर व साहसी बंधूंनीं केलेलें धाडसी कृत्य तर इतिहासांत नांवाजण्यासारखें होतें. त्यांनीं टायबर नदीवर बोटींतून गुप्तपणें हत्यारें नेऊन तीं रोमच्या लोकांस पोंचविण्याचा प्रयत्न केला. ते किनाऱ्यावर तर उतरलेच, परंतु रोमन लोकांची त्यास कुमक न मिळाल्यामुळें पोपच्या शिपायांनीं त्या बंधूंपैकीं एकास किनाऱ्यावरील द्राक्षवेलींच्या बनांतच ठार केलें व दुसऱ्यास पोपच्या भयंकर तुरुंगांत नेऊन टाकलें. हें कैरोली कुटुंब अतिशय शूर म्हणून प्रख्यात आहे. या दोन बंधूंपैकीं धाकटा भाऊ बेनेडेटो यानें १८७८ सालीं आपला जीव धोक्यांत घालून हंबर्ट राजाचा जीव मारेकऱ्यांचे हातून वांचविला होता. पुढें तो राजकारणांत प्रधानकीचें काम करून विशेष प्रख्यातीस आला.

याच सुमारास पोपच्या शिपायांची एक बराकची बराक कांहीं अत्याचारी लोकांनीं डायनामाईटनें उडवून दिली व त्या अपघातांत पन्नास लोक मरण पावले. इकडे १२ हजार रोमन लोकांनीं पोपला अर्ज करून व्हिक्टर-ए-मॅन्युएलचे सैन्य रोममध्यें आणवावें म्हणून विनंति केली. या सर्व गोष्टींमुळें पोप भ्याला व स्वसंरक्षणार्थ फरान्सच्या सैन्याची मदत घेण्याचा त्यानें विचार केला.

इकडे हें सर्व चाललें असतां कॅप्रेरा बेटांतून आपली सुटका कशी करावी या विचारांत ग्यारीबाल्डीचें मन गढून गेलें होतें. बेटाचे सभोंवतीं पहाऱ्याकरितां चार सरकारी गलबतें ठेवून दिलीं होतीं. भोंवतींचे पहारेकरी बहुधा सावध असत. एके दिवशीं आपल्या मुलीला घेऊन होडींत बसून तो नित्यक्रमापेक्षां जरा लांब जात आहे असें पाहतांच सरकारी जहाजांतील लोकांनीं

त्या दिशेकडे वार काढले. तेव्हां अद्यापि पहारा सक्त आहे असें तो उमजला. परंतु सुटका करून घेण्याचा त्याचा प्रयत्न शिथिल न होतां, फक्त युक्ति योजावयाची ती फार कुशल योजिली पाहिजे येवढें मात्र तो वरील गोष्टीवरून शिकला. त्या दिवसापासून त्यानें आजारीपणाच्या बहाण्यास सुरुवात केली. तो घरच्या माणसांच्यासुद्धां भेटी घेईनासा झाला. ऑक्टोबरचे १४ वे तारखेस संध्याकाळीं दाट धुकें पडलें होतें व रात्रहि फारच काळोखी पडेल असा अदमास पाहून एक दोन विश्वासू नोकर बरोबर घेऊन खाजगी होडींत बसून तो स्टॅगनेरेलोच्या बंदराकडे निघाला. या बंदरांत दुसरी एक होडी आगाऊच तयार करून ठेवलेली होती. यास्तव बरोबरच्या नोकरांस निरोप देऊन तो एकटाच हातांत वल्हें घेऊन होडीवर चढला व भर समुद्रांत निघाला. त्या दिवशीं समुद्र थोडासा उचंबळलेला होता. परंतु मोठ्या धैर्यानें व कुशलतेनें तो मॉटिआचे भुशिराजवळ लामॅडेलेना नांवाच्या बेटास सुरक्षित जाऊन पोंचला.

या बेटावर ग्यारीबाल्डी मिसेस कॉलिन्स नांवाच्या बाईच्या घरीं छपून राहिला व रात्र पडतांच एक तट्टू मिळवून सहा तासांची मजल मारून सार्डिनिया येथें गेला. किनाऱ्यावरील झाडींत शिरून एक दिवसभर लपून राहिल्यावर दुसरें एक तट्टू घेऊन दाढी व अंगावरील तांबडा डगला काढून टाकून पोर्टोप्रूडेंझा येथें आपला जांवई कँझिओ यास जाऊन मिळाला. मग दोघेहि एक होडी काढून इटलीच्या किनाऱ्याकडे निघाले. रात्रीची वेळ व त्यांतून वारा जोराचा सुटलेला असल्यामुळें होडी बोरूच्या एका ताटव्याला अडकली. तेव्हां तींतून उतरून व दलदलींतून कशी तरी वाट काढून कित्येक तासपर्यंत मजल मारल्यावर त्यांस एक खेडें लागलें. तेथून एक गाडी घेऊन ते लेगहॉर्न येथें गेले. तेथें मात्र त्यांचा त्रास संपला. लेगहॉर्नहून फ्लॉरेन्सपर्यंत जाण्यास त्यांस कांहींच पंचाईत पडली नाहीं.

सर्व लोक ग्यारीबाल्डी कॅप्रेरा बेटांत नजरकैदेंत आहे असें मानीत असतां एके दिवशीं ग्यारीबाल्डी हा फ्लॉरेन्सच्या राजरस्त्याच्या चौकांतील एका घरांत अचानक प्रकट झाला व आपल्या गच्चीवरून खालीं जमणाऱ्या हजारों लोकांस उद्देशून भाषणें करूं लागला. ही बातमी इटलीभर हां हां म्हणतां एकदम पसरली. पण या वेळीं ग्यारीबाल्डीस पकडण्याचा हुकूम द्यावा तर लोक खास बंड करतील अशी त्यांची खात्री होऊन चुकली होती. तेव्हां

तिकडे तो ग्यारीबाल्डी आणि रोमचें व फरान्सचें सैन्य परस्पर वाटेल तें एकमेकांचें करोत, आपण स्वस्थ राहावें असें त्यांनीं ठरविलें.

इकडे ग्यारीबाल्डीनें पोपविरुद्ध मनसोक्त भाषणें करून जें काय मिळालें तें लढाऊ सामान व सैन्य घेऊन तो फ्लॉरेन्स सोडून निघाला. त्याचे सात हजार सैन्यास ना पोषाख ना कांहीं, ज्याला हातीं जे लागतील ते कपडे त्यानें अंगावर घातलेले; अधिकारी कोण हें ओळखण्याकरितां त्यांजजवळ झाडांच्या डाहाळ्या तोडून दिलेल्या, अशा थाटानें हें सैन्य रोमवर स्वारी करण्यास निघालें. कांहीं मुक्काम गेल्यावर ग्यारीबाल्डीनें या सैन्याच्या दोन टोळ्या केल्या. पैकीं एक हमरस्त्यानें चालली व दुसरी डोंगरी वाटेनें गेली. मॉंटी रोटोंडो या गांवाजवळ रोमला दोहों बाजूंनीं जाऊन पोंचणारे दोन रस्ते फुटतात. त्या ठिकाणीं पोंचल्यावर एका टोळीनें पूर्वेकडील दर-वाजास आग लावून देऊन आगींतून आंत प्रवेश केला व रात्रभर लढून तें शहर घेतलें. दुसरे दिवशीं सकाळीं ग्यारीबाल्डीहि तेथें येऊन पोंचला. ही लढाई सुरुवातीपासून सुमारें सत्तावीस तास चालू होती. पोपच्या पक्षाचे लोक अतिशय निकरानें लढले. कित्येक धर्माधिकाऱ्यांनीं आपलें धर्मपुस्तक बायबल टाकून देऊन ग्यारीबाल्डीरूप सैतानाचा शहरांत प्रवेश होऊं नये म्हणून हातांत शस्त्र धरलें होतें; पण शेवटीं ग्यारीबाल्डीचाच विजय झाला.

शहर हस्तगत झाल्यावर त्याचे लोकांनीं रोमन क्याथॉलिक देवळें, मूर्ति वगैरेंचा फार उच्छेद केला. या गोष्टीला आपली नापसंती दर्शवावी व जरब बसावी म्हणून त्यानें अत्याचारी व दुष्ट अशा सात उच्छेदकांस चवाठ्यावर गोळ्या घालून मारविलें. यानंतर तीन दिवसांनीं ग्यारीबाल्डी-जवळ पंधरा हजारांवर सैन्य जुळलें व शस्त्रसामग्रीहि बरीच जमली; तेव्हां त्यानें पुढें चाल केली व रोमपासून साडेचार मैलांजवळ तो जाऊन पोंचला. तो येतांच पोपच्या सैन्याच्या आघाडीचे लोक मागें परतले व त्यांनीं वाटेंतले पूल सुरुंग लावून उडवून दिले. रोम शहरामध्यें खुद्द पोपची फारच धांदल उडून गेली. त्यानें आपल्या तुरुंगाचे दरवाजे उघडून अल्पस्वल्प संशयावरून शेंकडों लोक आंत कोंबले, व आमच्या रक्षणास कसेंहि करून धांवून या, नाहीं तर सैतानाच्या हातीं पोपची गादी खास जाणार, असा तांतडीचा निरोप फरेंच सैन्यास पाठविला.

ही बातमी युरोपांत पसरतांच रोमच्या पक्षाभिमानी लोकांत एकच

हाहाःकार उडाला. व्हिक्टर-ए-मॅन्युएल यानें असें प्रसिद्ध केलें कीं, इटलीचें धोरण सर्व युरोपखंडास विदित आहेच. ग्यारीबाल्डी हा केवळ आपल्या जबाबदारीवर पुंडावा करीत असून त्यांत संस्थानचें अंग नाहीं. या गोष्टीची खात्री करण्याकरितां म्हणून त्यानें सिअलिडनी नामक सेनापतीचे हाताखालीं सैन्य देऊन पाठविलें. मात्र ग्यारीबाल्डीवर चालून जावें असा त्यास हुकूम नसून फक्त ग्यारीबाल्डी, फरेंच व पोपिश सैन्य, यांचे युद्धप्रसंगांत इटलीचें नुकसान होऊं देऊं नये असा मोघम व धरसोडीचा हुकूम त्यास दिला होता.

फरेंच सैन्याची कुमक येण्यास एक दिवस अवकाश लागतांच रोममधील प्रमुख लोकांनीं व धर्माधिकाऱ्यांनीं रोम सोडून जाण्याचा निश्चय केला, व त्याप्रमाणें भराभर आपापलें सामानसुमान घेऊन सिव्हिटा व्हेकिया नांवाच्या मजबूत ठिकाणीं जाण्यास ते निघाले. परंतु पूल पडल्यानें ग्यारीबाल्डीस पुढील साडेचार मैलांची मजल करण्यास बराच वेळ लागला. पोपविरुद्ध असलेल्या रोमच्या नागरिकांस ग्यारीबाल्डी आतां येणार, घटकेनें येणार, व व्हॅटिकन येथील पोपच्या बादशाही गादीवर आरूढ होणार असें वाटत होतें. म्हणून तो येण्यास विलंब लागलेला पाहून त्यांना काळजी वाटूं लागली.

हा विलंब लागण्यास पूल पडला हें तर एक कारण होतेंच; परंतु ग्यारीबाल्डीचा विचार रोम शहर फितुरी करून सर करण्याचा होता असेंहि म्हणतात. रोमचा गव्हर्नर चार हजार पौंड घेऊन शहराचा किल्ला ग्यारीबाल्डीचे स्वाधीन करण्यास तयार झालेला होता. ही रक्कम इंग्लिश मित्रांच्या मदतीनें उभारली गेली होती. पण ज्या दिवशीं हा फितूर सिद्ध व्हावयाचा त्याच दिवशीं सकाळीं गव्हर्नरास कामावरून काढण्यांत आलें. यामुळें म्हणा अगर इतर कारणांमुळें म्हणा, रोम ग्यारीबाल्डीच्या हातीं येण्यास अदमासापेक्षां दोन दिवस उशीर झाला; व तेवढ्या अवधींत पोपिश व फरेंच सैन्य त्याजवर चालून आलें. त्यामुळें त्यास मागें वळून मॉंटीरोटोंडोचा आश्रय घ्यावा लागला. कदाचित् धीर धरून त्यानें शत्रूस तोंड दिलें असतें तर फायदा झालाहि असता, परंतु मागून इटालियन सैन्य व पुढून फरेंच सैन्य अशा कचाट्यांत सांपडल्यानें व प्रतिक्षणीं फरान्समधून निघालेलें एक प्रचंड सैन्य येऊन पोंचणार अशी आवई उठल्यानें, त्याचे लोकांचा धीर किंचित् दबला, व रोमवर चालून जाऊन लढाईस तोंड देण्याचा बेत बदलून त्यानें मागचा रस्ता धरला.

परंतु तोंड वळतांच, वळसा घालून आलेल्या शत्रूचे सैन्याची व त्याची

मटाना गांवाजवळ गांठ पडली. चालून आलेल्या पोपच्या सैन्यास तर त्यानें मागें हटविलेंच; परंतु त्याचे मदतीस फरेंच सैन्य टेकड्यांमागें दडून बसलें होतें. तें पुढें आल्यामुळें त्याचें कांहीं चालेना. फरेंच सैन्यावरहि ग्यारीबाल्डी चार पांच वेळां तुटून पडला, व त्याचे स्वयंसेवक अगदीं हातघाईवर येऊन मोठ्या निकरानें लढले. परंतु शेवटीं त्यांस मागें हटावें लागलें. तेव्हां कोरेझीचे घाटांत त्यानें आपले लोक एकत्र केले व त्यांस जिकडे वाट फुटेल तिकडे जाण्याविषयीं मोठ्या कष्टानें सांगितलें. जखमी झालेल्या लोकांची नीट व्यवस्था करून, रात्रीं रोमचे दिवे व शत्रूचे सैन्यानें पेटविलेल्या आगट्या दुरून दिसत होत्या तिकडे दुःखयुक्त अंतःकरणानें एकवार नजर फेंकून तो निघाला. फ्लॉरेन्सला जाण्याकरितां त्यानें स्पेशल ट्रेन काढली.

स्पेशल ट्रेन फिजलाईन स्टेशनवर येतांच इटालियन पोलिसची एक तुकडी स्टेशनांत शिरून तिनें आगगाडी थांबवून धरण्याचा हुकूम दिला. पोलिसांचा पुढारी लेफ्टेनंट कर्नल कॅमोझी हा ग्यारीबाल्डीच्या डब्यापाशीं गेला व आपली मला एकांतीं भेट घ्यावयाची आहे असें म्हणाला. 'कशाकरितां' असें म्हणून ग्यारीबाल्डीनें आपला कान पुढें केला असतां, त्यानें हळूच उत्तर केलें —" आपणांस कैद करण्याकरितां ! " ग्यारीबाल्डी रागावून म्हणाला : "मला कैद करण्याचा तुम्हांला कांहीं अधिकार नाहीं. मी पार्लमेंटचा सभासद असून अमेरिकन नागरिक प्रजेचे मला हक्क आहेत. शिवाय मीं कोणताहि गुन्हा केलेला नसून रोमन रिपब्लिकचा सेनापति या नात्यानें माझ्या अधिकारांत मीं लढाई केली, व इटलीच्या सरहद्दीवर येतांच मीं हत्यार खालीं ठेविलें आहे. मला बलात्कारानें जागेवरून ओढून काढल्याशिवाय मी तुमचा कैदी होणार नाही." परंतु कॅमोझी हा हुकमाचा बंदा. त्याजवळ ही कायदेशीर तक्रार काय चालणार ? तथापि त्यानें इटलीच्या प्रधानास तार करून, पुढें काय करूं म्हणून विचारलें. त्या तारेचा "कैद करा" असा जवाब आला. तेव्हां निरुपाय होऊन ग्यारीबाल्डीस कैद करणें त्यास भाग पडलें. हें पाहतांच ग्यारीबाल्डीचे सोबती आगगाडीचे डब्यांत होते त्यांनीं आपलीं हत्यारें सरसावलीं. लवकरच खूनहि पडले; परंतु ग्यारीबाल्डीनें त्यांस हत्यार खालीं ठेवण्यास सांगितलें व आपण कॅमोझीचे स्वाधीन झाला. शिपायांनीं त्यास नेऊन आगाऊ तयार ठेवलेल्या गाडींत घातलें. अशा रीतीनें पुन्हा एकवार रोम हस्तगत करण्याचा त्याचा धाडसी प्रयत्न व्यर्थ गेला.

वॅरिगनो या ठिकाणीं ग्यारीबाल्डीस कांहीं दिवस अटकेंत ठेविल्यावर राजानें त्यास कॅप्रेरा येथें परत जाण्याची परवानगी दिली. वास्तविक पाहतां या वेळीं रोम कावीज करण्याचा त्याचा बेत फसला हें इटलीच्या हितास एकंदरीनें पाहतां पथ्यकरच होतें. कारण फरान्सबरोबर युद्ध करणें एकट्या इटलीस शक्य नव्हतें. ही गोष्ट खुद्द ग्यारीबाल्डी यासहि विचारांतीं कळली असती. परंतु दैव अनुकूल असलें म्हणजे तें इष्टार्थ अगदीं अकल्पित रीतीनें घडवून आणतें. ज्या रोमकरितां ग्यारीबाल्डी सार्‍या जन्मभर तळमळ करीत होता व ज्याचे पायीं आपला प्राण अनेक वेळां धोक्यांत घालून, शेंकडों देशभक्तांचें रक्त रणांगणीं वाहविण्यास तो कारणीभूत झाला, तेंच रोम पुढें लवकरच दोघांचें भांडण व तिसर्‍याचा लाभ या म्हणीप्रमाणें कांहीं एक प्रयास न करतां व्हिक्टर-ए-मॅन्युएलच्या स्वाधीन झालें !

भाग २१ वा

ग्यारीबाल्डीची फरान्सला मदत

परोपकाराय सतां विभूतयः॥

इ० स० १८७० सालीं फरान्स व जर्मनी यांजमध्यें कांहीं क्षुल्लक कारणावरून एकदम जंगी लढाई सुरू झाली. ती चारच महिने चालली. पण सेडन येथील प्रचंड युद्धामध्यें फरेंच बादशहा तिसरा नेपोलियन याचा पूर्ण पराभव होऊन जर्मन सैन्य पॅरिसवर चाल करून निघालें. पॅरिस येथें प्रजासत्ताक राज्य स्थापित होऊन लोकांनीं नेपोलियन यास पदच्युत केलें, व पॅरिस लढविण्याचा विचार करून एम्. गँबेटा वगैरे फरेंच वीरांनीं व मुत्सद्द्यांनीं बरेच दिवस भगीरथ प्रयत्न केले. या सर्व प्रसंगाची हकीकत अत्यंत मनोवेधक आहे पण ती येथें देतां येत नाहीं. ग्यारीबाल्डीसंबंधानें सांगावयाचें तें येवढेंच कीं, फरेंच देशभक्तांची विपन्नस्थिति पाहून त्याचे मनांत त्यांजविषयीं सहानुभूति उत्पन्न झाली, व त्यानें एक दिवस उठून फरेंच प्रेसिडेंटास पत्र लिहून फरान्सच्या वतीनें लढावयास आपण तयार आहों असें कळविलें. परंतु त्याचें उत्तर येण्यापूर्वींच तो मार्सेलिस येथें जाऊन उतरला.

पॅरिसमध्यें नवीन स्थापित झालेल्या अधिकारीवर्गास मनांतून ग्यारीबाल्डी हा नको होता. परंतु कांहीं अगदीं एककल्ली प्रजापक्षीय लोकांस तो प्रिय होता यामुळें, व तो पुढें येऊन दत्त म्हणून उभा राहिल्यावर त्याचा अव्हेर करणें उचित नव्हतें. यामुळें प्रेसिडेंट एम्. गँबेटा यानें त्याचे स्वाधीन दोन-तीनशें स्वयंसेवक करून त्यास एक क्षुल्लक कामगिरी सांगितली. त्याचा त्यास व त्याचे पक्षपाती लोकांस फार राग आला; तेव्हां गँबेटा यानें भिऊन 'ग्रँड पेट्रिओटे' नांवाच्या स्वयंसेवकाचा त्यास अधिपति करून स्ट्रेसबर्गल व पॅरिस यांचे दरम्यानच्या मुलुखांत जर्मन सैन्याशीं लढाई करण्याचा त्यास अधिकार दिला. त्याचे हाताखालीं १२–१३ हजार सैन्य तयार झालें.

परंतु नेहमींप्रमाणें या सैन्यासहि पोषाख किंवा हत्यारेंपात्यारें यांची सामग्री बेताचीच मिळाल्यामुळें प्रथम बरेच दिवस त्यांचे हातून म्हणण्यासारखें कांहीं झालें नाहीं. परंतु लवकरच त्याचा मुलगा रिसिऑटी यानें जर्मन सैन्याच्या एका तुकडीवर छापा घालून यश संपादन केलें. खुद्द ग्यारीबाल्डीनेंहि डिजॉन नांवाच्या ठिकाणीं सुमारें १५ हजार जर्मन सैन्याचा पराभव केला. फरेंच व जर्मन यांच्या लढाईंत फक्त एकच जर्मन निशाण काबीज करण्यांत आलें, तेंहि ग्यारीबाल्डीच्याच सैन्यानें केलें असें म्हणतात. तथापि एकंदरीनें त्यानें केलेल्या कार्यभागाचें फरेंच सेनापतींनीं कौतुक न करतां उलट आपल्या रिपोर्टांतून त्यास दोषच दिला आहे. जेथें मनास मन मिळत नाहीं, तेथें निःस्पृहतेनें जरी कार्य केलेलें असलें तरी त्याचें चीज होत नाहीं. परंतु हें आगाऊच कळण्यास लागणारी व्यवहारचतुरता ग्यारीबाल्डीचे अंगीं नव्हती.

असो. तथापि नाईस, डिजॉन व पॅरिस या तीन शहरांच्या लोकांनीं मात्र त्याची परीक्षा केली व त्याजबद्दल कृतज्ञताबुद्धि वागवून त्यास आपल्या वतीनें पार्लमेंटचा सभासद निवडून दिलें. तसेंच बोर्डो येथील प्रधानमंडळानें त्यास फरान्सच्या वतीनें कृतज्ञतादर्शक पत्र पाठविलें. कांहीं दिवसांनीं पार्लमेंट भरलें तेव्हां एम्. लॉकरॉय या मुत्सद्द्यानें असें बोलून दाखविलें कीं, "रणांगणावरच ग्यारीबाल्डीला फरेंच प्रजाजनाचे हक्क मिळून चुकले आहेत; आम्ही त्याला नवीन काय देणार?" व्हिक्टर ह्यूगो तर याहि पलीकडे गेला. तो म्हणाला, "फरान्सवर आलेल्या विकट प्रसंगांत युरोपांतील कोणीहि राजा किंवा कोणतेंहि संस्थान आमच्या मदतीला आलें नाहीं. फक्त एकाच मनुष्याला आम्हांविषयीं खरें प्रेम वाटलें. पण हा एकटा मनुष्यच एका राजा-

इतका अगर संस्थानाइतका शक्तिमान् होता ! व फरान्सच्या वतीनें लढून ज्याचा एकवारहि जर्मन सैन्याचे हातून पराभव झाला नाहीं, असाहि तोच एक वीर होता ! ! ” हा वीर म्हणजे ग्यारीबाल्डी होय हें निराळें सांगावयास नकोच.

भाग २२ वा

अखेरचे दिवस

देह त्यागितां कीर्ति मागें उरावी।
मना सज्जना हेचि क्रीया धरावी ॥

—रामदास

ह्वॉसजेस प्रांतांत ग्यारीबाल्डीनें केलेले पराक्रम हेच त्याच्या जन्मांतील शेवटचे होत. यानंतर त्यानें हातांत शस्त्र धरलें नाहीं. तें धरण्याचें कारणच मुळीं उरलें नव्हतें. ज्याकरितां त्याचा सर्व खटाटोप होता तें रोम शहर यापूर्वीच इटलीचे राजाचे आपोआप स्वाधीन झालें होतें; व रोम हातीं आल्यानें सर्व इटली देश संयुक्त व स्वदेशीय राजछत्राखालीं स्वतंत्र झाला होता. अर्थात् यापलीकडे ग्यारीबाल्डीचें इतिकर्तव्य जगांत कोणतेंच नव्हतें. लोकांच्या भांडणांत पडून खऱ्याची कड धरून का होईना, पण हवी म्हणून लढाईची कामगिरी उकरून काढण्यास यापुढें ग्यारीबाल्डीचे मनांत धमक असली, तरी अंगांत शक्ति उरली नव्हती. यामुळें मरेपर्यंत सुमारें दहा वर्षें त्याचे हातून झालेलीं देशकृत्यें सात्त्विक अशींच होतीं.

इ. स. १८७४ सालीं रोमनें त्यास आपला प्रतिनिधि म्हणून पार्लमेंटांत निवडून दिलें. रोमचा प्रतिनिधि म्हणून पार्लमेंटांत जाण्यास त्याला फार हौस वाटली. तो येणार अशी वातमी पसरतांच रोमचे नजीक सिव्हिटा व्हेकिया नांवाच्या बंदरांत त्याला सामोरे जाण्याकरितां लोकांची खूप गर्दी जमली; व रोमला येऊन पोंचेपर्यंत त्याच्या भोंवतालची गर्दी म्हणून कमी होईना. घोड्यावरील लोक आगगाडीच्या बाजूनें चालले होते व कांहीं कांहीं खप्पी तर आगगाडीवर चढून दिव्याच्या झरोक्यांतून त्याच्या टोपीचा एकादा कोपरा

दिसला तरी तेवढा पाहून धन्यता मानून घेत होते. रोममध्यें पोंचल्यावर लोकांनीं त्यास डोळे भरून पाहिलें तेव्हां त्यांचें समाधान झालें. परंतु त्याची वार्धक्यामुळें झालेली दुर्दशा पाहून कोणाच्याहि डोळ्यांतून पाणी आल्याखेरीज राहिलें नाहीं. संधिवातानें त्याचें शरीर ठिकठिकाणीं दुखत होतें, बोटें ताठलीं होतीं, चेहऱ्यावर सुरकुत्या पडल्या होत्या, दाढींत पांढऱ्याकाळ्या केंसांची सरमिसळ होऊन गेली होती; व एकाद्या आजारी मनुष्याप्रमाणें एका खाकेंत कुबडी धरून व एक हात आपला मुलगा मेनॉट्टी याचे खांद्यावर ठेवून तो चालत असे. तथापि, अंगावरील नेहमींचा तो तांबडा सदरा व काळा लांब झगा कायमच होता; पूर्वींचें तें लोकांच्या ओळखीचें स्मित हास्य ओंठावर अद्यापि तसेंच खेळत होतें. आहार नियमित व जठराग्नि प्रदीप्त असल्यामुळें त्याचे शिंपाप्रमाणें पांढरे दांत ओंठांतून झळकत. लोकांनीं त्यास कॉस्टॉंझी नांवाच्या सरदारगृहापर्यंत आणून पोंचविलें. नेहमींच्या क्रमाप्रमाणें गच्चीवर उभें राहून लोकांना उद्देशून त्यानें भाषण करावें असा लोकांचा फार आग्रह पडला. परंतु भाषण करण्याची त्याचे अंगांत शक्ति उरली नव्हती. तेव्हां "मी भाषण करूं म्हणतां काय ? ठीक आहे. तुम्हांला भेटल्यानें मला परमावधीचा आनंद झाला आहे. तर आतां घरोघर जा कसे ? पूर्वींच्या प्रख्यात रोमन लोकांच्या वंशजांस सर्वांशीं साजेल अशा रीतीनें वागा" येवढेच चटकदार चार शब्द बोलून त्यानें त्यांस निरोप दिला.

रोममध्यें त्याचे कांहीं दिवस सुखाचे गेले. त्याचे स्नेही प्रधानमंडळांत होते ते त्यास समाधानांत ठेवण्याचा प्रयत्न करीत. खुद्द राजाहि त्याची वरचेवर गांठ घेत असे. राजाला पाहतांच ग्यारीबाल्डीच्या मनांत जन्मभर अंगांत खिळलेल्या स्वामिभक्तीचा उमाळा येत असे. ज्या दिवशीं नवीन पार्लमेंट उघडलें तो दिवस रोममध्यें मोठ्या उत्सवाचा होता. सभा भरल्यावर कांहीं वेळानें ग्यारीबाल्डीनें सभागृहांत प्रवेश केला. उजवे हाताकडे राजपक्षीय व डाव्या हाताकडे प्रजापक्षीय अशी सभासद मंडळी दुतर्फा थाटून बसली होती. ग्यारीबाल्डीनें प्रवेश करतांच प्रथम प्रजापक्षीय मंडळीनें त्यास खडी ताजीम दिली व टाळ्यांचा एकच गजर केला. राजपक्षीय मंडळीला अशी भीति वाटत होती कीं, ग्यारीबाल्डी हा शिरस्त्याप्रमाणें कदाचित् शपथ घेण्याचेंच नाकारील. परंतु जेव्हां त्यानें शपथ घेतली व इटलीचे कायदे व इटलीचा राजा यांबद्दल आदरभाव प्रकट केला, तेव्हां राजपक्षीय मंडळीचे

आढ्यतेची आढी मोडून तेहि उठून उभे राहिले. तेव्हां सर्व सभागृहानें एकदिलानें टाळ्यांचा कडकडाट करून त्याच्या नांवाचा जयघोष केला.

रोममध्यें ग्यारीबाल्डीचा मुक्काम पडला होता, तेवढ्या अवधींत त्याची करमणूक होण्यास बरींच कामें निघालीं. त्यांतील मुख्य म्हटलें म्हणजे, टायबर नदीचा कालवा हें होय. हा कालवा सुवेझचे कालव्याचे धर्तीवर योजिला असून त्यास खर्च सुमारें ८ लक्ष रुपये व्हावयाचा होता. या कामास खुद्द व्हिक्टर-ए-मॅन्युएल, ग्यारीबाल्डी व राजघराण्यांतील एक श्रीमान् पेढीवाला अशा त्रिवर्गाची एक कमिटी नेमली होती, व केवळ ग्यारीबाल्डीस ती गोष्ट प्रिय आहे एवढ्याचकरितां पार्लमेंट सभेनें पुरेसे पैसे मिळतील तेव्हां कालव्याचें काम हातीं घ्यावें असा ठराव पास करून ठेविला होता. या कामांत त्याचें मनहि बरेंच गढून गेलें होतें. प्रतिदिवशीं इंजिनीअर लोक बरोबर घेऊन तो टायबर नदीच्या किनाऱ्याची पाहणी करण्यास जात असे; राज्यकारभारांत त्याचें मन फारसें शिरूं नये या हेतूनें प्रधानमंडळी त्यास होईल त्या रीतीनें या रिकामटेकड्या कामीं प्रोत्साहन देत असे. कालव्या-शिवाय इतर कामेंहि त्यास हळुहळू सुचविण्यांत आलीं. रोमच्या आसपासच्या दलदलींतून पाणी काढून द्यावयाचें होतें. टायबर नदीला पूर येऊन असा-पासचे मुलुखाची नासाडी होत असे. याकरितां एके ठिकाणीं बांध घालणें अवश्य होतें. नदीचें पात्रहि कोठें कोठें वळण देऊन फिरवावयास पाहिजे होतें. पूर्वी ज्यूलियस सीझर यानें रोम शहराकरितां जेथें बंदर बांधण्याचें योजिलें होतें त्याच जागीं बंदर बांधण्याचें काम सुरू करावयाचें होतें. हीं सर्व कामें सकृद्दर्शनीं रोमच्या हिताचीं व भावी वैभवास कारणीभूत होण्यासारखीं असल्यामुळें रोमच्या या भक्ताचें मन यांत अर्थातच गढून गेलें.

परंतु हीं सर्व कामें कालावधीचीं व पैशाचीं असल्यामुळें त्यांचा नाद त्यास लवकरच सोडावा लागला. पुढें रोमची हवाच मानवेना म्हणून त्यास कॅप्रेरा येथें परत जावें लागलें. यानंतरहि एक दोन वेळां तो आपलें बेट सोडून इटलीस गेला होता. परंतु या खेपा केवळ विशेष निमित्तानें असल्यामुळें तो फिरून लागलाच परतून घरीं येत असे.

यापुढें त्याच्या आयुष्यक्रमांत म्हणण्यासारख्या फारशा गोष्टी घडून आल्या नाहींत. १८७८ सालीं राजा व्हिक्टर-ए-मॅन्युएल मरण पावला. सर्व इटली देश एकछत्राखालीं आणून राजाचें ऐश्वर्य वाढविण्याकरितां

ग्यारीबाल्डीनें सर्व आयुष्यभर कष्ट केले, अर्थात् त्याच्या मरणाचें वर्तमान ऐकून ग्यारीबाल्डीस अत्यंत दुःख झालें असेल यांत आश्चर्य नाहीं. व्हिक्टर-ए-मॅन्युएलवर त्याची अतिशय भक्ति होती व पुढें जरी एकादे वेळीं एकंदरीनें राजकीय अंमलाविरुद्ध तो कडकपणानें उद्गार काढीत असे, तरी पण त्याची स्वामिभक्ति कधींहि ढळली नाहीं.

मॅझिनीचे लेख वाचून ग्यारीबाल्डीच्या मनाचा कल बरेच वेळां प्रजासत्ताक राज्य स्थापित करण्याकडे वळला होता. फरान्स व जर्मनी यांचे लढाईंत फरान्सला जी त्यानें मदत केली ती केवळ प्रजासत्ताक संस्थानाला म्हणून केली हें खरें आहे. तरी पण मॅझिनीइतका तो राजाधिकारद्वेष्टा कधींच नव्हता. इटली स्वतंत्र करावयाचा तो प्रथम राजछत्राखालीं आणून करावयाचा हें त्याचें मत नेहमीं कायम होतें, हें मागें सांगण्यांत आलेंच आहे. येवढेंच नव्हे तर, सिसिली जिंकून त्यानें राजाचे स्वाधीन केली व रोम हस्तगत झाल्यावर तेथें पार्लमेंटची स्थापना झाली. या दोनहि प्रसंगीं ग्यारीबाल्डी हा लोकांस खुद्द राजापेक्षां शतपट अधिक प्रिय झाला होता. त्यानें आपली नुसती संमति दर्शविली असती तरी देखील राजसत्तेला धक्का बसून प्रजासत्ता प्रचलित होण्याचा संभव होता. परंतु केवळ त्याचे स्वामिभक्तीमुळें हे प्रसंग टळले व इटली संयुक्त व स्वतंत्र होण्याचें काम सुकर झालें.

इ. स. १८८२ चे एप्रिल महिन्यांत ग्यारीबाल्डी हा इटली सोडून घरीं परत आला तो फिरून इटलीस गेला नाहीं. वार्धक्याचा अंमल त्याचे शरीरावर होऊन अखेरीस ता. २ जून १८८२ रोजीं त्याला सुखानें मृत्यु आला. त्या दिवशीं सर्व युरोपखंडांतील तारायंत्रांवर बहुधा एकच विषय खेळत होता व तो ग्यारीबाल्डीचा मृत्यु हा होय. ज्यानें जिवंतपणीं आपल्या पराक्रमानें जग हलविलें त्याच्या मृत्यूनेंहि जग हलावें हें योग्यच आहे !

परिशिष्ट

'तरुण इटली'च्या सभासदांची शपथ

"मी अमुक अमुक इसम, ईश्वर व स्वदेश यांना स्मरून, स्वदेशाच्या पवित्र कार्यामध्यें ज्या देशभक्तांनीं परकीय जुलमास आपले प्राण बळी दिले त्यांचें स्मरण करून, ईश्वरानें ज्या भूमींत मला निर्माण केलें आहे तिच्याशीं ज्या कर्तव्यानें मी बांधला गेलों आहें, व ईश्वरानें जे देशबांधव मला दिले आहेत त्यांना स्मरून, ज्या देशामध्यें मला जन्म देणारी माझी आई जन्मास आली व जिच्यामध्यें माझीं मुलेंबाळें घरांतल्याप्रमाणें पुढें सुखानें नांदतील, त्या देशावर जन्मसिद्ध अशी जी प्रीति माझ्या हृदयांत आहे तिला स्मरून, अन्याय, जुलूम वगैरे सर्व वाईट गोष्टींविषयीं माझ्या मनामध्यें जो द्वेषभाव आहे त्याला स्मरून, परदेशांतील स्वतंत्र प्रजाजनांपुढें उभा राहिलों असतां मला स्वतःला स्वतंत्र प्रजेचे हक्क नाहींत, मला नांव घ्यावयाला स्वदेश नाहीं, व मी जें माझें म्हणूं शकेन असें राष्ट्रीय निशाण नाहीं, हें पाहून व त्यामुळें शरम वाटून, तसेंच माझा आत्मा ईश्वरानें स्वातंत्र्याचा उपभोग घेण्याकरितां निर्माण केला असून स्वातंत्र्य व जनपदहित साधण्याविषयीं, परदास्य व असहायता यामुळें आपण दुबळे आहोंत असें मनांत भासत असतांहि, ती स्वतंत्रता व तें जनपदहित साधण्यास सदाशेच्या प्रेरणेमुळें मनांत जी उल्हासाची ऊर्मि येते ती ध्यानांत आणून, स्वदेशाचें पूर्वीचें वैभव व हल्लीची स्थिति मनांत आणून, तसेंच फांशीं जाऊन, तुरुंगवासाच्या यातनेनें किंवा हद्दपारीचे शिक्षेनें होणाऱ्या दुःखामुळें आजपर्यंत जे इटलीचे सुपुत्र मरण पावले, त्यांच्या प्रेमळ आयांनीं जे दुःखाश्रू ढाळले ते दृष्टीसमोर वागवून, आणि आजमितीस लाखों लोक जी यातना भोगीत आहेत तिचें स्मरण करून, मी शपथ घेतों कीं, 'इटली देशाकडे ईश्वरानें एक महत्कार्य सोंपविलें आहे, तें साध्य करणें प्रत्येक इटालियन मनुष्याचें कर्तव्यकर्म आहे असा माझा दृढ विश्वास आहे. ईश्वरानें माझें राष्ट्र पुन्हा अस्तित्वांत येईल असा ज्या अर्थी हुकूम दिला आहे त्या अर्थी तें राष्ट्र उत्पन्न करण्यास अवश्य अशी जी शक्ति तीहि त्यानें आम्हां लोकांस दिली

आहे. त्या शक्तीचा समाजाकरितां योग्य उपयोग करणें हीच आमच्या कार्यसिद्धीची गुरुकिल्ली आहे. मनःपूत कृत्य करणें व तें करण्यास लागणारा स्वार्थत्यागहि करणें हाच काय तो श्रेष्ठ सद्गुण. एकी व दृढनिश्चय यांमध्येंच सर्व शक्तीचें मूळ बीज आहे, इत्यादि गोष्टींबद्दल माझ्या मनाची पक्की खात्री झाल्यामुळें, माझ्याप्रमाणेंच विश्वास असणाऱ्या या '**तरुण इटली**' नांवाच्या मंडळीमध्यें मी आपलें नांव दाखल करीत आहें. मी आजपासून अशी शपथ घेतों कीं, या मंडळीचे साहाय्यानें इटली देशाचे स्वतंत्र व लोकसत्ताक राष्ट्र करण्याकरितां मी जिवाभावानें अक्षय्य खटपट करीन. या मंडळीचे हेतु लोकांस समजण्यासाठीं मी कायावाचामनेंकरून त्यांना शिक्षण देईन. सद्गुणाशिवाय कोणतीहि वस्तु मिळाली तरी टिकत नाहीं! याकरितां मी नेहमीं सद्गुणानेंच वागेन. यापुढें मी दुसऱ्या कोणत्याहि मंडळीचा सभासद होणार नाहीं. या मंडळीचे सर्व हुकूम मी शब्दश पाळीन व प्राण गेला तरी ते बाहेर फोडणार नाहीं. या मंडळींतील इतर बांधवांना सल्लामसलत व साहाय्य देऊन मदत करीन. ही सर्व शपथ किंवा त्यांतील अंशहि जर मीं मोडला तर ईश्वराचा पुरा क्षोभ मजवर होईल व मनुष्यमात्र मला निंद्य मानूं लागेल, आणि असत्यवादी म्हणून माझ्या तोंडाला काळोखी लागेल."

समाप्त

पुणें अ. वि. गृहाचीं

संग्राह्य व शालेय प्रकाशनें

१. तरुण हिंदु नागरिक ... ... कि. रु. ॥
—न. चि केळकर

२. 'काळ' पत्रांतील निवडक उतारे व
कै. शि. म. परांजपे यांचें अल्प चरित्र ... कि. रु. ॥=

३. पाश्चिमात्य शिक्षणपद्धती ... ... कि. रु. ३
—डॉ. ग. श्री. खैर

४. जपानची जीवनक्रांति ... ... कि. रु. २
—डॉ. ग. श्री. खैर

५. यूरोपच्या अंतरंगांत ... ... कि. रु. २
—सौ. सरोजिनीबाई देशपांडे

६. हिंदुस्थानचा राज्यकारभार ... ... कि. रु. २
—प्रा. रा. वि. ओतुरकर

७. हिंदी-मराठी-व्यवहार-कोष ... ... कि. रु. २
—संपादक—ग. र. वैशंपायन

८. श्याम ... ... कि. रु. १।
—पां. स. साने

९. श्यामची आई हिंदी व मराठी प्रत्येकीं ... कि. रु. १।
—पां. स. साने

१०. महाराष्ट्राचा पत्ररूप इतिहास ... ... कि. रु. २।॥
—द. वि आपटे व प्रा. रा. वि. ओतुरकर

११. इतिहास कसा शिकवावा ... ... कि. रु. १।
—शं. दा. चितळे

—लोकसंग्रह कारखाना, पुणें २.